

Զիմ Մըրդոկ

**ՄՏՔԻ, ԽՂՃԻ ԵՎ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՅԻ**

Եվրոպայի խորհրդի մարդու իրավունքների ձեռնարկներ

Եվրոպայի խորհուրդ
Ստրասբուրգ 2012թ.

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱԿՈՒՆՔՆԵՐԻ ՁԵՌԱՐԿՆԵՐ

Պրոֆեսոր Ջիմ Մըրդոկը Գլազգոյի համալսարանի հանրային օրենքի դասախոս է. նախկինում եղել է Իրավաբանական ֆակուլտետի ղեկավար: Նրա հետազոտությունների թեման մարդու իրավունքների ներպետական և եվրոպական օրենսդրությունն է: Նա Եվրոպայի խորհրդի սեմինարային ծրագրի շրջանակներում մշտապես այցելում է Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի երկրներ և մասնավորապես հետաքրքրված է մարդու իրավունքների իրացման ոչ դատական մեխանիզմներով:

Սույն հրապարակման մեջ արտահայտված տեսակետները հեղինակին են, և Եվրոպայի խորհուրդը պատասխանատվություն չի կրում դրանց համար: Դրանք չպետք է դիտվեն որպես ներկայացվող իրավական փաստաթղթերի պաշտոնական մեկնաբանություն, որը պարտավորություն է առաջացնում անդամ պետությունների կառավարությունների, Եվրոպայի խորհրդի կանոնադրային մարմինների կամ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի հիման վրա ձևավորված որևէ մարմնի համար:

Եվրոպայի խորհուրդ
Մարդու իրավունքների և օրենքի գերակայության հարցերով
գլխավոր տնօրինություն (DGI)
F-67075 Ստրասբուրգ Cedex
www.coe.int/justice

Ուսումնական ձեռնարկները տպագրվել են Եվրոպայի խորհրդի կողմից իրականացվող և Դանիայի կառավարության կողմից ֆինանսավորվող «Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի կիրառման ամրապնդումը Յայաստանում» ծրագրի շրջանակներում:

© Եվրոպայի խորհուրդ, 2012թ.
Կազմի ձևավորումը՝ © rolffimages – Fotolia.com

Ին անգամ տպագրվել է անգլերեն 2012թ.
Թարգմանվել է հայերեն 2014թ.

Բովանդակություն

Առաջաբան.....	6
Մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն. միջազգային և տարածաշրջանային չափանիշներ.....	9
Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի մեկնաբանում. ընդհանուր նկատառումներ.....	12
Ներածություն.....	12
9-րդ հոդվածի կիրառումը. հիմնական հարցերի ստուգաթերթ	13
Չարց 1-ին. բողոքը 9-րդ հոդվածի կարգավորման առարկա՞ է, թե ոչ.....	14
<i>ԻՆչ է նշանակում «միտք, խիղճ և կրոն»</i>	16
<i>Forum internum</i>	18
<i>Կրոնը կամ համոզմունքը դավանելու ձևերը</i>	22
<i>9-րդ հոդվածի հավաքական կողմը</i>	24
<i>9-րդ հոդվածի հավաքական կողմը և «զոհի» կարգավիճակի ճանաչումը</i>	25
<i>9-րդ հոդվածի կիրառման սահմանները</i>	27
Չարց 2-րդ. եղե՞լ է միջամտություն 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների նկատմամբ.....	28
<i>Դրական պարտավորություններ</i>	30
<i>Չբաղվածություն և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն</i>	32
<i>Կրոնական դավանանքի պատշաճ ճանաչման արտոնումը</i>	35

Չարց 3. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի դավանման սահմանափակումն ունի իրավաչափ նպատակ.....37

Չարց 4. Կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումը «նախատեսված է օրենքով».....39

Չարց 5. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումն «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում».....42
Անհրաժեշտություն և համաչափություն, «ժողովրդավարական հասարակության» բնույթը.....43

Չայեցողության թույլատրելիության սահմանները.....45

9-րդ հոդվածով նախատեսված մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատության որոշակի կողմեր.....48

Միջամտություններ անհատական համոզմունքի «դավանման» նկատմամբ. զինվորական պարտադիր ծառայությունից հրաժարվելը.....48

Միջամտություններ անձնական համոզմունքի «դավանման» նկատմամբ. հոգեորություն.....51

Միջամտություններ անձնական համոզմունք «դավանելու» նկատմամբ. պատժամիջոցներ կրոնական խորհրդանշաններ կրելու համար.....54

Միջամտություններ անձնական համոզմունքի նկատմամբ. «Եկեղեցական հարկ» վճարելու պահանջը.....57

Համոզմունքի միանձնյա «դավանումը». բանտարկյալներու

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՁԵՌԱՐԿՆԵՐ

ու կրոնական համոզմունքը.....	59	Արտահայտվելու և մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատությունը. 10-րդ հոդված.....	75
Պետության չեզոքության պահանջը. կրոնական հավատների գրանցումը և այլն.....	60	Բժշկական օգնության հարցեր. 8-րդ հոդված.....	79
Պետության չեզոքության պահանջը. պաշտամունքի վայրերի վերահսկողությունը.....	66	Եկեղեցական մարմինների որոշումների ճանաչումը պետության կողմից. 6-րդ հոդված.....	80
Պետության չեզոքության պահանջը. կրոնական համայնքի հետևորդների ներքին վեճերին միջամտելը.....	68	Խտրականություն կրոնի կամ համոզմունքի հիման վրա.....	81
Կոնվենցիայի փոխկապակցված երաշխիքների ազդեցությունը խղճի կամ համոզմունքի ազատ իրացման վրա.....	72	14-րդ հոդված.....	82
Կրոնական համոզմունքներ և կրթություն. Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդված.....	72	Թիվ 12 արձանագրություն.....	88
		Եզրակացություն.....	90

Հոդված 9

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այս իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով, քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով արտահայտելու ազատություն:

2. Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի պաշտպանություն հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների:

Առաջարան

Ձեռնարկում քննվում են մտքի, խղճի և կրոնի ազատության շրջանակն ու բնույթը՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով ամրագրված երաշխիքների և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (հետայսու՝ «ՄԻԵԴ») կամ «Ստրասբուրգի դատարան») նախադեպային իրավունքի ու նախկին՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի (հետայսու՝ «Հանձնաժողով») մեկնաբանությունների համաձայն:¹

Կոնվենցիայով նախատեսված երաշխիքների կիրառման հիմնական պատասխանատվությունն ընկնում է ազգային հարթության վրա: Հետևաբար ձեռնարկը, որպես համառոտ օժանդակ ուղեցույց, նախատեսված է դատավորների, համապատասխան պետական պաշտոնյաների և փաստաբանների համար, ովքեր Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի նախադեպային իրավունքը ներպետական օրենսդրության մեջ և վարչական պրակտիկայում կիրառելիս այն մեկնաբանելու կարիք ունեն: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով նախատեսված Նորմերն ու պայմաններն, իրավամբ, կիրառական են ողջ եվրոպայի տարածքում: Բայցևայնպես, ըստ պաշտպանության սխեմայի սուբսիդիար բնույթի՝ միանշանակ պահանջվում է, որպեսզի ներպետական օրենսդրության մեջ կամ պրակտիկայում այդ իրավունքների կատարումն

ապահովեն տվյալ երկրի պատասխանատու մարմինները և առաջին հերթին՝ դատավորները: Սույն փաստաթուղթը ներածական բնույթ է կրում և չի հանդիսանում սպառնալից աշխատություն: Ինչպես նաև սույն փաստաթղթում չի քննարկվում, թե առանձին երկրների օրենսդրությամբ ի՞նչ կշիռ պետք է տրվի Կոնվենցիային: Անշուշտ, կարևոր է ներպետական օրենսդրության մեջ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի՝ գերագույն իրավական Նորմ հանդիսանալու կամ պարզապես ուղղորդող նշանակություն ունենալու հանգամանքը, սակայն Կոնվենցիայի՝ ներպետական օրենսդրության նկատմամբ գերակա լինելու կամ չլինելու հանգամանքը կարելի է կլինի որոշ վստահությամբ պնդել, միայն հաշվի առնելով տվյալ երկրի դատավորների կամ պետական պաշտոնյաների հիմնական նկատառումները ազգային հարթությունում նմանատիպ հարցերի մասով որոշումներ կայացնելիս:

9-րդ հոդվածով ամրագրված՝ իրավունքի ընդհանուր տեսությունը առանձնապես մեծածավալ չէ՝ ի տարբերություն Կոնվենցիայի մյուս դրույթների կիրառման արդյունքում ձևավորված նախադեպային իրավունքի. այդուամենայնիվ, այս ոլորտում նախադեպային իրավունքը հաճախ խճճված է: Նախադեպային իրավունքը հիմնականում վերջերս է ձևավորվել,² ու թեև մտքի, խղճի և համոզմունքի ազատության որոշ կողմեր դեռ չեն քննվել Ստրասբուրգի դատարանի

1. *Վլաթենելիության դյուրության համար շարադրանքում գործերն ընդհանուր առմամբ նշվում են միայն վերնագրով: Դատարանի բոլոր վճիռները և որոշումները ու գեկույցները նշանակալի ընտրանքին հրատարակվել է HUDOC (ՄԻԵԴ-ի նախադեպային իրավունքի շտեմարան) տվյալների բազայում, որը հասանելի է հետևյալ կայքէջում՝ <http://hudoc.echr.coe.int/appendix>*

2. 1959-2010 թթ. ընթացքում 35 դատավճիռի մեջ հայտնաբերվել է 9-րդ հոդվածի խախտում (9-ը առնչվել է 3-րդ հոդվածին, 5-ը՝ 1-ին հոդվածին, 4-ը՝ Բուլղարիային, 3-ը՝ Լատվիային, Մոլդովային և Ուկրաինային և 1-ը՝ Ավստրիային, Վրաստանին, Լեհաստանին, Սան Մարինոյին ու Շվեյցարիային), European Court Annual Report 2010 (2011), էջ 157-158. Առաջին վճիռը, որի մեջ հաստատվել է 9-րդ հոդվածի խախտում *Kokkinakis v. Greece* գործն է, որը քննարկվում է ստորև՝ էջ 37-ում և այնուհետ. դատավճիռն արձակվել է 1993 թ.:

կողմից վերջինս՝ մինչ այժմ տվյալ նյութի վերաբերյալ հեղինակավոր մեկնաբանություն տալու հնարավորություն չունենալու պատճառով, այդուամենայնիվ, առկա են մի շարք կարևոր որոշումներ ու դատական վճիռներ, որոնք օգնում են հստակեցնել այս երաշխիքի կիրառությունը, դրա բնույթն ու կարևորությունը: Հոդվածն ապահովում է անհատի՝ հիմնական համոզմունքների համակարգի պաշտպանությունը և այդ համոզմունքներն անհատապես կամ ուրիշների հետ միասին դավանելու իրավունքը՝ ինչպես մասնավոր կերպով, այնպես էլ հրապարակավ: Նախադեպային իրավունքը պարզաբանում է, որ պետական մարմիններից կարող է պահանջվել ոչ միայն զերծ մնալ մտքի, իդճի և կրոնի ազատությունը հակասող քայլերից, այլ նաև որոշակի հանգամանքներում ձեռնարկել այդ ազատությանն օժանդակող և պաշտպանող դրական միջոցներ: Լայն է այն հարցերի շրջանակը, որոնք կարող են ծագել 9-րդ հոդվածի սահմաններում. օրինակ՝ պե՞տք է արդյոք արգելվի կրոնական խորհրդանշանների ցուցադրումը հասարակական նշանակության շենքերում, ո՞ր դեպքերում են քրեական օրենսդրությամբ արգելվում հոգեորսության փորձերը, կա՞ր արդյոք զինվորական ծառայությունից ազատումը պաշտոնապես ճանաչելու պարտականություն, կարելի՞ է արդյոք հավատարմության երդում պահանջել պետական պաշտոնյաներից կամ դեմոկրատական եղանակով ընտրված ներկայացուցիչներից, կամ արդյո՞ք թույլատրելի է մզկիթների կառուցման կամ գլխաշոր կրելու արգելքը: Զաղաքական բանավեճերում նման հարցերը կարող են բավականին հաճախ ծագել և իրապես ծագում են: Այդ հարցերը նաև առաջ են քաշվում ներպետական իրավական համակարգերում ընթացող դատական գործընթացների ժամանակ, երբ ներպետական դատական մարմինների կողմից նման մարտահրավերների լուծման համար պահանջվում է

մարդու իրավունքների նորմերից բխող ակնկալիքների քաջ իմացություն:

Դատական պրակտիկայում տեղ գտած որոշ առանցքային դեպքերի քննարկումն օգնում է պարզաբանել, որ Կոնվենցիայի տեքստն ընդամենը երաշխիքը հասկանալու մեկնարկային կետն է: Կենսական կարևորություն ունի համապատասխան իրավական դրույթներին իրազեկ լինելը: Եվրոպական իրավական ավանդույթը ներկայացնող իրավաբանների համար դա կարող է հավելյալ բացատրության անհրաժեշտություն առաջացնել: Ինչպես նշել է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախկին նախագահներից մեկը, «Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը» «նախադեպի չափավոր դոկտրին» է կիրառում մարդու իրավունքների պաշտպանության զարգացման վերաբերյալ՝ ազգային դատարաններին և որոշում կայացնողներին ուղղություն տալու նպատակով»:³ Այդ «նախադեպի դոկտրին» անհրաժեշտ է հանուն իրավական որոշակիության և օրենքի առջև հավասարության: Բայցևայնպես, այն «չափավոր» է, քանզի անհրաժեշտ է ապահովել հասարակության նկրտումների և արժեքների փոփոխությունների անդրադարձը Կոնվենցիայում: Այսպիսով՝ Կոնվենցիան «կենդանի գործիք» է:⁴ Նախադեպային իրավունքի ուսումնասիրումը թույլ է տալիս գնահատել նաև իրավական պրակտիկայի հիմքում ընկած հիմնարար արժեքները: Այս հիմնադրույթները հաճախ նշմարվում են Ստրասբուրգի դատարանի որոշումներում ու վճիռներում,

3. *Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, 2005 թ. տարեկան հաշվետվություն, էջ 27.*
 4. «Կենդանի գործիքի» վերջերս կիրառված օրինակը տե՛ս *Bayatyan v. Armenia [GC]* գործում, որը քննարկվում է ստորև՝ էջ 51-ում և հաջորդիվ:

քանզի օգտագործվել է այնպիսի սկզբունքներ մշակելու հնարավորությունը, որոնց հետևելը ներպետական դատական մարմինների ու որոշում կայացնողների կողմից ցանկալի է: Այսպիսով՝ ՄԻԵԴ-ի նախադեպային իրավունքի կարևոր հատկանիշներից է կանխատեսման բաղադրիչը, քանզի մասնավոր դեպքերում ներպետական ուղղորդում ապահովելու համար պատրաստի նախադեպեր կարող են և չլինել: այդ պարագայում հրահանգի ու խթանի դերը պետք է կատարեն համապատասխան հիմնավորումն ու սկզբունքը:

Երկու վերջին նկատառում: Առաջին՝ այս ձեռնարկը հիմնականում վերաբերում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածին: Սակայն, խղճին ու համոզմունքին վերաբերող հարցեր կարող են ծագել Կոնվենցիայի այլ մասերում ևս, ուստիև, հարկ է համարվել համառոտ անդրադարձ կատարել մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության վրա որոշ մասնավոր ազդեցություն ունեցող մի քանի հարակից երաշխիքների: Մասնավորապես, ինչպես պարզ կդառնան ներկայացվող կյուրթից, 9-րդ հոդվածի շարադրանքը, ինչպես նաև դրա մեկնաբանման հիմքում ընկած արժեքները սերտորեն առնչվում են 10-րդ հոդվածով ամրագրված՝ խոսքի ազատության և 11-րդ հոդվածով ամրագրված՝ միավորումներ կազմելու իրավունքի հետ:⁵ Օգնության են հասնում այլ դրույթներ ևս. օրինակ՝ Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածը, որով պահանջվում է երեխաների կրթությունն ապահովելիս հարգանքով վերաբերվել նրանց ծնողների փոխափայակյան ու կրոնական համոզմունքներին: Երկրորդ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվեն-

ցիայի շրջանակներում պետության պատասխանատվության աստիճանը քննարկելիս անհրաժեշտ կլինի հաշվի առնել ազգային մակարդակում այդ պատասխանատվությունների փոփոխված լինելու հանգամանքը: Մասնավորապես, 57-րդ հոդվածը թույլ է տալիս, որպեսզի Կոնվենցիան ստորագրելիս կամ փաստաթուղթը վավերացման ներկայացնելիս տվյալ պետությունը վերապահություն անի Կոնվենցիայի ցանկացած մասնավոր դրույթի վերաբերյալ՝ տվյալ պահին տվյալ պետության տարածքում գործող որևէ օրենքի՝ տվյալ դրույթին անհամապատասխանության մասով:

Այնուհետև, ընդհանուր ներկայացվում են այս ոլորտի կարևորագույն գործերը: 9-րդ հոդվածի (և համապատասխան երաշխիքների) ուսումնասիրությունն այդքան հետաքրքրական է ոչ միայն զանազան դեպքերի փաստական հենքի, այլ նաև ժամանակի ընթացքում Դատարանի մշակած ու խմբավորած մեկնաբանության սկզբունքների շնորհիվ: Առանձնահատուկ միջավայրը, որտեղ տեղ են գտել ներկայացված դեպքերից շատերը, պատկերացում է տալիս Եվրոպայի մշակութային, կրոնական ու պատմական հարուստ ներկայակնի մասին: Այդուամենայնիվ, Դատարանը փորձել է այս մայրցամաքում տարածել արժեքների այնպիսի մի համակարգ, որը կօգնի Եվրոպային նախապատրաստվել և հեշտությամբ հաղթահարել այն մարտահրավերները, որոնք ծառանում են մեծապես աշխարհիկ, սակայն միևնույն ժամանակ ավելի բազմահավատ դարձող հասարակության առջև: Գլխավոր կոչն է՝ հարգել և գնահատել բազմակարծությունն ու հանդուրժողականությունը: Խղճի ազատության իրավունքը չպետք է համարել ինքնըստինքյան շնորհվող իրավունք:

5. Cf Young, James and Webster v. the United Kingdom, §57: «Մտքի, խղճի և կրոնի ազատության և արտահայտվելու ազատության տեսքով 9-րդ և 10-րդ հոդվածով սահմանված անձնական կարծիքի պաշտպանությունը նաև միավորման ազատության սպասուկներից մեկն է, ինչպես երաշխավորված է 11-րդ հոդվածով»:

Մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն. միջազգային և տարածաշրջանային չափանիշներ

Լիբերալ դեմոկրատական հասարակությունների սահմանադրական կարգերում և մարդու իրավունքների միջազգային ու տարածաշրջանային փաստաթղթերում, անշուշտ, ամրագրված են ազատ դավանանքի և խղճի ու համոզմունքի նկատմամբ հարգանքի երաշխիքներ: Դրանք ինչ-որ չափով արտահայտում են այն կողմերի մտահոգությունները, որոնք տվյալ պահին զբաղվել են այդ փաստաթղթերի մշակմամբ: Օրինակները շատ են. յուրաքանչյուրը, թերևս, մի փոքր տարբեր շեշտադրմամբ: Մասնավորապես, 1948թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 18-րդ հոդվածն ամրագրում է հետևյալը.

«Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի ու դավանանքի ազատության իրավունք. այդ իրավունքը ներառում է իր դավանանքը կամ համոզմունքները փոխելու ազատություն և իր դավանանքը կամ համոզմունքները՝ մենակ կամ ուրիշների հետ մեկտեղ, հրապարակավ կամ գաղտնի քարոզելու, եկեղեցական արարողությունների, պաշտամունքի և ծիսակատարությունների միջոցով արտահայտելու ազատություն»:

1966 թվականին ընդունված՝ Զաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածը պարունակում է ավելի լայն ձևակերպում (որը ներառում է կրթությունը, սակայն բացահայտ կերպով չի ամրագրում կրոնական համոզմունքը փոխելու իրավունքը). այն է՝

«1. Յուրաքանչյուր մարդ ունի մտքի, խղճի և կրոնի

ազատության իրավունք: Այդ իրավունքը ներառում է սեփական ընտրությամբ որևէ դավանանքի կամ համոզմունքի հարելու կամ այն ընդունելու ազատությունը, ինչպես նաև իր դավանանքն ու համոզմունքները՝ միանձնյա կամ ուրիշների հետ միատեղ, հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով դավանելու, պաշտամունքի միջոցով իր դավանանքն ու համոզմունքն արտահայտելու, կրոնական ու ծիսական կարգերի հետևելու, կրոնական ու ծիսական արարողություններ և վարդապետություն կրականացնելու ազատությունը:

2. Ոչ ոք չպետք է ենթարկվի այնպիսի հարկադրանքի, որը նսեմացնում է իր ընտրությամբ կրոն կամ համոզմունքներ ունենալու կամ ընդունելու ազատությունը:

3. Կրոնին կամ համոզմունքներին դավանելու ազատությունը ենթարկվում է միայն օրենքով սահմանված և հասարակության անվտանգության, կարգուկանոնի, առողջության կամ բարոյական նորմերի, ինչպես և այլ անձանց հիմնարար իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության համար անհրաժեշտ սահմանափակումների:

4. Սույն Դաշնագրի մասնակից պետությունները պարտավորվում են հարգել ծնողների և, համապատասխան դեպքերում, օրինական խնամակալների՝ իրենց երեխաների կրոնական ու բարոյական դաստիարակությունը սեփական համոզմունքներին համապատասխան իրականացնելու իրավունքը»:

Տարածաշրջանային մակարդակում այդպիսի երաշխիքներ ամրագրված են այլ փաստաթղթերում ևս: Այսպես. Մարդու իրավունքների ամերիկյան կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի համաձայն՝ խղճի ու կրոնի ազատությունը ներառում է

«անձի՝ իր կրոնը և համոզմունքները պահպանելու կամ դրանք փոխելու ազատությունը և անձի՝ իր կրոնն ու համոզմունքները դավանելու կամ տարածելու ազատությունը՝ անհատապես կամ ուրիշների հետ միատեղ, հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով»:

Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան խարտիայի 8-րդ հոդվածով ամրագրված է, որ

«պետք է երաշխավորվի խղճի, դավանանքի ու կրոնի ազատ դավանման ազատությունը»,

իսկ այնուհետև ամրագրված է, որ

«օրենքի ու կարգի շրջանակներում ոչ ոք չի կարող ենթարկվել այդ ազատությունների կիրառումը սահմանափակող միջոցների»:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում մտքի, խղճի ու կրոնի կամ համոզմունքի ազատության պաշտպանությունն ապահովող հիմնական երաշխիքներն արտահայտված են հետևյալ երկու դրույթներում:

Առաջին՝ 9-րդ հոդվածը նախատեսում է հետևյալը.

«1. Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այս իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը և դրանք՝ ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով

արտահայտելու ազատությունը:

2. Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի պաշտպանություն հասարակության անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյական նորմերի կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների»:

Երկրորդ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածը կրթություն և իրավունքի համատեքստում նախատեսում է՝

«Ոչ ոք չպետք է զրկված լինի կրթության իրավունքից: Պետությունը՝ կրթության և ուսուցման առկայությամբ իր ստանձնած գործառույթներն իրականացնելիս հարգում է ծնողների՝ զավակների համար իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքներին համապատասխան կրթություն և ուսուցում ապահովելու իրավունքը»:

Այսպիսով՝ մտքի, խղճի և համոզմունքի ազատությունը հիմնականում դիտվում է իբրև անհատի իրավունք, թեկուզև այդ իրավունքը հաճախ իրականացվում է այլոց հետ համատեղ: Անշուշտ, ի նպաստ համայնքի՝ անհատի սեփական հետաքրքրություններից հրաժարման պատրաստակամությունը մեծապես կապված է մասնավոր կրոնական պատկանելության հետ: Դա արտացոլված է ազգային, տարածաշրջանային ու միջազգային իրավական փաստաթղթերում: Թեև եվրոպական որոշ պետություններ աներկբայորեն հիմնվում են աշխարհիկության (կամ՝ laïcité) սկզբունքի վրա և հետևաբար պահանջում են մի կողմից՝ պետական հաստատությունների և դրանց ներկայացուցիչների, իսկ մյուս կողմից՝ կրոնական կազմակերպությունների

հստակ սահմանազատումը, այդուամենայնիվ, բազմաթիվ երկրների Սահմանադրություններում որևէ կոնկրետ դավանանք առանձնահատուկ կերպով ամրագրված է որպես տվյալ պետության «պաշտոնական» կրոն:⁶ Նման իրավիճակը չի հակասում կրոնի ազատությանը, եթե ամրագրվում է անհատի համոզմունքների և այլ հավատքների համար նախատեսված համապատասխան դրույթով:⁷ Խմբակային ինքնության և կրոնական համոզմունքների միջև կապի այդ գիտակցումը եվրոպական հարթության վրա դրսևորվում է փոքրամասնությունների անդամների իրավունքների պաշտպանության ընդգծմամբ: Մասնավորապես, Ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության մասին շրջանակային կոնվենցիայի ներածական մասում հատուկ սահմանված է, որ

«բազմակարծությամբ և իրապես ժողովրդավար հասարակությունը ոչ միայն պետք է հարգի ազգային փոքրամասնության պատկանող յուրաքանչյուր անձի ազգային, մշակութային, լեզվական ու կրոնական ինքնությունը, այլև ստեղծի այդ ինքնության արտահայտման, պահպանման ու զարգացման համապատասխան պայմաններ»:

Այլ կերպ ասած՝ մշակութային բազմազանությունը պետք է դիտվի ոչ թե իբրև պառակտման, այլ հարստացման առարկա:⁸ Հետևաբար, Պայմանավորվող պետությունը

6. Օրինակ՝ պաշտոնապես հաստատված եկեղեցիներն իբրև սահմանադրական դրույթի առարկա գոյություն ունեն հյուսիսային երկրներում. Միացյալ Թագավորությունում թե՛ շոտլանդական և թե՛ անգլիական եկեղեցիները ճանաչված են իբրև այդպիսին (թեև յուրաքանչյուր դեպքում հաստատության ընդլայնված տարբերվում է մյուսից):
7. Ավելին տե՛ս ստորև՝ շարադրանքի ընթացքում:
8. ETS No. 157 (1995), 2011թ. հունվերի 31-ի դրությամբ պայմանագիրը վավերացրել են եվրոպայի խորհրդի բոլոր պետությունները՝ բացի Անդորայից, Բելգիայից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Իսլանդիայից, Լյուքսեմբուրգից, Մոնակոյից և Թուրքիայից:

պարտավորվում են խթանել ազգային փոքրամասնության պատկանող անձանց՝ իրենց մշակութային զարգացնելու և իրենց ինքնության էական տարրերը, այն է՝ կրոն, լեզու, ավանդույթներ և մշակութային ժառանգություն, պահպանելու համար անհրաժեշտ պայմանները:⁹

Շրջանակային կոնվենցիան արձագանքում է ստորև քննարկվելիք այն հիմնադրույթին, որ բազմակարծությունն ու հանդուրժողականությունը Եվրոպայի ժողովրդավարական հասարակության անկյունաքարերն են: Եվրոպայի խորհրդի այլ նախածեռնություններ ևս ուղղված են այդ արժեքների խթանմանը: Մասնավորապես, Ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ եվրոպական հանձնաժողովը (ՌԱԵԴ) ջանում է պայքարել ռասիզմի, այլատյացության, հակասեմականության և անհանդուրժողականության դեմ՝ պայքարելով ռասայի, մշակի գույնի, լեզվի, կրոնի, ազգության և ազգային կամ կրոնական ծագման հիման վրա խտրականության և նախապաշարմունքի դեմ¹⁰: Եվրոպայում շատ ավելի բազմազանություն և բազմահավատությունն ապահովելու համար կոչ է արվում հատուկ ուշադրություն դարձնել մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության պաշտպանությանը:

9. Framework Convention, Article 5 (1) (Շրջանակային կոնվենցիա, Դոկված 5 (1)), որն ուժի մեջ է մտել 1998 թվականին: Տե՛ս նաև, օրինակ, 8-րդ հոդվածը. «Կողմերը հանձն են առնում ճանաչել ազգային փոքրամասնության պատկանող յուրաքանչյուր անձի՝ սեփական կրոնը կամ հավատը բացահայտ դավանելու, ինչպես նաև կրոնական հաստատություններ, կազմակերպություններ և քվեություններ ստեղծելու իրավունքը»:
10. Հանձնաժողովը կարող է հանդես գալ ընդհանուր թեմաներով բաղաբանության առաջարկներով: Պետություններում այն տարածում է առաջադեմ պրակտիկայի օրինակներ և միաժամանակ ջանում բարդացնել հասարակության մեջ խթանել միջնակության փոխադարձ ըմբռնում ու հարգանք: Այն կարող է նաև հայտարարություններ անել մտահոգության առարկա հանդիսացող արդի հարցերի շուրջ: Տե՛ս, օրինակ, Ըվեյցարիայում միևնույնիստ կառուցման արգելելու վերաբերյալ հայտարարությունը (doc CR1 (2009) 32, para 33):

Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի մեկնաբանում. ընդհանուր նկատառումներ

Ներածություն

Վերջին տարիներին արձանագրվել է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի ոտնահարման մեղադրանքով դիմումների թվի, ինչպես նաև դրանց բարդության աստիճանի աճ: Իրոք, մինչև համեմատաբար վերջերս ՄԻԵԴ-ի և Նախկին Հանձնաժողովի՝ 9-րդ հոդվածին առնչվող նախադեպային օրենսդրությունը բավականին փոքրածավալ էր: Իրավակիրառ պրակտիկայում միտում է նկատվել առավել կենտրոնական առանձին հարցերի վրա, ինչպիսին են, օրինակ, կրոնի ազատությունը բանտերում կամ աշխատանքային հարաբերություններում հանդիպող հակասությունը՝ համոզմունքի նկատմամբ հարգանքի և պայմանագրային պարտավորությունների միջև: Բացի այդ, համեմատաբար փոքրաթիվ են եղել այն գործերը, որտեղ ինդիքը համոզմունքի խմբակային դավանումն էր: Այդ իրողությունը, երևի թե, վկայում է մտքի, խղճի և կրոնի ազատության նկատմամբ Եվրոպայի խորհրդի գրեթե բոլոր անդամ պետություններում այդ ժամանակ տարածում գտած մեծ հարգանքի մասին, քանզի այստեղ կրոնական ու փիլիսոփայական հանդուրժողականությունը և հարգանքը բազմազանության հանդեպ վաղուց արդեն կայացած արժեքներ էին կամ առնվազն ակտիվորեն հետապնդված ձգտումներ: Այդ իսկ պատճառով, 9-րդ հոդվածի մեկնաբանների համար դժվար էր առանձնացնել հոդվածի հիմքում ընկած որևէ սկզբունք և արժեք, որոնցով պայմանավորված կլինեք այս երաշխիքի մեկնաբանումը: Բայցևայնպես, վերջին տարիներին 9-րդ հոդվածի շրջանակն ու բովանդակությունը պարզաբանելու խնդրով Ստրասբուր-

գի դատարանը դիմումներ է ստացել ավելի ու ավելի մեծ թվով կարևոր գործերի առնչությամբ, որոնք ընդգրկել են հարցերի լայն ու տարաբնույթ շրջանակ, իսկ դրանց վերաբերյալ կայացված որոշումներն ու վճիռները հնարավորություն են ընձեռել վերահաստատելու կրոնական ու փիլիսոփայական դավանանքի առանցքային կարևորությունը եվրոպական հասարակությունում և շեշտելու բազմակարծության ու հանդուրժողականության հիմնական արժեքները:

9-րդ հոդվածը՝ թե՛ շարադրանքի և թե՛ ընդգրկած արժեքների առումով, սերտորեն առնչակից է Կոնվենցիայում ներառված մյուս երաշխիքներին: 9-րդ հոդվածը երաշխավորում է ոչ միայն մտքի, խղճի ու կրոնի ազատությունը, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի ակտիվ դրսևորումը: Հետևաբար, թե՛ ձևակերպումների և թե՛ նյութի առումով հստակ կապ կա 10-րդ և 11-րդ հոդվածներում ամրագրված՝ խոսքի ազատության և հավաքների ու միավորումներ կազմելու ազատության մասին դրույթների հետ: Իրոք, անհատի՝ ժողովրդավարական հասարակության կյանքին մասնակցելու իրավունքի ոտնահարման մասով ներկայացվող բազմաթիվ հայցերում հաճախ հղում է արվում նաև 9-րդ հոդվածին, թեև բազմաթիվ գործերի մասով ՄԻԵԴ-ը եզրակացրել է, որ հայցերում բարձրացված հարցերին հնարավոր է ավելի լավ լուծում տալ այս երկու երաշխիքներից որևէ մեկի շրջանակներում. այսինքն՝ տվյալ հարցը դիտարկել է 10-րդ հոդվածով նախատեսված՝ խոսքի ազատության¹¹ կամ 11-րդ հոդվածով նախատեսված՝ միավորումներ կազմելու

11. *Orghiuș, Feldek v. Slovakia; Van den Dungen v. the Netherlands.*

իրավունքի ապահովման շրջանակներում:¹² Միևնույն ժամանակ, 9-րդ հոդվածը պարունակում է մի բանի արժեքներ, որոնք առնչվում են 8-րդ հոդվածով նախատեսված՝ անձնական կյանքը հարգելու պահանջին: Այն նաև սերտորեն կապված է Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի շրջանակներում ամրագրված՝ երեխաների կրթությունն ապահովելիս նրանց ծնողների՝ փիլիսոփայական ու կրոնական համոզմունքներին հարգանքով վերաբերվելու իրավունքին: Այս երկու երաշխիքներն էլ կարևոր են անհատի ինքնության զարգացման պաշտպանությանը և պահանջանքները նպաստելու առումով: Սակայն այստեղ ևս կարող է ավելի տեղին լինել հայտատուի՝ 9-րդ հոդվածի ներքո բարձրացրած հարցի քննումը այս մյուս դրույթներից որևէ մեկի շրջանակներում:¹³ Բացի այդ, համոզմունքի ու խղճի իրավունքի կիրարկման մասով հարցերը կարող են դիտարկվել այլ երաշխիքների շրջանակներում ևս, ինչպիսին է, օրինակ, 6-րդ հոդվածը, այն դեպքերում, երբ բարձրացված հարցերն առնչվում են կրոնական համայնքի քաղաքացիական իրավունքների որոշման համար դատարան դիմելու իրավունքին,¹⁴ կամ երբ վտանգված են Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով սահմանված գույքային իրավունքները:¹⁵ Յետևաբար, հարկավոր է ուշադիր լինել՝ հավաստիանալու համար, թե տվյալ գործի լուծման համար հատուկ օրենքն (lex specialis) իսկապե՞ս 9-րդ հոդվածն է թե ոչ:

9-րդ հոդվածի կիրառումը. հիմնական հարցերի ստուգաթերթ

Երաշխիքը բացարձակ չէ: 9-րդ հոդվածի առաջին կետում հռչակվում է մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը, սակայն երկրորդում ընդունվում է, որ խղճի կամ համոզմունքի դրսևորման նկատմամբ սահմանափակումները կարող են արդարացված լինել: Առաջին կետի հիմքում ընկած է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի տեքստը, իսկ երկրորդ կետում հիմնականում վերարտադրված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի այլ մասերում, մասնավորապես, 8-րդ, 10-րդ և 11-րդ հոդվածներում ամրագրված՝ անհատական իրավունքների և դրանց վերաբերող հակոտնյա նկատառումների հավասարակշռման համար կիրառվող բանաձևը: (Այս մոտեցումը, ինչպես նշվել է վերը, բերված է նաև Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածում): Տեքստային ձևակերպման նպատակով հարկավոր է պատասխանել հինգ հիմնական հարցի.

- ❖ Ո՞րն է տվյալ երաշխիքի ընդգրկման շրջանակը:
- ❖ Երաշխավորված իրավունքը որևէ կերպ ենթարկվե՞լ է միջամտության:
- ❖ Միջամտությունն ունի՞ օրինական նպատակ:
- ❖ Միջամտությունը «օրենքին համապատասխան» է:
- ❖ Միջամտությունը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»:

Այլ կերպ ասած, նախ (եյնելով առաջին կետից)՝ պետք է պարզել արդյոք 9-րդ հոդվածը կիրառելի է թե ոչ, և, եթե այո՝ արդյոք որևէ *միջամտություն* եղել է այդ երաշխիքի առնչությամբ: Երկրորդ (եյնելով երկրորդ կետից)՝ գնա-

12. *Օրինակ, Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey [GC]*.
 13. *Օրինակ, Hoffman v. Austria, քննարկված էջ 86-ում*:
 14. *Օրինակ, Canea Catholic Church v. Greece*.
 15. *Holy Monasteries v. Greece*.

հատվում է միջամտության հիմնավորումը՝ տվյալ դրույթի *notus habundans* հանգամանքը պարզելու համար: (Հիշեցե՛ք, որ ՄԻԵԴ-ին հղված հայցադիմումը պետք է նաև *ընդունելի* լինի, քանզի երբ որևէ մեկը ցանկանում է օգտվել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով նախատեսված իրավակիրառ մեխանիզմներից, նա պետք է հաղթահարի տվյալ հայցադիմումի ընդունման հետ կապված մի շարք արգելքներ, որոնց թվում է ներպետական բոլոր միջոցների սպառումը: Հայցադիմումի ընդունելիության պահանջների քննումը հիմնականում դուրս է սույն ձեռնարկի շրջանակից, թեև ստորև հպանցիկորեն քննարկվում է այն հարցը, թե այնպիսի միավորումները, ինչպիսին են, օրինակ, եկեղեցական կամ կրոնական միավորումները ե՞րբ և ի՞նչ չափով կարող են համարվել «տուժածներ» հայցադիմում ներկայացնելու առումով):¹⁶

Այս հինգ հարցերն անհրաժեշտ է քննարկել 9-րդ հոդվածի գոյություն ունեցող նախադեպային իրավունքի սահմաններում: Այդ թեստերի ընդհանուր կիրառության քննարկումը նաև հնարավորություն կտա ըմբռնել այս դրույթի և Կոնվենցիայում ամրագրված այլ երաշխիքների միջև փոխազդեցությունը, ինչպես նաև արժևորել դրա մեկնաբանման առնչությամբ ՄԻԵԴ-ի կողմից կիրառվող մոտեցման առանցքային բաղադրիչները: Այնուհետև դիտարկվել են երաշխիքով տրամադրված պաշտպանության ավելի կոնկրետ (այսինքն՝ թեմատիկ) բաղադրիչները (ներառյալ այնպիսի հարցեր, ինչպիսին են բանտարկյալների իրավունքները, կրոնական մարմինների գրանցումը և պաշտամունքի վայրերն ու հանդերձակարգերը): Թեև նախադեպային իրավունքի ու

քննարկումների առանցքը կրոնական համոզմունքներն են, սակայն կարևոր է հիշել, որ միևնույն սկզբունքները կիրառվում են կրոնական դավանանքի վրա չհիմնված փիլիսոփայական այլ համոզմունքների նկատմամբ ևս:

Հարց 1-ին. բողոքը 9-րդ հոդվածի կարգավորման առարկա՞ է, թե ոչ

9-րդ հոդվածի շրջանակը պոտենցիալ առումով բավականին լայն է: Այս դրույթը վերաբերում է ոչ միայն մասնավոր կամ անձնական համոզմունքին, այլ նաև այդ կարծիքի կամ համոզմունքի հավաքական դրսևորմանը՝ անհատապես կամ ուրիշների հետ միատեղ: Այսպիսով՝ 9-րդ հոդվածն ունի թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին կողմ, և արտաքին կողմը կարող է ենթադրել համոզմունքի դրսևորում ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային ոլորտներում:

Անձնական համոզմունքին հակասող որևէ արարքի կամ գործողության պարտադրումն անհատներին, զոր-օրինակ, կրոնական երգում տալու¹⁷ կամ կրոնական ծիսակատարության հաճախելու պահանջն,¹⁸ այդպիսով, առաջացնում է 9-րդ հոդվածով կարգավորվող խնդիրներ. և հակառակը, անհատի՝ համոզմունքով պայմանավորված գործողության կամ վարքագծի դրսևորման արգելումը, զոր-օրինակ, հասարակական վայրերում կրոնական հագուստ կրելը¹⁹ կամ ուրիշներին որոշակի հավատքի ուղղելու փորձի արգելումը²⁰ ևս այս երաշխիքի կարգավորման առարկա են:

17. *Buscarini and others v. San Marino*, §§34-41, at §34.
18. *Cf Valsamis v. Greece*, §§21-37 (միջամտություն չի կատարվել 9-րդ հոդվածի իրավունքների նկատմամբ), քննարկված ստորև:
19. *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, §§44-52.
20. *Kokkinakis v. Greece*, §§31-33.

16. *Տե՛ս ստորև*:

Այս դրույթով են կարգավորվում նաև անդամների՝ խմբակային պաշտամունք անցկացնելու իրավունքի խոչընդոտումը, օրինակ՝ պաշտամունքի վայրեր ստեղծելու արգելք,²¹ կրոնական խմբերի գրանցման մերժում²² կամ տեղաշարժվելու ազատության սահմանափակումներ, որոնք խոչընդոտում են պաշտամունքի Նպատակով տվյալ համայնքի անդամների հավաքները:²³ Պետական մարմինները պարտավոր են նաև գերծ մնալ կրոնական խմբերի գործունեությանն անհարկի միջամտելուց, հակառակ պարագայում կարող են առաջա՞նալ 9-րդ հոդվածով կարգավորման ենթակա հարցեր:²⁴

Այսպիսով՝ այս երաշխիքը նախևառաջ ուղղված է մասնավոր և անձնական համոզմունքին և դրա անհատական ու հավաքական դրսևորմանը: Սակայն 9-րդ հոդվածի ձևակերպման մեջ «արարողություններ» տերմինը չի ծածկում կրոնից կամ համոզմունքից բխող կամ դրանով պայմանավորված բոլոր գործողությունները:²⁵ Մարդկային աճյունի տնօրինումը՝ կրոնական ցանկությունների համաձայն, երևի թե, կապ չունի մտքի, խղճի կամ կրոնի պատմության հետ, այլ ավելի շուտ վերաբերում է անձնական կամ ընտանեկան կյանքի նկատմամբ հարգանքին, որը 8-րդ հոդվածի դաշտում է:²⁶ Նույն կերպ՝ պետությունը որևէ կերպ պարտավոր

ված չէ կատարել հարկատուի՝ իր վճարումները որևէ կոնկրետ նպատակի ուղղելու պահանջը,²⁷ կամ թույլատրել հատուկ բառապաշարի կիրառություն մտքի ազատության իրավունքի կիրարկման համար:²⁸ Այս դրույթը չի տարածվում նաև այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսին են՝ ամուսնալուծությունը չթույլատրելը²⁹, գործող հարկային ռեժիմում առկա խտրական մոտեցման վերաբերյալ մեղադրանքները³⁰ կամ կրոնական կազմակերպությանը կյուրական ռեսուրսներից զրկելը:³¹ Սակայն, եթե պետությունը դուրս է գալիս 9-րդ հոդվածով նախատեսված իր հիմնական պարտավորությունների շրջանակից և նախատեսում է կրոնի ու խղճի ավելի լայն ոլորտին վերաբերող *հավելյալ իրավունքներ*, ապա վերջինները արդեն պաշտպանվում են 4-րդ՝ ներպետական

21. *Manoussakis and others v. Greece*, §§36-53

22. *Տե՛ս ստորև՝ էջ 60:*

23. *Cyprus v. Turkey (GC)*, §§242-246.

24. *Տե՛ս ստորև՝ էջ 68 և հաջորդիվ:*

25. *Cserjés v. Hungary (Մերժ.)*.

26. *X v. Germany (1981)* (բայց հարցը կարող է տեղավորվել 8-րդ հոդվածի շրջանակում): *Cf Sabanchiyeva and others v. Russia (Մերժ.)* (իրավապահ մարմինների անձնակազմի կողմից սպառնալից ենթադրյալ ահաբեկիչների մարմինները վերադարձնելու մերժում. ընդունելի է 3-րդ, 8-րդ և 9-րդ հոդվածներով՝ առանձին վերցրած, և 13-րդ ու 14-րդ հոդվածներով՝ միասին վերցրած):

27. *C. v. the United Kingdom (մի բվակեր դեմ էր իր վճարած հարկերից որևէ գումարի ռազմական նպատակներով գործածանալը: Հանձնաժողովը Նշել է, որ 3-րդված 9-ը չի կարող միշտ երաշխավորել հանրային ոլորտում համոզմունքի թելադրած երանակով վարվեցողության իրավունքը (օրինակ, հարկ վճարելու մերժումը)*, և *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain (Մերժ.)*, և *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain (dec.)* (մի եկեղեցու անդամների համար իրենց եկամտաձեռքի մի մասն իրենց եկեղեցու աջակցությանը հատկացնելու անհնարինությունը, ինչը հնարավոր էր 3-րդանական կաթոլիկ եկեղեցու անդամների համար, չհարցեց 3-րդված 14-ի համատեղությանը 3-րդված 9-ի կախումով. պետությունը հայեցողության որոշակի սահման ունի այնպիսի հարցերում, որոնցում եվրոպական հանընդհանուր պրակտիկա գոյություն չունի):

28. *Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium*.

29. *Johnston and others v. Ireland*, §§62-63 (3-րդվածներ 8-ի, 12-ի և 14-ի ներքո բնասրված հարցեր):

30. *Darby v. Sweden*, §§28-35 (դիմումը բնվել է 3-րդված 14-ի համատեղությանը Արձանագրություն №1-ի 3-րդված 1-ի ներքո: Դատարանը գտել է, որ պետության մեջ որոշակի մի եկեղեցու հաստատումը 3-րդված 9-ի հետ կապված որևէ հարց չի հարուցում, եթե անդամակցությունը կամավոր է (§35)):

31. *Holy Monasteries v. Greece*, §§86-87 (հարցերը բնվել են Արձանագրություն №1-ի 3-րդված 1-ի ներքո, բակի որ գանգաղը չի վերաբերել «սրբազան պաշտամունքի ծիսակատարության համար նախատեսված առարկաների»):

օրենքի խտրական կիրառման դեմ ուղղված հողվածով, որը կիրառվում է 9-րդ հողվածի հետ համատեղ:³² Այս հարցն առավել հանգամանորեն քննարկված է հաջորդիվ:³³

9-րդ հողվածով նախատեսված պաշտպանությունը եվրոպական պետությունները պետք է ապահովեն իրենց համապատասխան տարածքներում, քանի որ բուն դրույթից շատ քիչ օգուտ կա, երբ անձը գտնվում է մեկ այլ երկիր արտաքսվելու սպառնալիքի տակ, որտեղ, ըստ պնդումների, իրական է կրոնի ազատության իրավունքից զրկվելու վտանգը, թեթ տվյալ անձը վերադառնա կամ արտաքսվի այդտեղ:³⁴ Մյուս կողմից՝ չնայած ներգաղթի վերահսկումը սովորաբար չի կարգավորվում Կոնվենցիայի երաշխիքներով, այդուհանդերձ, բնակության իրավունք ունեցող օտարերկրացուն կրոնական համոզմունքների պատճառով երկիր մուտքի թույլտվության մերժումը մասնավոր դեպքերում կարող է

առաջացնել 9-րդ հողվածով կարգավորման ենթակա հարցեր:³⁵

Ի՞նչ է նշանակում «միտք, խիղճ և կրոն»

«Միտք, խիղճ և կրոն (կամ 2-րդ պարբերության մեջ՝ «կրոն կամ համոզմունքներ») տերմինների գործածումը ենթադրում է, որ 9-րդ հողվածի կարգավորման շրջանակը պոտենցիալ առումով լայն է, սակայն նախադեպային իրավունքը ցույց է տալիս, որ գործնականում որդեգրվել է փոքր-ինչ ավելի նեղ մոտեցում: Օրինակ՝ որևէ փոքրամասնության պատկանելության «գիտակցումը» (և հետևաբար խմբի մշակութային ինքնության պահպանման ձգտելու նպատակը)³⁶ 9-րդ հողվածի հետ կապված հարց չի հարուցում: Նույն կերպ՝ «համոզմունքը» նույնը չէ, ինչ «կարծիքը», քանի որ 9-րդ հողվածի առարկա դառնալու համար այն պետք է բավարարի երկու պայմանի. նախ՝ համոզմունքը պետք է «հասնի համոզականության, լրջության, միասնականության ու կարևորության որոշակի մակարդակի», և երկրորդ՝ համոզմունքն ինքնին պետք է լինի այնպիսին, որ համատեղելի համարվի մարդկային արժանապատվության հետ: Այլ կերպ ասած՝ համոզմունքը պետք է առնչվի «մարդկային կյանքի ու վարքի ծանրակշիռ ու էական կողմին» և այնպիսին լինի, որ Եվրոպայի ժողովրդավարական հասարակությունում համարվի պաշտպանության արժանի:³⁷ Որևէ

32. *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, §§55-59 և 85-93 (կրոնական ամուսնությունները բաղաբաժնիական ամուսնություններին հավասար ճանաչելու և պետական դպրոցներում կրոնական կրթություն իրականացնելու իրավունքի մասով չափանիշների անարդարացի բաշխում. 14-րդ հողվածի խախտում): 9-րդ հողվածի հետ համատեղ, քանի որ այս իրավունքները չի կարելի բիտեցնել ՄԻԵԿ-ից, հետևաբար խտրական միջոցառումները տեղին չեն եղել):

33. *Ստորև՝ էջ 82:*

34. *Z and T v. the United Kingdom* (մերձ.) (Պակիստանցի քրիստոնյաների առև ծառայած Պակիստան արտաքսվելու վտանգ. թեև Ղատարանը չբացատրեց այն հնարավորությունը, որ արտաքսման գործերը մտնում են բացառապես 9-րդ հողվածի մեջ, սակայն դժվար էր նախատեսել այնպիսի հանգամանքներ, որոնք ամեն դեպքում չէին առնչվելու 3-րդ հողվածի պարտավորությանը): Տե՛ս նաև *Al-Nashif and others v. Bulgaria* (առանց պաշտած թույլտվության մահերական կրոն դասավանդելու պատճառով արտաքսում. էլենելով այլ վճռից, որ արտաքսումը հանդիսանում է 8-րդ հողվածի խախտում, կարիք չի եղել քննարկելու 9-րդ հողվածը):

35. *Nolan and K v. Russia*, §§61-75 (օտարերկրացի բնակիչ բացառումը իբրև Միավորման ելելեցու անդամ գործունեության պատճառով. խախտում): Տե՛ս նաև *Perry v. Latvia*, §§51-66, որը քննարկվում է ստորև էջ 41-ում. և *El Majjaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands* (հասկած) [GC], §§27-35 (իսլամի պաշտոնի համար աշխատանքի թույլտվության մերժումը վերացվել է՝ արտոնության հետագա դիմումի քարտեզող ընթացքի պատճառով):

36. *Sidiropoulos and others v. Greece*, §41.

37. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §36.

անձի աջակցությամբ իրականացված ինքնասպանությանը³⁸ կամ լեզվական նախապատվություններին³⁹ և կամ մահից հետո մարդկային անձուհի տնօրինմանը վերաբերող համոզմունքները⁴⁰ չեն հանդիսանում «համոզմունքներ» այս դրույթի իմաստով: Մյուս կողմից՝ պացիֆիզմը,⁴¹ աթեիզմը⁴² ու վեգանիզմը⁴³ այնպիսի արժեհամակարգեր են, որոնք հստակորեն ընդգրկված են 9-րդ հոդվածում: Քաղաքական գաղափարախոսությունները, որոնցից է կոմունիզմը, նույնպես մտնում են այս դրույթի մեջ:⁴⁴ Այդուհանդերձ, հարկավոր է նկատել, որ մտքերի բարձրաձայնման կամ խղճի արտահայտման մասով խոչընդոտները հաճախ դիտվում են իբրև 10-րդ՝ խոսքի ազատության իրավունքի մասին հոդվածով կամ 11-րդ՝ միավորումներ կազմելու իրավունքի մասին հոդվածով կարգավորվող հարցերի առաջացման հիմք:⁴⁵

Իրավակիրառ պրակտիկայում ուշադրության կենտրոնում հիմնականում կրոնական համոզմունքներն են: Սակայն հարկավոր է սկզբից ևեթ նշել, որ *որևէ դավանանքի չհարելը* կամ ոչ-կրոնական համոզմունքը նույնպես 9-րդ հոդվածի պաշտպանության տակ են.

«Ինչպես ամրագրված է 9-րդ հոդվածում՝ մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը, ըստ Կոնվենցիայի, «ժողովրդա-

վարական հասարակության» հիմունքներից մեկն է: Կրոնական հարթության վրա այն ոչ միայն հավատացյալների ինքնությունը և կյանքի մասին նրանց ըմբռնողությունը ձևավորող ամենակենսական տարրերից է, այլ նաև՝ մեծ արժեք աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների ու անտարբերների համար: Ժողովրդավարական հասարակության անբախտելի մաս կազմող բազմակարծությունը, որը դարերի ընթացքում ծանր գնով է ձեռք բերվել, կախված է այդ ազատությունից»:

Թեև կրոնի ազատությունը հիմնականում անհատական գիտակցության հարց է, սակայն, ի թիվս այլ ազատությունների, այն նաև ենթադրում է «դավանանքն արտահայտելու» ազատություն: Բառերով ու արարքներով վկայություն հայտնելը սերտորեն առնչվում է կրոնական համոզմունքների գոյությանը: Ըստ 9-րդ հոդվածի՝ կրոնն արտահայտելու ազատությունը կարելի է իրականացնել ոչ միայն ուրիշների հետ համատեղ, «իրապարակայնորեն» և միևնույն հավատքին պատկանող անձանց շրջանում, այլ նաև՝ «միայնության մեջ» կամ «միանձնյա»: Բացի այդ, սկզբունքորեն այն ներառում է հարևանին, օրինակ, «ուսուցման» միջոցով համոզել փորձելու իրավունքը: ավելին, դրա մերժմամբ՝ 9-րդ հոդվածում ամրագրված «կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը» հավանաբար կդառնա «մեռյալ» օրենք:⁴⁶

Անհրաժեշտ չի համարվել հստակ մեկնաբանություն տալու, թե ինչ է նկատի առնվում «կրոն» բառի տակ: Իրոք, Դատարանը հատուկ արձանագրել է, որ

««ակնհայտորեն Դատարանի խնդիրը չէ համոզմունքների և հարակից գործելակերպերի՝ «կրոն» համարվելու հան-

38. *Pretty v. the United Kingdom.*

39. *Belgian Linguistic case, Law, §6.*

40. *X v. Germany (1981)* (սակայն խնդիրը կարող է մտնել Գործած 8-ի շրջանակի մեջ):

41. *Arrowsmith v. the United Kingdom.*

42. *Angelini v. Sweden.*

43. *C.W. v. the United Kingdom.*

44. *Hazar, Hazar and Acik v. Turkey.*

45. *Օրինակ, տե՛ս Vogt v. Germany.*

46. *Kokkinakis v. Greece, §37.*

գամանքը վերացական կերպով որոշելը»:⁴⁷

Կիմլյան և մյուսներն ընդդեմ Ռուսաստանի [Kimlya and others v. Russia] գործում, օրինակ, հարց է ծագել, թե կարո՞ղ է արդյոք Գիտաբանության եկեղեցին (Church of Scientology) ճանաչվել իբրև «կրոն»: Այն դեպքերում, երբ կազմակերպության կրոնական բնույթի հարցում Եվրոպայում համաձայնություն չկա (ինչպես այս դեպքում), Ղատարանը, «սրբանկատորեն վերաբերվելով իր դերի սուբսիդիար բնույթի նկատմամբ», կարող է պարզապես հենվել ներպետական իշխանությունների որդեգրած դիրքորոշման վրա: Այս դեպքում, ի սկզբանե որպես ոչ-կրոնական կառույց գրանցված Գիտաբանության կենտրոնը լուծարվել է՝ մասնավորապես հաշվի առնելով վերջինիս գործողությունների կրոնական բնույթը: Կենտրոնի գործունեության արգելման համար այդ հիմքի կիրառումը բավարար էր, որպեսզի Ղատարանը համարեր, որ գործ ունենք 9-րդ հոդվածի հետ:⁴⁸ Անշուշտ, «հիմնական ուղղություն» համարվող կրոնները աներկբա ընդունվում են որպես պաշտպանության շրջանակներում առնված համոզմունքների համակարգեր,⁴⁹ և այդ հավատքների փոքրամասնական տարբերակները ևս նույն կերպ են ընկալվում:⁵⁰ Ավելի հին հավատները, ինչպիսին դրուփոյիզմն է, նույնպես այդպիսին են ընդունված:⁵¹ Նույնն է նաև ավելի ուշ շրջանում ծագած կրոնական շարժումների պարագայում, որոնցից են Եհովայի վկաները,⁵² Լուսնի աղանդը,⁵³ Օշո շարժումը⁵⁴ և Աստ-

վածային լույս զենթրոնը (կենտրոնը):⁵⁵ Սակայն Վիկկա շարժման՝ «կրոն» հանդիսանալու հանգամանքը, թերևս, դեռ պատասխան չի ստացել մի հին գործում, և հետևաբար այդ հարցի վերաբերյալ կասկածի դեպքում այդ «կրոնի» գոյության փաստի ապացուցման բեռն ընկնում է հայցվոր կողմի վրա:⁵⁶

Forum internum

9-րդ հոդվածի հիմնական նշանակությունն այն է, որ պահանջ է առաջադրում կանխելու պետության կողմից անհատների հրահանգավորումը՝ թույլ տալով պահել, զարգացնել ու կատարելագործել և, ի վերջո, փոխել անձնական միտքը, խիղճն ու կրոնը: Այս ամենը վերաբերում է հաճախ *forum internum* (ներքին ազատություն)⁵⁷ կոչվող երևույթին: Օրինակ՝

«որևէ կուսակցության օգտին քվեարկելու մտադրությունն, ըստ Եուրոյան, ընտրողի ներքին ազատության տիրույթում գտնվող միտքն է, որի գոյությունը չի կարող ապացուցվել կամ հերքվել, մինչև և քանի դեռ այն չի արտահայտվել փաստացի քվեարկության միջոցով»:⁵⁸

9-րդ հոդվածի մեկնաբանությունը ցույց է տալիս, որ գաղափարներ ունենալու և դրանք փոխելու իրավունքները բացարձակ իրավունքներ են, քանզի երկրորդ կետը նախատեսում է, որ «կրոն կամ համոզմունքներ դավանելու ազատությունը» կարող է սահմանափակվել միայն առանձնահատուկ հանգամանքներում՝ առանձին երկրների ներքին օրենսդրությամբ: Ղետևաբար, հոդվածի ձևակերպումից բխող եզրակացությունն այն է, որ պետությունը չի կարող

47. *Kimlya and others v. Russia*, §79.

48. *Kimlya and others v. Russia*, §§79-81.

49. *Օրինակ, տե՛ս ISKCON and 8 others v. the United Kingdom (Սէրժ)*։

50. *Օրինակ Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France [GC]*։

51. *Chappell v. the United Kingdom*։

52. *Kokkinakis v. Greece*։

53. *X v. Austria (Սէրժ)*։ (1981)։

54. *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*։

55. *Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland*։

56. *X v. the United Kingdom (Սէրժ)*։ (1977)։

57. *E.g. Van den Dungen v. the Netherlands*։

58. *Georgian Labour Party v. Georgia*, §120.

միջամտել մտքի, խղճի ու կրոնի ազատությանը, եթե այն չի ուղեկցվում համոզմունքի դրսևորմամբ: Անշուշտ, պարտադիր է անհատի համար կրոնական հավատքից կամ համայնքից հեռանալու հնարավորության ապահովումը:⁵⁹ Ամեն դեպքում, դժվար է պատկերացնել այնպիսի հանգամանքներ, նույնիսկ պատերազմի կամ պետական արտակարգ իրավիճակի դեպքում, երբ պետությունը փորձ կծեռնարկի խաթարելու անձնական համոզմունքներ ունենալու և դրանք փոխելու իրավունքների բուն ելությունը:⁶⁰ Բայցևայնպես, նման իրավիճակը լիովին անհավատալի չէ, թեև իրավական պրակտիկայում հանդիպած միակ դեպքը վերաբերում է աղանդի անդամ լինելու ընթացքում անհատների ձեռք բերած համոզմունքների «ապածրագրավորման» փորձի նպատակով այդ անհատներին ազատությունից ապօրինի զրկմանը. այս դեպքում ՄԻԵԴ-ը որոշում է կայացրել, ըստ որի՝ 5-րդ հոդվածի խախտման հայտնաբերումը ենթադրում է 9-րդ հոդվածի հետ կապված որևէ հարցի քննման անհարկիություն:⁶¹

Անհատին՝ իր համոզմունքները բացահայտել հարկադրելը, հետևաբար, կարող է անհնարին դարձնել երաշխիքի այս բաղադրիչի ապահովումը, քանզի «ոչ ոքի չի կարելի ստիպել բացահայտել իր մտքերը կամ որևէ կրոնի կամ համոզմունքի պատկանելությունը»:⁶² Այսպիսով՝ դատական

գործընթացներում ոչ թե երդվել, այլ հանդիսավոր հայտարարություն անել ցանկացողներից՝ իրենց կրոնական համոզմունքների մասին հրապարակավ հայտնել պահանջելը հակասում է 9-րդ հոդվածին:⁶³ Մարդահամարի արդյունքները, որոնցով փորձ է արվում տեղեկատվություն ստանալ կրոնական համոզմունքների կամ պատկանելության մասին, ակնհայտորեն հարց են առաջացնում, թե այդ տվյալների առկայությունը պետության ո՞ր օրինական նպատակներին է ծառայելու:⁶⁴ Ինքնությունը հաստատող փաստաթղթերում կրոնական դավանանքի մասին տեղեկատվություն ներկայացնելու պահանջը հակասում է անհատի՝ իր կրոնը բացահայտելու պարտադրանքից ազատ լինելու իրավունքին:⁶⁵ Սակայն երկու տեսակի հանգամանքների պարագայում նման տեղեկատվության բացահայտման պահանջը կարող է արդարացված լինել: Առաջին՝ պետությունը կարող է ցանկանալ պարզել պետական աշխատանքի դիմած թեկնածուների դավանած արժեքներն ու համոզմունքները՝ այն հիմնավորմամբ, որ նրանք կարող են տվյալ պաշտոնի հետ անհամատեղելի հայացքներ ունենալ:⁶⁶ Սակայն այս սահմանափակումն ինքնին սահմաններ ունի, քանզի անհատին՝ իր համոզմունքի պատճառով որևէ պաշտոնում չնշանակելը կարող է ենթադրել 10-րդ հոդվածով նախատեսված խոսքի ազատության նկատմամբ խոչընդոտ: Օրինակ՝ *Լոմբարդի Վալաուրին ընդդեմ Իտալիայի* [Lombardi Vallauri v. Italy] գործում համալսարանի մի դասախոսի մերժել են

59. *Sten Darby v. Sweden*, Լշված վերը՝ էջ 15-ում:

60. Այնուհետև, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 15-րդ հոդվածը «պատերազմի կամ ժողովրդի կյանքին սպառնացող հանրային արտակարգ իրավիճակի ժամանակ» Պայմանավորվող պետությանն արտոնում է «միայն իրադրության թելադրած պահանջների չափով» ձեռնարկել Կոնվենցիայով իր պարտավորություններից շեղվող միջոցառումներ՝ պայմանով, որ այդ միջոցառումներն անհամատեղելի չլինեն միջազգային օրենքով ստանձնած նրա մյուս պարտավորությունների հետ:

61. *Riera Blume and others v. Spain*, §§31-35.

62. Մարդու իրավունքների համաձայնագրի, Ընդհանուր սեկյանականություն 22, Գոդված 18, *CCPR/C/21/Rev. 1/Add (1993)*, at para. 3 (ԹԹԻՄԴ 18-րդ հոդվածի առկայությունը՝ Article 18 of the ICCPR):

63. *Dimitras and others v. Greece*, §§76-78; տե՛ս համանուն *Alexandridis v. Greece* գործը, §§33-41:

64. *Harris, O'Boyle and Warbrick, Law of the European Convention on Human Rights (2nd ed., 2009)*, at p. 429.

65. *Sinan Işık v. Turkey*, §§37-53 (ինքնությունը հաստատող բարոնտի վրա կար «կրոնը» Լշումը, որը սակայն կարող էր չորացվել):

66. *Vogt v. Germany*, §§41-68 (թնված ըստ Գոդվածներ 10-ի և 11-ի):

երկարաձգել դավանաբանական համալսարանում դասավանդելու պայմանագրի ժամկետը, քանի որ համարել են, որ նա այնպիսի հայացքներ ունի, որոնք անհամատեղելի են այդ համալսարանի կրոնական դոկտրինի հետ, ուր նա աշխատել էր մոտ 20 տարի: Հաստատվեց, որ տեղի է ունեցել 10-րդ հոդվածի խախտում, քանի որ համալսարանը և ներպետական դատական ատյանները չէին կարողացել բացատրել, թե հայցվորի հայացքներն ինչպե՞ս էին կարողանալու ազդել համալսարանի շահերի վրա:⁶⁷ Երկրորդ՝ կարող է պահանջվել, որպեսզի ներպետական օրենսդրությամբ նախատեսված որևէ հատուկ արտոնությունից օգտվել ցանկացողը հայտնի դարձնի կամ հիմնավորի իր համոզմունքները: Դա կարող է տեղ գտնել, օրինակ, զինվորական ծառայությունից՝ կրոնական կամ այլ համոզմունքներից ելնելով հրաժարման դիմումի դեպքում, եթե նման ազատումը նախատեսված է տվյալ երկրի օրենսդրությամբ:⁶⁸ Այլ հանգամանքներում ևս դա հնարավոր է: *Կոստեսկին ընդդեմ «Նախկին Հարավսլավական Մակեդոնիայի Հանրապետության»* [Kosteski v. “the former Yugoslav Republic of Macedonia”] գործում հայցվորի նկատմամբ տույժ է կիրառվել կրոնական տոնի օրը աշխատանքի չգնալու համար: ՄԻԵԴ-ը կատարել է հետևյալ դիտարկումը.

«Դիմողը գանգատվել է, որ համոզմունքի ներքին ոլորտի նկատմամբ միջամտություն է կատարվել, քանզի նրանից պահանջվել է հաստատել իր հավատը. այդ մասով Դատարանը վկայակոչում է, որ դիմողի՝ իր հանդեպ կիրառված կարգապահական տույժի բողոքարկման դիմումի վերաբերյալ [ներպետական] դատական մարմինների որոշումները, փաստորեն, իրենց

եզրահանգումները կառուցել են այն հանգամանքի վրա, որ դիմողը փաստերով չի հաստատել մահմեդական լիներու իր պնդման իսկությունը, և որ, ընդհակառակը, նրա վարքագիծը կասկած է առաջացրել այդ պնդման մասով, քանի որ նրա կողմից մահմեդականություն դավանելու կամ մահմեդական հավաքական պաշտամունքի միանալու արտաքին նշաններ չեն դրսևորվել: Թեև Պետության կողմից քաղաքացու ներքին ու անձնական համոզմունքների վերաբերյալ որոշում կայացնելու գաղափարն արգահատելի է և կարող է ցավալիորեն ետ բերել նախկին տիրահռչակ հավաժանքների հիշողությունը, այդուհանդերձ, Դատարանը նկատում է, որ սա այնպիսի դեպք է, երբ դիմողը ցանկացել է օգտվել [ներքին] օրենսդրությամբ ընձեռված հատուկ իրավունքից, որով մահմեդականները կարող են որոշակի օրերի արձակուրդ վերցնել... Աշխատանքային հարաբերությունների պարագայում, որտեղ գործատուի և աշխատողի կոնկրետ իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանված են պայմանագրերով, Դատարանը անտրամաբանական չի համարում այն, որ գործատուն կարող է աշխատողի՝ առանց թույլտվության կամ առանց ակնհայտ հիմնավորման բացակայությունը համարել կարգապահական խնդիր: Եվ երբ, այնուհետ, աշխատողը ցանկանում է հղում կատարել որևէ մասնավոր բացառության, եթե այդ հայցապահանջը վերաբերում է ոչ սովորական արտոնության կամ առանձնաշնորհի, ապա որոշակի հիմնավորում պահանջելը, ինչպես նաև այդ հիմնավորման չորամատրման դեպքում, բացասական եզրակացության հանգեցնել չի հանդիսանում ճշում կամ չի հակասում խղճի ազատությանը...»⁶⁹

67. Lombardi Vallauri v. Italy, §§43-56.

68. St’u N. v. Sweden and Raninen v. Finland. Ujuntshun և ut’u uunru.՝ էջ 48:

69. Kosteski v. “the former Yugoslav Republic of Macedonia”, §39.

«Ոչ սովորական առանձնաշնորհ կամ արտոնություն» բնութագրումը, այդուհանդերձ, երթադրում է այս սկզբունքի սահմանափակ կիրառում: Օրինակ՝ հնարավոր է, որ կրթության կառավարման համար պատասխանատու մարմինները խորությամբ չուսումնասիրեն այն ծնողների համոզմունքները, ովքեր ցանկանում են, որ իրենց զավակների կրթությունն իրականացնելիս հաշվի առնվեն իրենց փիլիսոփայական համոզմունքները: Այդպիսի իրադրություն է ծագել *Ֆոլգերոն և մյուսներն ընդդեմ Նորվեգիայի [Folgerø and others v. Norway]* գործում, որտեղ ծնողներին՝ իրենց երեխաների կրթության որոշակի կողմերի նկատմամբ առարկել թուլատրող ներպետական կառուցակարգի անբավարար են համարվել՝ Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի համաձայն.

«... ուսումնական ծրագրի որոշ մասից ազատվելու պայման է ծնողի կողմից իր այդ խնդրանքի մասով ողջամիտ հիմնավորումներ ներկայացնելը: Դատարանը նկատում է, որ անձի կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքների վերաբերյալ տեղեկությունն առնչվում է անձնական կյանքի որոշ ամենավիճակային կողմերին... Ծնողներին՝ իրենց կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքների մասին դպրոցի տնօրինությանը հանգամանալից տեղեկություն հայտնել պարտադրելը կարող է հանդիսանալ 8-րդ հոդվածի և, երևի թե, նաև՝ 9-րդ հոդվածի խախտում: «Ողջամիտ հիմնավորումներ» ներկայացնելու պայմանին ներհատուկ է այն վտանգը, որ ծնողները, հնարավոր է, իրենց պարտադրված զգան դպրոցի տնօրինության առջև բացահայտելու իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքների նվիրական կողմերը: Վերոնշյալ դժվարությունների առումով՝ այսպիսի հարկադրանքի վտանգը շատ ավելի մեծ է եղել այն ծնողների պարագայում, ովքեր մատնանշել են

ուսուցման այն մասերը, որոնք իրենք համարել են մեկ այլ կրոնի կիրառում կամ այլ կենսափիլիսոփայության դավանում: Բացի այդ, ազատման խնդրանքի՝ ողջամիտ լինելու հանգամանքին վերաբերող հարցն, ակնհայտորեն, կոնֆլիկտի ծագման հնարավոր հիմք կարող էր հանդիսանալ՝ մի իրադրություն, որից ծնողները, երևի թե, կնախընտրեին պարզապես խուսափել՝ չարտահայտելով ուսուցումից ազատվելու իրենց ցանկությունը»:⁷⁰

Թեև 9-րդ հոդվածի շարադրանքում ուղղակիորեն չի մատնանշվում որևէ կրոն կամ համոզմունք դավանելու կամ ընդունելու *հարկադրանքի* արգելումը (ինչպես արտահայտված է Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածում), սակայն 9-րդ հոդվածի հետ կապված խնդիրներ կարող են ծագել նաև այն իրադրություններում, երբ անհատներից պահանջվում է գործել իրենց խղճի կամ համոզմունքների դեմ: *Բուսկարինին և մյուսներն ընդդեմ Սան Մարինոյի [Buscarini and others v. San Marino]* գործում, օրինակ, ընտրված երկու խորհրդարանականներից, որպես պաշտոնի անցնելու պայման, պահանջվել է երդվել Աստվածաշնչի վրա: Հայցվող կառավարությունը փորձում էր փաստարկել, որ գործածվող ձևակերպումը («Երդվում եմ սուրբ Ավետարաններով միշտ լինել հավատարիմ և հնազանդվել Հանրապետության Սահմանադրությանը...»), ըստ էության, ունի ոչ թե կրոնական, այլ պատմական ու սոցիալական նշանակություն: Համաձայն լինելով Հանձնաժողովի հետ այն հարցում, որ «հասարակության տարբեր տեսակետները խորհրդարանում ներկայացնելու համար նախատեսված մանդատը որոշակի համոզմունքների նկատմամբ կողմնորոշման մասին նախապես հռչակման

70. *Folgerø and others v. Norway [GC], §98.*

առարկա դարձնելը հակասական կլիներ», ՄիԵԴ-ը որոշեց, որ այդ պահանջի պարտադրումը չի կարող «անհրաժեշտ համարվել ժողովրդավարական հասարակությունում»:⁷¹ Ներպետական օրենսդրությունը, նույն կերպ, չի կարող սահմանել հարկման միջոցով կրոնական կազմակերպությունն սատարելու պարտավորություն՝ առանց ամրագրելու անհատի՝ եկեղեցուց հեռանալու և այդպիսով այդ պահանջից ձերբազատվելու իրավունքը:⁷² Բայցևայնպես, այս սկզբունքը չի տարածվում բացառապես հանրային տիրույթում գտնվող ընդհանուր իրավական պարտավորությունների վրա. այդ իսկ պատճառով, հարկատուները չեն կարող պահանջել, որ իրենց վճարումները չհատկացվեն կոնկրետ նպատակների:⁷³

Հարկադրանքի կամ հրահանգավորման դեմ պաշտպանությունը կարող է առաջանալ այլ կերպ ևս: Օրինակ՝ ներպետական օրենսդրությամբ կարող է նպատակահարմար համարվել որոշակի առումով (անհատություն, կարգավիճակի կամ այլ պատճառներով) խոցելի համարվող անձանց պաշտպանությունը «անվայել դավանափոխությունից», այն է՝ կրոնական համոզմունքը փոխելու խրախուսանք կամ ճնշում, որը կարող է տվյալ դեպքի հանգամանքներում համարվել անվայել:⁷⁴ Բացի այդ, ինչպես նշվեց, Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի համաձայն, կրթությունն ապահովելիս պետությունը պետք է հարգի ծնողների փիլիսոփայական կամ կրոնական համոզմունքները, և այդպիսով ծնողը կարող է կանխել դպրոցում իր երեխայի «հրահանգավորումը»:⁷⁵

71. *Buscarini and others v. San Marino*, §§34-41, at §39.
72. *Darby v. Sweden*, վերը նշված՝ էջ 15:
73. *C. v. the United Kingdom*.
74. *Kokkinakis v. Greece*, քննարկվում է ստորև՝ էջ 51-ում և հաջորդիվ:
75. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ստորև քննարկվում է: Տե՛ս նաև *Angeleni v. Sweden and C.J., JJ and E.J. v. Poland* (ներք.):

Կրոնը կամ համոզմունքը դավանելու ձևերը

9-րդ հոդվածի պաշտպանության տակ են առնված նաև անձնական համոզմունքի ներքին կողմին (*forum internum*) սերտորեն առնչվող գործողությունները:⁷⁶ Շարադրանքում «ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով արտահայտելու ազատության» հատուկ ձևակերպումն ընդգծում է, որ համոզմունք դավանելու ձևերը երաշխիքի ընդձեռած պաշտպանության անբախտելի մասն են: Այսպես՝ «բառերով ու գործերով վկայությունը կապված է կրոնական համոզմունքների գոյության հետ»:⁷⁷ Սակայն, քանի որ մտքի, խղճի կամ կրոնական համոզմունքի նման «դավանումը» երբեմն կարող է անզանազանելի լինել 10-րդ հոդվածի՝ խոսքի ազատության երաշխիքով նախատեսված մտքի կամ խղճի դրսևորումից, հետևաբար, պետք է ուշադրություն դարձնել, թե ո՞ր երաշխիքն է հարկավոր կիրառել:

«Դավանումը» ենթադրում է հետևորդների այն ընկալումը, որ գործունեության ընթացքը ինչ-որ կերպ սահմանված է կամ պահանջված: Ինչպես նշվեց, առաջին կետի ձևակերպումը վերաբերում է «քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով» դավանմանը: Կարող է մանրակրկիտ վերլուծության կարիք լինի այն հարցում, թե ի՞նչն է համարվում կրոնի կամ համոզմունքի «դավանում», քանի որ ինչպես Հանձնաժողովն է նշել *Արոսմիթս ընդդեմ Միացյալ Թագավորության [Arrowsmith v. the United Kingdom]* գործում՝ այդ տերմինը «չի տարածվում կրոնի կամ համոզմունքի

76. *C.J., JJ and E.J. v. Poland* (ներք.):
77. *Kokkinakis v. Greece*.

ներգործությամբ պայմանավորված կամ թելադրված բու-
լոր գործողությունների վրա»:⁷⁸ Նախադեպային իրավունքը
հստակեցնում է, որ այս տերմինն աներկբայորեն տարածվում
է այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսին են դավանափոխությունը,
կրոնական համայնքի կյանքին ընդհանուր մասնակցությու-
նը և կենդանիների մորթն՝ ըստ կրոնական պատվիրաննե-
րի: Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է կրոնի կամ համոզմունքի
արտահայտման համար *առանցքային* հանդիսացող գոր-
ծունեությունը հստակ տարանջատել սոսկ դրանով *ներ-
շնչված* կամ նույնիսկ *խրախուսված* գործունեությունից:
Արոսմիթի գործում դիմողը, որը պացիֆիստ էր, դատա-
պարտվել էր զինվորների թռուցիկներ բաժանելու հա-
մար: Թռուցիկների թեման ոչ թե քաղաքական հարցերի
լուծման խաղաղ միջոցների տարածումն էր, այլ երկրի
մի մասում քաղաքացիական խռովության նկատմամբ
կառավարության քաղաքականության քննադատությունը:
Հանձնաժողովն ընդունել է, որ ցանկացած հրապարակային
հայտարարություն, որը հռչակում է պացիֆիզմի գաղա-
փարը և պահանջում է ընդունել բռնությունից հրաժարման
համոզմունքի հանձնառումը, պետք է համարվի «պացի-
ֆիստական համոզմունքի Նորմալ և ընդունված դրսևորում»,
բայց բանի որ խնդրո առարկա թռուցիկներն արտահայտել
են ոչ թե նրա պացիֆիստական անձնական հայացքները,
այլ կառավարության քաղաքականության հանդեպ նրա
քննադատական դիտարկումները, հետևաբար, դրանց
տարածումը չի կարող որակվել իբրև 9-րդ հոդվածին
համապատասխանող համոզմունքի «դրսևորում», նույ-
նիսկ եթե դրա դրդապատճառը հավատն է պացիֆիզմի
նկատմամբ:⁷⁹ Նույն կերպ, արհեստական վիժեցման

դեմ տեղեկատվական նյութերի տարածումը բժշկական
հաստատության շենքից դուրս չի համարվի կրոնական կամ
փիլիսոփայական համոզմունքների դավանման հետ կապ
ունեցող արարք, քանի որ, ըստ եւրոպյան, դա նախատեսված է
կանանց համոզելու համար, որպեսզի վիժեցում չկատարեն:⁸⁰
Հետևաբար անհրաժեշտ է ուշադիր լինել «դավանել» տերմինի
նշանակությունը սահմանելիս: Սակայն նման դեպքերում
նշված տեսակի նյութեր բաժանելու իրավունքին միջամտելը
կառաջացնի 10-րդ՝ խոսքի ազատության իրավունքն ապա-
հովող հոդվածի շրջանակներում կարգավորվող հարցեր:

Այսպիսով՝ միշտ չէ, որ հստակ է, թե «քարոզչությունը,
արարողությունները, պաշտամունքը և ծեսերը» նախատես-
ված թե՞ պարզապես ոգեշնչված են համոզմունքով: Որո-
շակի մի օր աշխատելուց հրաժարվելը չի կարող համարվել
կրոնական համոզմունքի դրսևորում, թեև աշխատավայր
չներկայանալը կարող է պայմանավորված լինել այդ պատ-
ճառով:⁸¹ Հրեական օրենքով՝ Նախկին ամուսնուն կամ
կնոջը հրաժարման նամակ հանձնելուց հրաժարվելը, ինչպես
Նան երեխաների անունների ընտրությունը նույնպես չեն
հանդիսանում համոզմունքի դավանում⁸², (թեև վերջինը կա-
րող է մտնել 9-րդ հոդվածով նախատեսված՝ «միտք» տերմինի
շրջանակի մեջ):⁸³ Անշուշտ, համոզմունքի դավանման հար-
ցում հստակ միջամտություններ առաջացնող փաստացի
իրադրությունները հաճախ վերաբերում են հանրային, այլ ոչ
անձնական տիրույթի «դրսևորումներին» (օրինակ՝ ուրիշնե-
րին հավատափոխելու փորձի կամ համալսարանում կրոնա-

78. *Arrowsmith v. the United Kingdom.*
79. *Arrowsmith v. the United Kingdom, at §§71-72.*

80. *Van den Dungen v. the Netherlands. St'u Luul. Knudsen v. Norway (Ultrp.):*
81. *X v. the United Kingdom (Ultrp.) (1981);* և *Kosteski v. "the former Yugoslav. Republic of Macedonia", §38.*
82. *D. v. France (1983).*
83. *Salonen v. Finland.*

կան խորհրդանիշներ կրելու համար պատժամիջոցների կիրառման միջոցով), սակայն այս փուլում կարևոր է ընդունել, որ հանրային տիրույթում անձնական համոզմունքին վերագրելի ոչ բոլոր գործողություններն են հանդիսանում այս դրույթի կարգավորման առարկա:⁸⁴ Այս օրինակներից շատերը մատնացույց են անում որոշակի երկփեղկվածությունն նախադեպային իրավունքի այս բաղադրիչի մասով. այն հանգամանքի որոշումը, թե որոշակի մի գործողություն իրենից ներկայացնում է խղճի կամ համոզմունքի «դրսևորում», թե՛ պարզապես ներշնչված է դրանցից, կարող է պահանջել անձնական համոզմունքի համառ քննություն և, հետևաբար, ներխուժում անհատի «*forum internum*»-ի մեջ: Այժմ ակնհայտ է որոշակի նահանջ Արոսմիթի գործի մոտեցումից կամ առնվազն՝ այդ մոտեցման մեղմացում: Չորօրինակ՝ այժմ ընդունվում է, որ դպրոցներում կրոնական համոզմունքի ակներև նշաններ կրելը պետք է համարվի կրոնական հավատն արտահայտելու ազատության սահմանափակում:⁸⁵ մի մոտեցում, որը նաև կանխում է աստվածաբանական հարցերի մեջ ներթափանցում լինելու բարդությունը:

9-րդ հոդվածի հավաքական կողմը

Ինչպես *forum internum*-ին և մտքի, խղճի և կրոնի անհատական դրսևորմանն առնչվող երաշխիքի տարրերը, այնպես էլ 9-րդ հոդվածը պաշտպանում են թե՛ մասնավոր և թե՛ հրապարակային տիրույթում ուրիշների հետ համատեղ համոզմունքի դրսևորումը, քանի որ ինչպես առաջին կետի շարադրանքն է հստակեցնում՝ համոզմունքի «դրսևորումը»

կարող է տեղի ունենալ «ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ» և կարող է կատարվել թե՛ մասնավոր և թե՛ հրապարակային տիրույթում: Այլ անձանց հետ պաշտամունք իրականացնելը, երևի թե, հավաքական արտահայտման ամենաակներև ձևն է: Այդուամենայնիվ, այստեղ, երևի թե, տեղին են Կոնվենցիայի այլ դրույթներ՝ կամ՝ այդ պահանջների լույսի ներքո 9-րդ հոդվածը մեկնաբանելիս, կամ՝ որպես իրոք ամենահարմար դրույթ կոնկրետ հարցի լուծում տալու համար: Օրինակ՝ պաշտամունքի վայրեր մուտքի իրավունքը և հետևորդի՝ արարողությունների կամ ծեսերին մասնակցելու հնարավորության վրա դրված սահմանափակումները առաջ են բերում 9-րդ հոդվածի հարցեր:⁸⁶ և ուրեմս՝ նման դեպքերում 9-րդ հոդվածն անհրաժեշտ է մեկնաբանել 11-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանության լույսի ներքո: Այնուհետև, քանի որ կրոնական համայնքի շահերի պաշտպանության համար պետք է երաշխավորվի դատական մարմիններին դիմելու իրավունքը, հետևաբար, 6-րդ հոդվածը ևս կարող է վճռորոշ նշանակություն ունենալ: Դատարանն արձանագրել է այս երեք դրույթների փոխադարձ սերտ կապը *Բեսարաբիայի Մետրոպոլիտեն եկեղեցին ընդդեմ Մակեդոնիայի [Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova]* գործում.

«... քանի որ կրոնական համայնքներն ավանդաբար գոյություն ունեն կազմակերպված կառույցների ձևով, հետևաբար, 9-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանվի Կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո, որը միավորվելու իրավունքը պաշտպանում է պետության միջամտությունից: Այդ տեսանկյունից՝ հավատացյալների՝ կրոնի ազա-

84. *Van den Dungen v. the Netherlands.*

85. *St. v. օրինակ, Aktas v. France (Մեթ.)* (կրոնական զանազան խորհրդանշանները հանել մեթոդով. պատճառով դպրոցից հեռացում). Այնուհետև տե՛ս ստորև՝ էջ 54:

86. *Cyprus v. Turkey [GC], §§241-247* (շարժվելու, ներառյալ պաշտամունքի վայրեր մուտք գործելու սահմանափակումներ, ինչի հետևանքով կրճատվել է կրոնական համոզմունքների հետևելու կարողությունը):

տության իրավունքը, որը նախատեսում է նաև այլ անձանց հետ համատեղ սեփական դավանանքն արտահայտելու իրավունքը, ենթադրում է, որ հավատացյալներին թույլ է տրվում միավորվել՝ ազատ, առանց պետության կամայական միջամտության: Իրոք, կրոնական համայնքների ինքնավար գոյությունը ժողովրդավարական հասարակությունում բազմակարծության անբակտելի մասն է և հետևաբար 9-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանության առանցքը:

Բացի այդ, կրոնն արտահայտելու իրավունքի իրացման միջոցներից մեկը, հատկապես կրոնական համայնքի պարագայում, համայնքի, դրա անդամների և ունեցվածքի դատաիրավական պաշտպանության ապահովման հնարավորությունն է հավաքական մակարդակում. այսպես որ, 9-րդ հոդվածը պետք է դիտարկել ոչ միայն 11-րդ, այլև 6-րդ հոդվածի լուսի ներքո»:⁸⁷

Մտքի, խղճի և համոզմունքի ազատության այս հավաքական կողմին 9-րդ հոդվածով տրամադրված պաշտպանության օրինակներ են նախ և առաջ այն դեպքերը, որոնցում պետական մարմինները փորձել են միջամտել կրոնական համայնքների ներքին կազմակերպական կառուցվածքին: Այդ օրինակները քննարկված են ստորև:⁸⁸

9-րդ հոդվածի անձնական ու հավաքական կողմերի միջև հակասության դեպքում սովորաբար ճիշտ է համարել, որ պետք է հաղթի ոչ թե անձնական, այլ հավաքական համոզմունքի դրսևորումը՝ այն պատճառով, որ «եկեղեցին կրոնական կազմակերպված համայնք է՝ հիմնված նույնական կամ գոնե

Եպես նման տեսակետների վրա», և հետևաբար կրոնական կազմակերպությունն «ինքը պաշտպանված է կրոնն արտահայտելու, պաշտամունք, քարոզում, արարողություն և ծեսեր կազմակերպելու և իրականացնելու իր իրավունքների մասով, ինչպես նաև ազատ է այդ հարցերում գործելու և միասնականություն դրսևորելու գործում»: Յետևաբար, հոգևորականության անդամի համար դժվար կլինի պնդել, թե ինքն իրավունք ունի իր եկեղեցու ստանդարտ գործունեությանը հակասող եղանակներով արտահայտելու իր սեփական համոզմունքները:⁸⁹ (Ամեն դեպքում, այն գործողությունը, որի մասով բողոք է բերվել, պետք է պարունակի պետական իշխանության կիրառման տարր, այլ ոչ թե եկեղեցական մարմնի կատարած գործողություն: Այսպիսով՝ երբ վեճը վերաբերում է այնպիսի խնդրի, ինչպիսին է, պատարագի օգտագործումը, պետության պատասխանատվության մասին խոսք լինել չի կարող, քանզի այդ վեճը կապված է եկեղեցու ներքին կառավարման խնդրի հետ, որն իրականացնում է մի մարմին, որը չի հանդիսանում պետական գերատեսչություն:⁹⁰ Դա այդպես է՝ նույնիսկ, եթե խնդրո առարկա կրոնական մարմինը ներպետական օրենսդրությամբ ճանաչվել է որպես պետության «պաշտոնական» եկեղեցու հատուկ կարգավիճակ ունեցող մարմին):⁹¹

9-րդ հոդվածի հավաքական կողմը և «զոհի» կարգավիճակի ճանաչումը

9-րդ հոդվածի հավաքական բաղադրիչն իրոք ընդգծված է այն հանգամանքի ընդունմամբ, որ եկեղեցին կամ կրոնական այլ կազմակերպությունը պետք է ի վիճակի լինեն

87. Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, §118:

88. Ավելի հանգամանորեն տե՛ս ստորև՝ էջ 68:

89. X v. the United Kingdom (Մեթ.) (1981), Տե՛ս նաև Knudsen v. Norway (Մեթ.):

90. Finska församlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden.

91. X v. Denmark (Մեթ.) (1976):

ապացուցելու «զոհի» իրենց կարգավիճակը Կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածի իմաստով: Այլ կերպ ասած՝ ընդունելիության չափանիշները բավարարելու նպատակով պետք է ճանաչվի եկեղեցու՝ կրոնական համոզմունքի նկատմամբ միջամտությունը վիճարկելու իրավունքը՝ պայմանով, որ այն ցույց տա, որ վիճարկումն արվում է իր անդամների անունից՝ ներկայացուցչական կարգով:⁹² Բայցևայնպես, ներկայացուցչական կարգավիճակի ճանաչումը չի վերաբերում կոմերցիոն մարմիններին: «Կուստանուս» ընկերությունը, «Վապա Այատելիյա» բաց բաժնետիրական ընկերությունը և մյուսներն ընդդեմ Ֆինլանդիայի (*Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland*) գործում առաջին դիմող սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն էր, երկրորդը՝ «ազատ մտածողների» գրանցված ասոցիացիայի վերադասը, իսկ երրորդը՝ դիմող ընկերության կառավարիչը և դիմող ասոցիացիայի մասնաճյուղերից մեկի անդամն էր: Դիմող ընկերությունը ստեղծվել էր փիլիսոփայական շարժման նպատակներն արտացոլող ու տարածող գրքեր հրատարակելու ու վաճառելու հիմնական նպատակով: Ընկերությունից պահանջվել էր եկեղեցական հարկ վճարել. այդ պահանջը բավարարել էին ներպետական դատական մարմինները, թանի որ ընկերությունն ավելի շուտ առևտրային ձեռնարկություն էր, քան կրոնական համայնք կամ հանրային ծառայություններ իրականացնող կազմակերպություն: Որոշելով, որ դիմումի այն մասը, որով գանգատ էր ներկայացվում 9-րդ հոդվածի իրավունքների խախտման վերաբերյալ, ակնհայտորեն անհիմն է՝ Հանձնաժողովը գրանցեց հետևյալը.

«Հանձնաժողովը վկայակոչում է, որ 9-րդ հոդվածի առա-

92. *Stén, opihwaw, X and Church of Scientology v. Sweden (Արդ.)* և *Canea Catholic Church v. Greece, §31.*

ջին կետի երկրորդ մասի համաձայն կրոնի ազատության ընդհանուր իրավունքի մեջ, ի թիվս այլ կետերի, մտնում է միայնակ կամ «այլոց հետ» հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով կրոնը կամ «համոզմունքը» արտահայտելու ազատությունը: Հանձնաժողովը, հետևաբար, չի բացառում, որ դիմող ասոցիացիան սկզբունքորեն ի զորու է ունենալ և իրացնել 9-րդ հոդվածի 1-ին կետով նախատեսված իրավունքները: Բայցևայնպես, այժմ Հանձնաժողովի առջև դրված գանգատը վերաբերում է դիմող ընկերության՝ սուկ եկեղեցու գործունեությանը վերապահված հարկեր վճարելու պարտավորությանը: Հնարավոր է, որ ընկերության այս ձևը դիտարկյալ ընտրված լինի դիմող ասոցիացիայի և դրա մասնաճյուղերի կողմից՝ ազատ մտածողների գործունեության մի մասի իրականացմանը հետամուտ լինելու նպատակով: Այդուհանդերձ, ի կատարումն ներպետական օրենսդրության, այս դիմողը գրանցվել է իբրև սահմանափակ պատասխանատվությամբ կորպորատիվ կառույց: Որպես այդպիսին՝ ներպետական օրենսդրությամբ այդ կառույցից սկզբունքորեն պահանջվում է ցանկացած այլ կորպորատիվ ընկերության պես հարկ վճարել՝ անկախ դիմումատու ասոցիացիայի և նրա մասնաճյուղերի հետ կապերի պատճառով իր գործունեության հիմքում ընկած նպատակներից, ինչպես նաև այն հանգամանքից, թե ով է գանձված հարկային եկամուտների վերջնական հասցեատերը: Վերջապես, ցույց չի տրվել, որ դիմող ասոցիացիան ձեռնպահ կմնար ընկերության առևտրային գործունեությունն իր անունից վարելուց»:⁹³

Այնուհետև, անդամների ասոցիացիայի մասով ներկայացուցչական կարգավիճակի ճանաչումը տարածվում է մի-

93. *Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland.*

այն կրոնական համոզմունքի և ոչ թե մտքի կամ խղճի հարցերում միջամտության մասին հայտարարությունների վրա: Վերայն «Կապ-տեղեկություն-թերապիա»-ն և Հագենս ընդդեմ Ավստրիայի [Verein “Kontakt-Information-Therapie” and Hagen v. Austria] գործում դիմող ասոցիացիան շահույթ չէտեսակողող մասնավոր կազմակերպություն էր, որը աշխատեցնում էր թմրամոլների վերականգնողական կենտրոններ: Վեճը վերաբերում էր իրենց հաճախորդներին առնչվող տեղեկությունը բացահայտելու՝ թերապևտներին ներկայացված պահանջին, որը դիմողը բնութագրել էր իբրև խղճի հարց: Հանձնաժողովի համար գանգատի այդ մասը մերժվեց «*ratione personae*» (հաշվի առնելով խնդրո առարկա անձին վերաբերող հանգամանքները) հիմքով:

«... կազմակերպությունը չի պնդում, որ եղել է Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքների խախտման գոհ: Բացի այդ, հիմնականում վկայակոչված իրավունքները, այսինքն՝ Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված խղճի ազատության իրավունքը և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի չենթարկվելու իրավունքը (3-րդ հոդված) իրենց բնույթով իսկ չեն կարող կիրարկվել իրավաբանական անձանց կողմից, ինչպիսին է այս մասնավոր ասոցիացիան: Ինչ վերաբերում է 9-րդ հոդվածին, ապա Հանձնաժողովը գտնում է, որ պետք է զանազանություն մտցնել խղճի ազատության և կրոնի ազատության միջև, որն իբրև այդպիսին՝ կարող է կիրառվել նաև եկեղեցու կողմից...»⁹⁴

9-րդ հոդվածի կիրառման սահմանները

9-րդ հոդվածի կիրառման շրջանակը չի կարող չափազանց ընդլայնվել: Օրինակ՝ այն չի ներառում այնպիսի խնդիրներ,

94. Verein “Kontakt-Information-Therapie” and Hagen v. Austria (ՄՏՔ):

ինչպիսին է ամուսնալուծությունը չթույլատրելը,⁹⁵ կանանց՝ արհեստական վիժեցումից զերծ պահել համոզող տեղեկատվության տարածումը⁹⁶ կամ քաղաքական կուսակցության ընտրվելու հնարավորությունները մեծացնելու նպատակով քաղաքական գործչի կողմից պետական բնակարանների վաճառքը դիտավորությամբ կատարված զանցանք համարելու հանգամանքը որոշելը⁹⁷ Ինքնասպանությանն աջակցելու հիմքում ընկած համոզմունքը ևս չի համապատասխանում որևէ կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքի. դա ավելի շատ նվիրվածություն է անձնական անկախության սկզբունքին, որն ավելի ճիշտ է քննարկել 8-րդ հոդվածի սահմաններում, ինչպես ստույգ նշել է ՄԻԵԴ-ը Փրիթի ընդդեմ Միացյալ Թագավորության [Pretty v. the United Kingdom] գործում:

«Դատարանը կասկածներ չունի ինքնասպանությանն աջակցելու վերաբերյալ դիմողի տեսակետների անխախտելիության վերաբերյալ, սակայն պետք է նկատել, որ ոչ բոլոր կարծիքները կամ հայացքներն են համոզմունք հանդիսանում Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի 1-ին կետի պաշտպանության տակ առնված իմաստով: Նրա պնդումները չեն պարունակում քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով կրոնի կամ համոզմունքի դրսևորման որևէ ձև՝ առաջին կետի երկրորդ նախադասության մեջ ամրագրված իմաստով: ... Այնքանով, որքանով դիմողի հայացքներն արտացոլում են նրա նվիրվածությունը անձնական անկախության սկզբունքին, նրա հայցապահանջը Կոնվենցիայի 8-րդ

95. Johnston and others v. Ireland, §63.

96. Van den Dungen v. the Netherlands (ՄՏՔ):

97. Porter v. the United Kingdom (ՄՏՔ):

հողվածի շրջանակներում բերված գանգատի կրկնությունն է»:⁹⁸

Բացի այդ, ինչպես արդեն շեշտվել է, բազմաթիվ դեպքերում անհրաժեշտ կլինի նաև նկատի առնել գանգատը Կոնվենցիայի մեկ այլ դրույթի շրջանակներում քննելու առավել նպատակահարմարության հարցը: Կրոնական կազմակերպությանը նյութական ռեսուրսներից զրկելն, օրինակ, համարվել է ոչ թե 9-րդ հողվածի ազդեցությանը ենթակա խնդիր, այլ այնպիսին, որն առաջացնում է Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հողվածով նախատեսված՝ գույքի պաշտպանության հարցեր:⁹⁹ Նույն կերպ, գրանցված չլինելու հիմքով անհատին եկեղեցական հարկի վճարումից ազատման մերժումը հնարավոր է ավելի լավ քննել՝ դիտարկելով այն ոչ թե որպես խղճի կամ դավանանքի, այլ գույքի նկատմամբ իրավունքի համատեքստում՝ համատեղելով Կոնվենցիայի երաշխիքներից օգտվելու հարցում խտրականության արգելքի հետ:¹⁰⁰ Այն պնդումը, թե անչափահաս աղջկա հետ մահմեդական օրենքով թույլատրելի ամուսնությունը ճանաչելու մերժումը կապ ունի համոզմունքի դրսևորման նկատմամբ միջամտության հետ, համարվել է ոչ թե 9-րդ, այլ 12-րդ հողվածի շրջանակների մեջ մտնող խնդիր:¹⁰¹

Հարց 2-րդ. Եղե՞լ է միջամտություն 9-րդ հողվածով նախատեսված իրավունքների նկատմամբ

խնդրի՝ 9-րդ հողվածի առարկա լինելու հանգամանքի ա-

98. *Pretty v. the United Kingdom*, §82.

99. *Holy Monasteries v. Greece*.

100. *Darby v. Sweden*, §§30-34. Տե՛ս նաև. էջ 14-ի ծանոթագրությունը:

101. *Khan v. the United Kingdom* (վերջ):

պացուցման պահից սկսած 9-րդ հողվածով նախատեսված իրավունքների մասով «միջամտության» փաստը հիմնավորելը դառնում է դիմողի պարտականությունը: Ինչպես նշվեց վերը, «միջամտությունը» տարբերվում է «խախտումից». անձի իրավունքների նկատմամբ «միջամտության» փաստի արձանագրումից հետո հարցի քննությունը շարունակվում է 2-րդ կետի շրջանակներում՝ տվյալ հանգամանքներում այդ «միջամտության» արդարացվածության հանգամանքը պարզելու համար: Անձի իրավունքների մասով «միջամտությունը» սովորաբար կապված է պետական մարմնի ձեռնարկած որևէ միջոցառման հետ. հնարավոր է, որ պետական մարմինների կողմից դրական պարտավորությունների ստանձման դեպքերում ակնատեսը լինենք որոշակի քայլերի ձեռնարկման հարցում նրանց թերացմանը: (Ինչպես քննարկվեց վերը, կարևոր է, որ վիճարկվող գործողությունը լինի պետության, այլ ոչ թե եկեղեցական մարմնի մասով. եկեղեցու ներքին կառավարման հարցերը չեն հանդիսանում պետական իշխանության կիրարկում, նույնիսկ եթե տվյալ եկեղեցին համարվում է տվյալ պետության «պաշտոնական») եկեղեցի:¹⁰² Այնուամենայնիվ, նույնիսկ եթե վիճարկվող գործողությունը կատարվել է կրոնական կազմակերպության կողմից, կարող է պահանջվել, որպեսզի ներպետական դատական ատյաններն իրենց որոշումներում արտացոլեն Կոնվենցիայի պահանջները. այս հարցը քննարկվում է ստորև):¹⁰³ Այնուհետև, իբրև ընդհանուր սկզբունք, պետական իշխանություններից ակնկալվում է կրոնի, հավատների ու համոզմունքների կապակցությամբ չեզոք դիրքորոշման որդեգրում:¹⁰⁴ Այդ պարտավորությունը

102. *Տե՛ս վերը՝ էջ 25:*

103. *Էջ 34* և *այնուհետև*:

104. *Տե՛ս, օրինակ, ստորև. էջ 33-ում քննարկված Ivanova v. Bulgaria* գործը:

ներհատուկ է ժողովրդավարական և բազմակարծություն դավանող հասարակությանը: Մասնավորապես, կրոնական համոզմունքների կամ այդ համոզմունքների արտահայտման ձևերի օրինակատվության գնահատումն անհամատեղելի է 9-րդ հոդվածի հետ:

«սակայն խիստ բացառիկ դեպքերում Կոնվենցիայով երաշխավորված կրոնի ազատության իրավունքը բացառում է պետության հայեցողությունը՝ կրոնական համոզմունքների կամ այդ համոզմունքներն արտահայտելու համար գործածված միջոցների օրինակատվությունը որոշելու հարցում»:¹⁰⁵

Գործնականում դժվար չի լինի որոշել, թե անհատի կամ կրոնական կազմակերպության իրավունքների նկատմամբ «միջամտություն» եղել է, թե ոչ: Հոգեորսության¹⁰⁶ կամ կրոնական հանդերձանք կրելու¹⁰⁷ համար անհատի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառումը, ինչպես նաև պաշտամունքի վայրեր մուտքի արգելումը և կրոնական ծեսերին հետևորդների մասնակցության հնարավորության սահմանափակումը¹⁰⁸ կամ եկեղեցուն հարկ եղած պաշտոնական ճանաչում չՆորհելը¹⁰⁹ հանդիսանում են «միջամտություն»: Ըիշտ է գործել՝ հաշվի առնելով այն, որ կրոնական կազմակերպությունն իբրև «աղանդ» պիտակավորելը կարող է վնասակար ազդեցություն թողած լինել այդ կազմակերպության

համար:¹¹⁰ Բայցևայնպես, պետական մարմինների և անհատների՝ հստակորեն դավանած ու անկեղծ համոզմունքների միջև հակասություն պարունակող ոչ բոլոր իրավիճակներն են թույլ տալիս այն եզրակացությունն անել, թե տեղի է ունեցել «միջամտություն» 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների նկատմամբ: Հարցին առնչվող *Վալսամիսն ընդդեմ Հունաստանի [Valsamis v. Greece]* և *Էֆստրատիուսն ընդդեմ Հունաստանի [Efstratiou v. Greece]* գործերում, օրինակ, աշակերտները, որոնք Եհովայի վկաներ էին, պատժվել էին երկրի ազգային տոնի շքերթին չմասնակցելու համար՝ իրենց (և իրենց ընտանիքների) այն համոզմունքի պատճառով, որ նման իրադարձություններն անհամատեղելի են իրենց պացիֆիստական հաստատուն համոզմունքի հետ: ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ այդ շքերթներն իրենց բնույթով հանդիսանում են ժողովրդավարության ու մարդու իրավունքների հանրային տոնակատարություն, և, նույնիսկ զինվորականության մասնակցությունը հաշվի առնելով, շքերթները չեն կարող համարվել դիմողների պացիֆիստական համոզմունքները վիրավորող միջոցառում:¹¹¹ Նման գործերը ցույց են տալիս այն դժվարությունները, որոնք կարող են երբեմն առաջանալ «միջամտության» կատարված լինելու հանգամանքը որոշելիս: Գնահատականները կարող են նաև վիճելի լինել: Այս դեպքում տարակարծիք դատավորները չկարողացան գտնել որևէ հիմք, որպեսզի համարեն, որ անձնական կրոնական համոզմունքի համար բանադրելի խորհրդանիշ պարունակող, սակայն համերաշխության ցուցադրման համար ծրագրված հանրային իրադարձությանը մասնակցելը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»:

105. *Hasan and Chaush v. Bulgaria [GC]*, §78.

106. *Kokkinakis v. Greece*, բնարկված ստորև՝ էջ 52-ում:

107. *Լրացուցիչ տե՛ն ստորև՝ էջ 54:*

108. *Cyprus v. Turkey [GC]*, §§241-247 (շարժվելու, ներստյալ պաշտամունքի վայրեր մուտք գործելու սահմանափակումներ, որով կրճատվել է կրոնական համոզմունքների հետևելու կարողությունը):

109. *Քննարկված է ստորև՝ էջ 61-ում և այնուհետև:*

110. *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, §84, հավելյալ բնարկված ստորև՝ էջ 59-ում:

111. *Valsamis v. Greece*, §§37-38 և *Efstratiou v. Greece*, §§38-39.

Դրական պարտավորություններ

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ Պայմանավորվող պետությունները հանձն են առնում «իրենց իրավագործության ներքո գտնվող յուրաքանչյուրի համար ապահովել» Կոնվենցիայով և դրա արձանագրություններով ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները: Կրոյունքում՝ պետությունը նախ բացասական պարտավորություն ունի՝ զերծ մնալու պաշտպանվող իրավունքներին միջամտելուց: Բացասական պարտավորությունն արտացոլված է, օրինակ, 9-րդ հոդվածի հետևյալ ձևակերպման մեջ. «Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք...»:

Իրավունքներն ապահովելու հիմնարար պարտավորությունը, սակայն, չի սահմանափակվում այն պահանջով, որ պետությունները զերծ մնան պաշտպանվող իրավունքներին միջամտելուց. այն կարող է նաև պետությունների վրա ակտիվ քայլեր ձեռնարկելու պարտավորություն դնել: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի երաշխիքները պետք է լինեն գործնական և արդյունավետ իրավունքներ: Ուստի, ՄԻԵԴ-ի իրավագիտությունը պարունակում է «դրական պարտավորության» գաղափարը, որը անհատների իրավունքների պաշտպանության նպատակով որոշակի քայլեր ձեռնարկելու պետության պատասխանատվությունն է: Դրական պարտավորությունների մասով նախադեպային իրավունքի հիմնարար սկզբունքը պետական իշխանությունների՝ կրոնական ազատության առկայության ապահովումն է բազմակարծության և փոխհանդուրժողականության ոգուն համաձայն: Օրինակ՝ հնարավոր է, որ իշխանությունների կողմից «չեզոք միջնորդության» անհրաժեշտություն առա-

ջանա՝ օգնելու խմբավորումներին լուծել կրոնական համայնքների ներքին վեճերը:¹¹² Կարող է ակնկալվել նաև, որ ներպետական կարգավորումներով կրոնի հետևորդներին թույլ տրվի իրենց հավատը դավանել սննդային պահանջմունքներին համաձայն, թեև այդ պարտավորությունը կարող է ենթադրել որջամտության սահմաններում սննդամթերքի, այլ ոչ թե մսի ծխակարգային պատրաստման համար որոշ շինությունների հասանելիության ապահովում:¹¹³ Բացի այդ, իշխանությունները պետք է համարժեք քայլեր ձեռնարկեն կրոնական հավատների հետևորդներին՝ կրոնական դրդապատճառներով հարձակումներից պաշտպանելու համար, իսկ նման հարձակումների դեպքում ձեռնարկեն տվյալ հանգամանքներում որջամիտ քայլեր, հավաքեն և ապահովեն ապացույցներ, օգտագործեն ճշմարտության բացահայտման գործնականում հնարավոր բոլոր միջոցները և կայացնեն ամբողջապես հիմնավոր, անկողմնակալ և օբյեկտիվ որոշումներ՝ առանց անտեսելու կասկածելի փաստերը, որոնք կարող են կրոնական դրդապատճառով բռնություն մատնանշել:¹¹⁴ Այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ անհրաժեշտ չի համարվում այնպիսի քայլեր ձեռնարկել, որոնք թույլ կտան աշխատողին՝ կրոնական ծխակարգերի մասնակցելու համար ձեռնարկել նախապատրաստական միջոցներ¹¹⁵՝ անգամ չնայած այն հանգամանքին, որ գրեթե

112. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria.*
113. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France [GC]*, քննարկված ստորև՝ էջ 36-ում:
114. *97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia*, §§138-142 (ուղղափառ հավատացյալների խմբակային հարձակում Ետովայի վկաների հետևորդների վրա, որն ուղեկցվել է բռնությամբ և կրոնական մատուցելու ոչնչացմամբ, միջանոցում կամ հետաքննություն անցկացնելու չվճարված ոստիկանության կողմից և քրեական վարույթ հարուցելու չլինի շանքեր. 3-ի և 4-ի համատեղության շողված 14-ի հայտնում):
115. *Քննարկված է ստորև՝ շարադրանքի ընթացքում:*

բոլոր դեպքերում գործատուի վրա դրված բեռը (սման պարտականության առկայության դեպքում), հազիվ թե ծանրաբեռնող լինի:

Հետևաբար, միտքը, խիղճը կամ կրոնը պաշտպանելու դրական պարտավորության գոյության հանգամանքը միշտ չէ, որ ակնհայտ է: Դրական պարտավորության առաջացման հանգամանքը որոշելիս ՄԻԵԴ-ը փորձում է «հաշվի առնել այն արդար հավասարակշռությունը, որը պետք է լինի համայնքի ընդհանուր շահի և շահագրգիռ անձի կամ անձանց հակընդդեմ մասնավոր շահերի միջև»:¹¹⁶ Բացի այդ, ՄԻԵԴ-ը միշտ չէ, որ քայլեր ձեռնարկելու *պարտավորությունը* հստակ տարանջատել է ներպետական մակարդակում որևէ համոզմունքի հետագա պաշտպանության նպատակով պետության գործողությանը հավանություն տալուց: Այլ կերպ ասած՝ կարծես թե մեծ տարբերություն կա համոզմունքի աջակցման նպատակով ձեռնարկված ներպետական միջոցառումների հանդեպ ՄԻԵԴ-ի հավանության և այն դեպքերի միջև, որոնցում համոզմունքի պաշտպանության նպատակով քայլեր չձեռնարկելը բնորոշվել է իբրև միջամտության դրսևորում:

Գործողության պարտադիր կամ պարզապես թույլատրող բնույթի լինելը միշտ կախված է հանգամանքներից: Այն իրադրությունը, երբ պետությունը հետևորդների միջև ծագած հակասությունները լուծելու նպատակով ակտիվորեն միջամտել է կրոնական համայնքի ներքին կազմակերպչական հարցերին, կարող է պարունակել 9-րդ հոդվածի շրջանակներում ծագող դրական պարտավորության կատարում: Այն դեպքերում, երբ դա ընդամենը «չեզոք միջնորդություն» է տարբեր հակընդդեմ կրոնական խմբավորումների միջև վեճերին,

ապա դա չի հանդիսանում 9-րդ հոդվածի իրավունքների նկատմամբ միջամտություն, ինչպես պարզաբանվում է *Մահմեդական համայնքի գերագույն սուրբ խորհուրդն ընդդեմ Բուլղարիայի [Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria]* գործում: Այդուհանդերձ, սման միջամտության բնույթը պետք է հանգամանորեն քննվի, քանի որ զուտ «չեզոք միջնորդությունից» անդին անցնող գործողությունը կարող է իսկապես պարունակել միջամտություն 9-րդ հոդվածի իրավունքներին: Այս գործը վերաբերում էր մահմեդական կրոնական համայնքում քաղաքական ու անձնական բնույթի հակամարտությունների հետևանքով վաղուց առաջացած և շարունակվող պառակտումների լուծմանն ուղղված՝ պատասխանող կառավարության ջանքերին: Հարցը, ըստ էության, այն էր, թե կրոնական ղեկավարության փոփոխությունը պետության անհարկի ճնշմամբ հետևանք էր, թե՞ համայնքի ազատ որոշման արդյունք:

«Կառավարության փաստարկն այն էր, որ իշխանություններն ընդամենը ընդդիմադիր խմբերի միջև միջնորդի դեր են կատարել և օգնել են միասնականացման գործընթացին, քանի որ ըստ սահմանադրության՝ իշխանությունները պարտավոր են հանդուրժողականություն և խաղաղ հարաբերություններ ապահովել հավատացյալների խմբերի միջև: Դատարանը համաձայն է, որ պետությունն ունի սման պարտականություն, և որ դրա կատարումը կարող է պահանջել միջնորդության մեջ ներգրավվում: Հավատացյալների խմբերի համար չեզոք միջնորդի դեր կատարելն, ըստ էության, չի հավասարվում Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված՝ հավատացյալների իրավունքներին միջամտությանը, թեև պետական կառավարման մարմինները պետք է շրջահայաց լինեն այս

116. *Օրինակ, Dubowska and Skup v. Poland.*

առանձնահատուկ նուրբ ոլորտում»:

Այս դեպքում, սակայն, ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ իշխանությունները պառակտված համայնքը վերամիավորելու ակտիվ փորձեր են կատարել՝ ձեռնարկելով քայլեր, որ երկու մրցակից խմբերի ղեկավարություններից մեկի կամքին հակառակ նշանակվի մեկ միասնական ղեկավար կազմ: Դա անցել է «չեզոք միջնորդության» սահմանը և, հետևաբար, պարունակում է 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտության տարրեր:¹¹⁷ Նման դեպքերը նաև ցույց են տալիս կրոնի ազատության և միավորումներ կազմելու ազատության փոխազդեցությունը: 9-րդ հոդվածը, 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո մեկնաբանելիս,

«պարփակում է այն ակնկալությունը, որ [այդ] համայնքին թույլ կտրվի գործել առանց խաթարումների և պետության կամայական միջնորդության»:¹¹⁸

Զբաղվածություն և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն

Զբաղվածության բնագավառում 9-րդ հոդվածի ընձեռած պաշտպանությունն ինչ-որ չափով սահմանափակ է: Պրակտիկան ցույց է տվել, որ ՄԻԵԴ-ը սովորաբար չի ցանկանում ճանաչել համոզմունքի դրսևորմանը նպաստող քայլեր ձեռնարկելու գործատուի դրական պարտավորությունը, ինչի օրինակ է աշխատողին իր պարտականություններից ազատելը, որպեսզի վերջինս կարողանա պաշտամունք իրականացնել կոնկրետ ժամի կամ կոնկրետ եղանակով: Աշխատողները պարտավոր են հետևել սահ-

մանված աշխատանքային ժամերին, և կրոնական ծիսակատարությունների պատճառով աշխատանքից բացակայության համար աշխատանքից հեռացնելը չի առաջացնում 9-րդ հոդվածով կարգավորման ենթակա որևէ խնդիր:¹¹⁹ Նման մոտեցման արդարացումը աշխատանքի կամավոր բնույթն է և այն սկզբունքը, որ այն աշխատողը, ով թողնում է իր աշխատանքը, կարող է մասնակցել այն ծիսակատարություններին, որոնք անհրաժեշտ է համարում: Դա տարածվում է նաև պետական աշխատանքի վրա: *Քալաչն ընդդեմ Թուրքիայի [Kalaç v. Turkey]* գործում ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ զինված ուժերի անձնակազմի անդամը, այդ համակարգին միանալով, կամավոր կերպով ընդունել է համոզմունքների դրսևորման իր հնարավորությունների մասով սահմանափակումները՝ ելնելով զինվորական կյանքի թելադրած անհրաժեշտություններից (թեև, ամեն դեպքում, այս գործում Դատարանը բավարար չի համարել, որ դիմողին արգելվել է իրականացնել իր կրոնական գործունեությունը):

«Ընտրելով զինվորական կարիերան՝ [դիմողն] իր համաձայնությամբ ընդունել է զինվորական կարգապահության համակարգը, որն իր բնույթով իսկ ենթադրում է որոշակի հնարավոր սահմանափակումներ զինված ուժերի անձնակազմի իրավունքների ու ազատությունների մասով, որոնք հնարավոր չէ կիրառել բաղաբացիական անձանց նկատմամբ: Պետություններն

117. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §§76-86 at §§79 and 80, լրացուցիչ բնարկվում է ստրոկ:՝ էջ 69-ում:

118. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §73.

119. *Konttinen v. Finland (Ulepd.)*, *Stu uulu Stedman v. the United Kingdom (Ulepd.)*; *Stu uulu Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, §§170-182 (կրոնական միավորում վերագրանցելու մերժում և դրա լուծարում)՝ մասամբ հավատքի կողմից հետևողներին պարտադրած կարծեցյալ սահմանափակումների պատճառով, չնայած այն հավաստիացումներին, որ նրանք իրենք իրենց համար որոշել են իրենց աշխատակալը: Խախտում՝ Դատարանը նաև նկատել է, որ կամավոր աշխատանքը կամ կեն դրույթով աշխատանքը կամ միսիոներական գործունեությունը չեն հավաստում Սարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիային):

իրենց բանակների մասով կարող են այնպիսի կարգապահական կանոններ ընդունել, որոնք արգելում են այս կամ այն տեսակի վարքագիծը, հատկապես այնպիսի մոտեցումը, որն անբարենպաստ է զինվորական ծառայության հաստատված կարգի համար: Չի վիճարկվում, որ դիմողը, զինվորական կյանքի պարտադրած պահանջների սահմաններում, կարողացել է իրականացնել այն պարտականությունները, որոնք հանդիսանում են մահմեդականի կողմից իր կրոնի դավանման բնականոն ձևեր: Օրինակ՝ նրան մասնավորապես թույլատրվել է օրական հինգ անգամ աղոթել և կատարել կրոնական մյուս պարտականությունները, որոնցից են Ռամադանի ժամանակ պահքը և ուրբաթօրյա աղոթքի համար մզկիթ հաճախելը: Ավելին, Գերագույն ռազմական խորհրդի հրամանը պայմանավորված է եղել ոչ թե [դիմողի] կրոնական կարծիքներով ու համոզմունքներով կամ նրա՝ կրոնական պարտականությունների կատարման եղանակով, այլ նրա պահվածքով ու վարքով: Ըստ թուրքական իշխանությունների՝ այդ պահվածքը հանդիսանում է զինվորական կարգապահության խախտում և աշխարհիկության սկզբունքի խաթարում: Յետևաբար, դատարանը եզրակացնում է, որ դիմողին հարկադիր թռչակի ուղարկելը չի հանդիսանում միջամտություն 9-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքի նկատմամբ, քանի որ այդ քայլը պայմանավորված չի եղել դիմողի՝ իր կրոնի արտահայտման եղանակով»:¹²⁰

Կարճ ասած, եթե ծանրակշիռ հատուկ հատկանիշներ չկան, ապա պայմանագրային կամ այլ պարտականությունների և անձնական համոզմունքի կամ սկզբունքի անհամա-

120. *Kalaç v. Turkey*, §§28-31.

տեղելիությունը սովորաբար չի առաջացնում 9-րդ հոդվածի հատկանիշներով խնդիր, և հետևաբար մասնագիտական պարտականությունների դիտավորյալ չկատարման հետևանքով ձեռնարկված միջոցը, դժվար թե, համարվի անձի իրավունքների նկատմամբ միջամտություն:¹²¹ Պետական սեկտորի որոշ հիմնարկներում, իրոք, մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության իրավունքի կիրարկման մասով գործում է երկու այլ սահմանափակում ևս: Առաջին՝ «կրոնական համոզմունքների իրականացման» չեզոք և անկողմնակալ կազմակերպչի իր դերը կատարելու նպատակով պետությունը կարող է պարտադրել, որպեսզի գործող կամ հետագա քաղաքացիական ծառայողները, ում պատվիրված է սուլվերեն իշխանության մի մասի տնօրինումը, գերծ մնան մասնակցելուց» կրոնական շարժումների գործունեությանը¹²²: Երկրորդ՝ պետությունը կարող է փորձել պարզել պետական պաշտոնի դիմած թեկնածուների արժեքներն ու համոզմունքները կամ հեռացնել պաշտոնից՝ տվյալ պաշտոնի հետ անհամատեղելի հայացքներ ունենալու հիմքով¹²³: Այդուհանդերձ, այստեղ տեղին են որոշակի նախազգուշացումները: Նման քայլը կարող է անհիմն միջամտություն առաջացնել Կոնվենցիայի այլ իրավունքների մասով, որոնցից է 10-րդ հոդվածով նախատեսված արտահայտվելու ազատությունը:¹²⁴ Դա կարող է համարվել նաև անուղղակի խտրականություն՝ համոզմունքի հիման վրա:¹²⁵ Բացի այդ, պետությունը պետք է չեզոք մնա: *Իվանովան ընդդեմ Բուլղարիայի [Ivanova v. Bulgaria]* գործում

121. *Cserjés v. Hungary (Ütőpd.)*:

122. *Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey [GC]*, §94.

123. *Vogt v. Germany*, §§41-68 (բննված Յոդվածներ 10-ի և 11-ի ներքո):

124. *See, e.g., Lombardi Vallauri v. Italy*, բննարկված վերը՝ էջ 20-ում:

125. *Thlimmenos v. Greece [GC]*, բննարկված ստորև՝ էջ 87-ում:

դիմողին՝ դպրոցի ոչ-ուսուցչական պաշտոնից ազատելը Ավետարանական քրիստոնեական խմբին անդամակցելու պատճառով, որին պետությունը մերժել էր գրանցել, և որն իր գործունեությունը ծավալել էր գաղտնի և պետության ու լրատվամիջոցների շարունակական ճնշումների ներքո, համարվել է 9-րդ հոդվածի ոտնահարում: Դիմողի վրա բավականին մեծ ճնշում էր բանեցվել, որպեսզի վերջինս իր դիմումի համաձայն դուրս գար աշխատանքից, սակայն, վերջին հաշվով, նրան աշխատանքից ազատել էին այն շինծու պատճառաբանությամբ, թե նա չի համապատասխանում իր պաշտոնի համար ներկայացրած կազմակերպչին: Ըստ դպրոցի պնդման՝ անհրաժեշտ էր, որ այդ պաշտոնը զբաղեցնողն ունենար բարձրագույն կրթություն: Դատարանը, սակայն, եզրակացրեց, որ աշխատանքից հեռացման իրական պատճառը ավետարանական այդ խմբի անդամների նկատմամբ անհանդուրժողականության քաղաքականության կիրառումն էր, և գտավ, որ ոտնահարվել է այդ երաշխիքը:¹²⁶

ՄԻԵԴ-ը քննել է նաև այնպիսի գործեր, որոնք կապված են կրոնական կազմակերպություններում աշխատած անձանց հետ: Ընդհանուր սկզբունքն այն է, որ պաշտոնական եկեղեցու հոգևորականը պետք է կատարի ոչ միայն կրոնական, այլև աշխարհիկ պարտականություններ և չի կարող բողոքել, եթե վերջինները հակասում են իր անձնական համոզմունքներին, քանզի պաշտոնից հրաժարվելու նրա

իրավունքը կհանդիսանա իր խղճի հիմնական երաշխիք¹²⁷: Բայցևայնպես, կարող են կիրառական լինել Կոնվենցիայի այլ երաշխիքներ ևս, քանի որ երբ անձը կրոնական կազմակերպությունում աշխատանքից ազատվում է տվյալ եկեղեցու դավանած համոզմունքներին հակասող գործելակերպ դրսևորելու պատճառաբանությամբ, ապա կարող է հարկ լինել հանգամանորեն գնահատելու, թե արդյո՞ք պետական իշխանությունները կատարել են իրենց վրա դրված դրական պարտավորությունը՝ 8-րդ հոդվածով երաշխավորված անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքի ապահովման նպատակով: Այստեղ ակնկալվում է, որ ներպետական դատական մարմիններն են հանդիսանում Կոնվենցիայի երաշխիքների «գործնականության ու արդյունավետության» երաշխավորները՝ արտացոլելով դա իրենց վճիռների մեջ: Թեև կրոնական համայնքների ինքնավարությունը պետության անհարկի միջամտությունից պաշտպանված է 9-րդ հոդվածով, որը պետք է ընթերցել 11-րդ հոդվածով նախատեսված՝ հավաքների և միավորումներ կազմելու ազատության լույսի ներքո, այդուհանդերձ, ներպետական դատարաններն ու ատյանները պետք է հավաստիանան, որ աշխատանքից հեռացման պատճառներում պատշաճորեն հաշվի են առնված Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով սահմանված ակնկալիքները, հատկապես, երբ կրոնական կազմակերպության կողմից աշխատանքից հեռացված աշխատողի՝ նոր աշխատանք գտնելու հնարավորությունները սուղ են եղել: *Օբստն ընդդեմ Գերմանիայի [Obst v. Germany]* և *Շյութն ընդդեմ Գերմանիայի [Schüth v. Germany]* գործերը լուսաբանում են այս կետը: Օբստի գործում՝ մորմոնական եկեղեցու հասարակայնության հետ կապերի եվրոպական բաժնի տնօրենն իր աշխատանքը կորցրել էր իր իսկ խոստովանած՝ ամուսնական անհա-

126. *Ivanova v. Bulgaria*, §§81-86.
127. *Knudsen v. Norway* (վերջ): Տե՛ս նաև, *օրինակ, Rommelfanger v. Germany* (վերջ.) (Գոտեական կայսրիկ հիվանդանոցում աշխատող բժշկի աշխատանքից ազատումը արհեստական վիժեցման մասին եկեղեցու ուսմունքին չհամընկնող տեսակետներ հայտնելու պատճառով, 10-րդ հոդվածով՝ անընդունելի) և *Siebenhaar v. Germany*, §§36-48 (Քողոքական եկեղեցու համար մանկապարտեզի օգնականի պայմանագրից հստակ է դարձել, որ անհամատեղելի կրոնական գործունեությունն անհամատեղելի էր լինելու նաև աշխատանքի հետ. 9-րդ հոդվածի խախտում չի եղել):

վատարմության համար, իսկ Շյուբի գործում՝ հռոմեական կաթոլիկ թեմի երգեհոնահարը և խմբավարն աշխատանքից ազատվել էր այն բանից հետո, երբ հայտնի էր դարձել, որ իր կնոջից բաժանվելուց անմիջապես հետո նա և իր նոր զուգընկերը երեխա էին սպասում: Օբստի գործում Դատարանը համակարծիք էր աշխատանքի և զբաղվածության հարցերով ներպետական դատարանի այն որոշմանը, որ դիմողին, սեփական անհավատարմությունը խոստովանելու իր իսկ որոշման հիման վրա աշխատանքից ազատելը կարող է դիտվել որպես եկեղեցու վարկանիշի պահպանմանն ուղղված անհրաժեշտ միջոցառում, բնագի դիմողը պետք է, որ ըստ պայմանագրի, տեղյակ լիներ իր գործատուի համար ամուսնական հավատարմության կարևորությունից և, հետևաբար, արտամուսնական հարաբերության անհամատեղելիությունից՝ հատկապես տվյալ պաշտոնից բխող հավատարմության հավելյալ պարտավորությունների լույսի ներքո: Այս դեպքում ներպետական դատական մարմինները նաև նկատի են առել նվազ ծանր պատժամիջոցի հնարավորությունը և բողոքարկուհի կողմից ուրիշ աշխատանք գտնելու հավանականության աստիճանը:¹²⁸ Ի հակադրություն վերոնշյալի՝ Շյուբի գործով Դատարանը գտավ, որ ոսնահարվել է 8-րդ հոդվածը, բնագի աշխատանքի և զբաղվածության հարցերով դատարանները չէին կարողացել ճիշտ հավասարակշռել եկեղեցու՝ իբրև գործատուի շահերը մի կողմից, և դիմողի՝ անձնական ու ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքը մյուս կողմից: Ներպետական դատական մարմինների վճռում որևէ նշում չի արվել նրա փաստացի ընտանեկան կյանքի մասին. այդ վճռում պարզապես վերարտադրվել է եկեղեցու այն կարծիքը, որ դիմողին աշխատանքից չազատելու պարագայում

կտուժեր եկեղեցու վարկանիշը: Եվ դա՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նույնիսկ ներպետական դատական մարմիններն ընդունել էին, որ խնդրո առարկա պաշտոնը այնպիսին չէր, որի դեպքում հույժ սխալ վարքագիծը լիովին անհամատեղելի լիներ ծառայության շարունակման հետ (ինչպես կլիներ այն աշխատողների պարագայում, որոնց պատասխանատվությունների մեջ կմտներ, օրինակ, խորհրդատվությունը կամ կրոնական ուսուցումը): Թեև աշխատանքային պայմանագիրը սահմանափակել էր դիմողի՝ անձնական կյանքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը, բանի որ նախատեսում էր եկեղեցու նկատմամբ հավատարիմ լինելու պարտականություն, սակայն այդ պայմանագիրը չէր կարող դիտվել իբրև բաժանության կամ ամուսնալուծության դեպքում ժուժկալ կյանքով ապրելու միանշանակ պարտավորություն: Բացի այդ, տվյալ դեպքում դիմողի՝ այլ աշխատանք գտնելու հնարավորությունները համարվել են սահմանափակ:¹²⁹

Կրոնական դավանանքի պատշաճ ճանաչման արտոնումը

Որոշ դեպքերում կարող է առաջանալ դրական պարտավորություն՝ հավաստիանալու համար, որ կրոնական համայնքը կարող է քարոզելու կամ այլ արարողությունների միջոցով կիրառել իր հավատը դավանելու կամ այն այլ ձևով «արտահայտելու» ազատությունը: Միշտ անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր դեպքի փաստերը քննել առանձնահատուկ ուշադրությամբ: Օրինակ՝ կրոնական համայնքին՝ կրոնական կարգով մորթված անասունի մսից օգտվելու հնարավորությունից զրկելը կարող է պարունակել 9-րդ հոդվա-

128. *Obst v. Germany*, §§39-53.

129. *Schüth v. Germany*, §§53-75.

ծի խախտման տարրեր: Այդուհանդերձ, ինչպես *Չաարե Շալոմ Վե Յեդեթե ընդդեմ Ֆրանսիայի [Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France]* գործի վճռի մեջ է հստակեցվում, խոսքը գնում է այդ մսի հասանելիության, այլ ոչ թե կարևոր թվացող ծիսական մորթ իրականացնելու արտոնություն շնորհելու մասին: Այս դեպքում կրոնական մարմինը փորձել է վիճարկել իշխանությունների մերժումը՝ շնորհելու սպառման նպատակով, այդ կրոնական կազմակերպության գերուղղափառ համոզմունքների համաձայն անասունների մորթի անհրաժեշտ թույլատրություն: Հրեական մեկ այլ կազմակերպություն ստացել էր իր ծիսակարգերի համաձայն անասունների մորթ կատարելու արտոնություն. հրեական ծիսակարգն ընդամենն աննշան տարբերություն ուներ դիմող ասոցիացիայի ծիսակարգից: Ասոցիացիան պնդում էր, որ մերժումը հանդիսանում է 9-րդ հոդվածի, ինչպես նաև 9-րդ հոդվածի համատեղությամբ 14-րդ հոդվածի ոտնահարում: Անվիճելի էր, որ ծիսական մորթը կրոնական ծիսակատարություն է, որի նպատակն է կրոնական կարգի համաձայն մորթված անասունների միս մատակարարել հրեաներին, ինչն այդ կրոնական պաշտամունքի էական կողմերից մեկն է.

«Այն հաստատելու հարցում Ֆրանսիայի իշխանությունների մերժման առնչությամբ դիմող ասոցիացիան կարող է հենվել Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի վրա, քանի որ ծիսական մորթը պարտադիր համարվում է Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունք, որն է՝ ծեսերի միջոցով դավանանքն արտահայտելու իրավունքն ըստ 9-րդ հոդվածի: ...

Առաջին հերթին՝ Դատարանն ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ անասունների

մորթելուց առաջ թմրեցնելու սկզբունքից բացառություն նախատեսող ֆրանսիական օրենքը գործնական նշանակություն է հաղորդել պետության այն դրական ձեռնարկներին, որոնց նպատակը կրոնի ազատության արդյունավետ պաշտպանության ապահովումն է: [Ներպետական օրենսդրությունը] ոչ թե սահմանափակում է այդ ազատության իրականացումը, այլ, ընդհակառակը, հաշվարկված է այնպես, որ նախատեսի և ապահովի այդ իրավունքի ազատ իրացումը: Այնուհետև, Դատարանը գտնում է, որ այն հանգամանքը, թե, ծիսական սպանողի կարգավորման համար նախատեսված բացառիկ նորմերի համաձայն, միայն հաստատված կրոնական մարմինների կողմից արտոնված ծիսական սպանդարաններին է թույլատրվում իրականացնել ծիսական մորթ, ինքնին, չի հանգեցնում այն եզրակացության, թե խախտվել է կրոնը դավանելու ազատությունը: Ինչպես և Կառավարությունը, Դատարանը ևս գտնում է, որ կասկածելի հիգիենայի պայմաններում կատարվող սպանդից խուսափելը բխում է ընդհանուր շահերից և, հետևաբար, նախընտրելի է, որ եթե պետք է ծիսական մորթեր լինեն, ապա դրանք պետք է կատարվեն պետական մարմինների կողմից վերահսկվող սպանդանոցներում: ...

Այդուհանդերձ, երբ նույն կրոնը դավանող կրոնական մեկ այլ մարմին հետազայում ծիսական մորթ կատարելու թույլտվության դիմում ներկայացրեց, ապա կրկին անհրաժեշտություն առաջացավ պարզելու, թե արդյո՞ք սպանողի առաջարկվող եղանակը իրենից ներկայացնում է Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված՝ կրոն դավանելու ազատության իրավունքի իրականացում:

Դատարանի կարծիքով՝ կրոն դավանելու ազատության նկատմամբ ունեցված լիարժեք կարող է կատարված լինել միայն այն դեպքում, երբ ծիսական սպանդի ապօրինության հանգամանքը գերուղղափառ հրեաների համար անհնարին կդարձնի իրենց կողմից ընդունելի համարվող կրոնական պատվիրանների համաձայն մորթված անասունների միջոց: Սակայն սա այդ դեպքը չէ»:

Այս դեպքում, դիմող կրոնական մարմինը ցանկացել է իշխանություններից ստանալ մեկ այլ կրոնական խմբի կողմից իրականացվող սպանդին նման (սակայն՝ ոչ ամբողջովին նույնական) եղանակով սպանող իրականացնելու թույլտվություն, որը, սակայն, չի տրվել: ՄԻԵԴ-ը որոշել է, որ այստեղ գործ չունենք 9-րդ հոդվածի նկատմամբ որևէ «միջամտության» հետ. նախ՝ այդ ասոցիացիայի ծիսական սպանդարանում և այն մյուս կազմակերպության կողմից կիրառվում էր սպանդի ճիշտ նույն եղանակը, բացի սպանելուց հետո անասունի մանրակրկիտ զննման եղանակից: Երկրորդ՝ դիմող կազմակերպության հավատամքներին համահունչ եղանակով պատրաստված միս կարելի էր ձեռք բերել նաև եպրանան երկրների այլ մատակարարներից: Հաշվի առնելով այս հիմքերը՝ ՄԻԵԴ-ը վճռեց, որ կազմակերպության իրավունքների նկատմամբ որևէ միջամտություն չի կատարվել, քանի որ կազմակերպության հետևորդների համար անհնարին չի եղել հարիր համարվող եղանակով մորթված միս ձեռք բերելը: (Ամեն դեպքում, Դատարանը գտավ, որ նույնիսկ 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների նկատմամբ միջամտության պարագայում, երաշխիքի խախտում չի լինի, քանի որ երկու կազմակերպությունների նկատմամբ տարբեր մոտեցման կիրառումը հետապնդել է իրավաչափ նպատակ և ունեցել է հետապնդվող նպատակի ու կիրառված

միջոցների ողջամիտ և համաչափ հարաբերակցություն):¹³⁰ Միգուցե, այս վճռով լիովին չի լուծվում կրոնական բազմակարծության մասով պետության դրական պարտավորությունների ծավալի հարցը: Վճռից պարզ չէ, օրինակ, թե պետությունն արդյո՞ք պետք է ծիսական մորթի արգելումը ճիշտ համարի կենդանիների բարօրության նկատառումով և, եթե այո՝ նման դեպքերում արդյո՞ք պետք է խթանի այլ երկրներից մսի ներմուծումը: Իր նախադեպային իրավունքում ՄԻԵԴ-ի այն պնդումը, թե հասարակության մեջ կրոնական տարբերություններից առաջացած որևէ լարվածություն պետք է լուծվի ոչ թե բազմակարծության վերացմամբ, այլ անհատների ու խմբերի միջև փոխադարձ հանդուրժողականության ու ըմբռնողության խրախուսմամբ, հստակ է: Սակայն բազմակարծությունը չի ենթադրում, թե խմբերը բացարձակ իրավունք ունեն պնդելու, որ իրենց պահանջներն ընդունվեն ու պաշտպանվեն. բազմակարծության պահպանումը, կարծես թե, տարբերվում է դրա ակտիվ խթանումից:

Հարց 3. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի դավանման սահմանափակումն ունի իրավաչափ նպատակ

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը բացարձակ չէ: Ինչպես նշվել է, 9-րդ հոդվածի 2-րդ կետում ասվում է, որ որոշ հանգամանքներում պետությունը կարող է միջամտել մտքի, խղճի և կրոնի «դավանմանը»: Ինչպես քննարկվել է՝ նախ անհրաժեշտ է որոշել վիճարկվող որոշման՝ 9-րդ հոդվածի գործողության առարկա լինելու և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության «դրսևորման» տարր պարունակելու

130. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], §74, §§76-78, §80 և §81:

հանգամանքը: Հաջորդիվ՝ անհրաժեշտ է քննել երաշխիքի նկատմամբ «միջամտության» առկայության հանգամանքը: Այնուհետև Դատարանը քննում է 9-րդ հոդվածի խախտման առկայության հանգամանքը:

«Միջամտության» առկայության հանգամանքը հաստատվելուց հետո այդ միջամտության արդարացվածությունն ապացուցելու բեռն ընկնում է պետության վրա: Արդարացվածությունը գնահատվում է երեք չափանիշի միջոցով. դրանք են՝ արդյո՞ք միջամտությունը հետապնդել է օրինական նպատակ, արդյո՞ք միջամտությունը «նախատեսված է օրենքով», և արդյո՞ք այդ միջամտությունն «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»: Այս չափանիշերից առաջինը ստուգելը սովորաբար դյուրին է: Պետք է ցույց տալ, որ 2-րդ կետում թվարկված պետական շահեր մեկը կամ մի քանիսը վերաբերում են տվյալ իրադրությանը: Այդ հաստատված օրինական շահերը, այն է՝ «ի շահ հասարակական անդորրի, հասարակական կարգի, առողջության ու բարքերի պահպանության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների», իրենց շարադրանքի ձևակերպմամբ ավելի Նեդ են, քան 8-րդ, 10-րդ ու 11-րդ հոդվածներով ամրագրված շահերը (մասնավորապես, 9-րդ հոդվածում ազգային անվտանգությունը ամրագրված չէ որպես այդպիսի նպատակ), սակայն, ամեն դեպքում, այդ չափանիշի առկայությունը ստուգելը սովորաբար դժվարություն չի ներկայացնում հայցվող պետության համար, քանի որ, անշուշտ, հնարավոր է ցույց տալ, որ միջամտությունը կատարվել է թվարկված շահերից որևէ մեկը (կամ մի քանիսը) առաջ մղելու նպատակով: Սկզբունքորեն, պետությունն է, որ պետք է նախանշի այն հատուկ նպատակը, որը ցանկանում է առաջ մղել. գործնականում, օրինական նպատակի միտված միջամտությունը հեշտությամբ

կհամարվի տվյալ երաշխիքի թվարկված նպատակներից մեկի շրջանակի մեջ մտնող: Այսպիսով՝ *Սերիֆն ընդդեմ Հունաստանի [Serif v. Greece]* գործում «հայտնի կրոնի» գլուխ կանգնած եկեղեցական սպասավորի գործառույթներին բռնատիրելու հանցանքի մասով դատապարտումը համարվեց մի միջամտություն, որը հետապնդում էր հասարակական անդորրի պահպանման իրավաչափ նպատակ,¹³¹ իսկ *Կոկինակիսն ընդդեմ Հունաստանի [Kokkinakis v. Greece]* գործում ՄԻԵԴ-ը պատրաստակամությամբ համաձայնեց, որ դավանափոխության արգելումը նպատակ է հետապնդել պաշտպանելու ուրիշների իրավունքներն ու ազատությունները:¹³² *Բեսարաբիայի Մետրոպոլիտեն եկեղեցին և սյուսներն ընդդեմ Մոլդովայի [Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova]* գործում ՄԻԵԴ-ը նկատի առավ հայցվող կառավարության այն փաստարկները, որ կրոնական համայնքը գրանցելու մերժումը 2-րդ կետում թվարկված որոշակի շահեր է հետապնդել.

«Դիմողների կողմից ճանաչման խնդրանքով ներկայացված դիմումի մերժումը նպատակ ուներ պահպանելու հասարակական կարգն ու հասարակական անվտանգությունը: Մոլդովական պետությունը, որի տարածքի նկատմամբ վերահսկողությունը վաղ ժամանակներում Ռումինիայից պարբերաբար անցնում էր Ռուսաստանին և հակառակը, ազգային և կրոնական առումներով բազմազան բնակչություն ունի: Ուստիև, նորաստեղծ Մոլդովայի Հանրապետությունը, որը 1991 թվականից ի վեր անկախ է, ունի մի քանի ուժեղ կողմեր, որոնց վրա կարող է հենվել՝ իր գոյության

131. *Serif v. Greece*, §§49-54.

132. *Kokkinakis v. Greece*, §44.

շարունակականությունն ապահովելու համար, բայց կայունությունը նպաստող գործոններից մեկը կրոնն է. բնակչության մեծամասնությունը ուղղափառ քրիստոնյաներ են: Այդ իսկ պատճառով, Մոսկվայի պատրիարքարանին ենթակա՝ Մոլդովայի ուղղափառ եկեղեցու ճանաչումը որչ քանակությանն այդ եկեղեցու շուրջ միավորվելու հնարավորություն տվեց: Եթե դիմող եկեղեցին ճանաչվեր, ապա այդ կասն, ըստ ամենայնի, կկորչեր, և ուղղափառ քրիստոնյա բնակչությունը կբաժանվեր մի շարք կրոնական ուղղությունների: Բացի այդ, Բուխարեստի պատրիարքարանին ենթակա՝ դիմող եկեղեցու թողի ներքո գործում էին այնպիսի բաղաբանական ուժեր, որոնք ձեռք ձեռքի ներկայացնում էին Ռուսինիայի շահերը, որոնք նպաստավոր էին Բեսարաբիայի և Ռուսինիայի վերամիավորման համար: Դեռևս առաջ, դիմող եկեղեցու ճանաչումը բնակչության մեջ կվերակենդանացներ ռուս-ռուսինական հին թշնամանքը՝ դրանով վտանգելով հասարակության կայունությունը և անգամ Մոլդովայի տարածքային ամբողջականությունը:

Դիմող կողմերը ժխտում էին, որ բողոքի առարկա միջոցառումը նախատեսված էր հասարակական կարգի ու հասարակական անվտանգության պահպանման համար: Նրանք պնդում էին, թե կառավարությունը չի ապացուցել, որ դիմող եկեղեցին վտանգ է ներկայացրել հասարակական կարգի ու հասարակական անվտանգության համար:

Դատարանը գտնում է, որ պետություններն իրավասու են ստուգելու շարժման կամ միության՝ կրոնական նպատակների հետապնդման թողի տակ ծավալած գործունեության՝ բնակչության կամ հասարակական անվտանգության համար վնասակար լինելու հանգամանքը:

Դատարանը, հաշվի առնելով գործի փաստական հանգամանքները, գտնում է, որ վիճարկվող միջամտությունը հետապնդել է օրինական նպատակ, համաձայն 9-րդ հոդվածի 2-րդ կետի, որն է՝ հասարակական կարգի ու հասարակական անվտանգության պաշտպանությունը»:¹³³

Սա կարող է այնպիսի տպավորություն ստեղծել, թե միջամտության «իրավաչափ նպատակը» պարզող չափանիշը ստուգելը մեծ ջանքեր չի պահանջում, սակայն չի բացառվում, որ որոշ հանգամանքներում պատասխանող պետությունը կարող է բարդությունների առջև կանգնել:¹³⁴ Նկատենք, որ այս առաջին չափանիշի շրջանակներում միջամտության պատճառը կամ նպատակը տարբերվում է դրա «իրատապ հասարակական անհրաժեշտության» գնահատումից՝ «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտության» երրորդ չափանիշի տեսանկյունից:

Չարդ 4. Կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումը «նախատեսված է օրենքով»

Այնուհետև, պետությունը պետք է ցույց տա, որ միջամտությունը «նախատեսված է օրենքով»: Այս հասկացությունն արտահայտում է իրավական որոշակիության արժեքը, որը լայն առումով կարելի է սահմանել որպես հաս-

133. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §§ 111-113.
 134. *Բայց իմնո. Bayatyan v. Armenia [GC]*, §§ 112-128 (փաստարկն այն էր, որ գինևորական ծառայություն անցնելու մերժման պատճառով անհատի բանտարկությունը կատարվել է հասարակական կարգի պահպանության և ուրիշների իրավունքների պաշտպանության համար. Կառավարության փաստարկներն անհամոզիչ էին՝ հատկապես նկատի առնելով այլընտրանքային բաղաբանական ծառայություն մտցնելու և խոժի շարժառիթներով ծառայությունից տղ հրաժարողների դատապարտելուց անվերապահորեն գերծ մնալու նրանց խոստումը):

տատված շրջանակներում գործելու ունակություն՝ առանց վախենալու պետության կամայական կամ անկանխատեսելի միջամտությունից: Այսպիսով՝ վիճարկվող միջոցառումը պետք է հիմք ունենա ներպետական օրենսդրության մեջ և լինի բավականաչափ մատչելի ու կանխատեսելի, ինչպես նաև օրենքի կամայական կիրառման դեմ բավարար պաշտպանությունն պարունակի: Այս հարցերը, սակայն, հազվադեպ են հանդիպել 9-րդ հոդվածի իրավակիրառ պրակտիկայում: Ամեն դեպքում, եթե Ստրասբուրգի դատարանը բավարար է համարում, որ պարզվել է տվյալ միջամտության՝ «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ» չլինելու հանգամանքը, ապա Դատարանը կարող է խուսափել միջամտության՝ «օրենքով նախատեսված» լինելու հանգամանքը պարզող հարցին միանշանակ պատասխան տալուց:¹³⁵ (Այն դեպքերում, երբ 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների մասով միջամտությունը նախատեսել է նաև քրեական պատժամիջոցի կիրառում, ապա դիմողը կարող է առաջ քաշել նաև Կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածի խախտման մեղադրանք. այս հոդվածում ամրագրված է *nullum crimen, nulla poena sine lege* սկզբունքը: Նման դեպքերում ՄԻԵԴ-ն, ըստ ամենայնի, 7-րդ և 9-րդ հոդվածների շրջանակներում բարձրացված հարցերին լուծում կտա կիրառելով միևնույն մոտեցումը:¹³⁶ Տրվող հարցի դասական ձևակերպումը կարելի է գտնել արտահայտվելու ազատությանը վերաբերող մի գործում, սակայն այն հավասարապես կիրառելի է նաև 9-րդ հոդվածի գործերի անչլոթյամբ.

«Դատարանի կարծիքով, ստորև բերված են «օրենքով

135. *Օրինակ, Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, §90.*

136. *St'v, օրինակ, Kokkinakis v. Greece, §§32-35; և Larissis and others v. Greece, §§39-45.*

նախատեսված» արտահայտությունից բխող պահանջներից երկուսը: Առաջին՝ օրենքը պետք է բավականին մատչելի լինի. քաղաքացին պետք է կարողանա այնպիսի ցուցում ունենալ, որը համարժեք կլինի տվյալ գործի մասով կիրառվող իրավական նորմերի հանգամանքներին: Երկրորդ՝ նորմը չի կարող համարվել «օրենք», եթե իհարկե այն ձևակերպված չէ բավարար ճշգրտությամբ, ինչը թույլ կտա քաղաքացուն կարգավորել իր վարքը. նա պետք է հարկ եղած դեպքում ի վիճակի լինի, համապատասխան խորհրդատվության առկայության պայմաններում, կանխատեսել, այնքանով որբանով դա որոշամիտ է տվյալ հանգամանքներում, թե ինչ հետևանքների կարող է հանգեցնել տվյալ գործողությունը»:

Սակայն ուշադրություն դարձնենք ՄԻԵԴ-ի հավելած պարզաբանմանը.

«Պարտադիր չէ, որ այդ հանգամանքները բացարձակ ճշգրտությամբ կանխատեսելի լինեն. փորձը ցույց է տալիս, որ դա անհասանելի է: Կրկին, թեև ճշգրտությունը խիստ ցանկալի է, սակայն այն կարող է իր հետ ավելորդ կարծրություն բերել, իսկ օրենքը պետք է կարողանա ընթանալ փոփոխվող հանգամանքներին համաբայլ: Ուստի, բազմաթիվ օրենքներ, անշուշտ, ձևակերպված են այնպիսի տերմիններով, որոնք այս կամ այն չափով անորոշ են, և որոնց մեկնաբանությունն ու կիրառումը փորձառության հարց է»:¹³⁷

9-րդ հոդվածի իրավակիրառման պրակտիկայում այս չափանիշի կիրառման որոշ օրինակներ օգնում են մատնանշել դրա պահանջները: *Կոկինակիսն ընդդեմ Յունաստանի*

137. *Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1), §49.*

[Kokkinakis v. Greece] գործում դիմողը փորձում էր փաստել, որ ներպետական օրենսդրության մեջ «դավանափոխություն» հասկացությունը լիարժեք սահմանված չէ՝ այսպիսով հնարավոր դարձնելով արգելքի տարածումը կրոնական ցանկացած խոսակցության կամ շփման վրա, ինչպես նաև հնարավորություն չտալով, որպեսզի անհատը համապատասխանաբար կարգավորի իր վարքը: Նշելով, որ անհնարին է տալ օրենքների բացարձակ ճշգրիտ ձևակերպումներ՝ ՄԻԵԴ-ը համաձայնեց պատասխանող կառավարության հետ այն հարցում, որ կայացած ու հրապարակված ազգային Նախադեպային իրավունքի բազայի առկայությունը, որը գալիս է լրացնելու օրենսդրական նորմերը, այս գործի պարագայում բավական է, որպեսզի բավարարվեն «նախատեսված է օրենքով» չափանիշի պահանջները:¹³⁸

Մյուս կողմից՝ *Ֆասան ու Չաուշն ընդդեմ Բուլղարիայի [Hasan and Chaush v. Bulgaria]* գործում չափանիշը բավարարված չհամարվեց: Այս դեպքում կրոնական առաջնորդի նշանակման շուրջ երկու խմբակցությունների վեճի մեջ պետական գերատեսչությունը Նախապատվությունը տվել էր խմբակցություններից մեկին: Այստեղ ներպետական օրենսդրության թերությունների հետևանքով ՄԻԵԴ-ը հանգեց այն եզրակացության, որ խախտվել է 9-րդ հոդվածը.

«Որպեսզի ներպետական օրենսդրությունը համապատասխանի [«նախատեսված է օրենքով» պահանջին], այն պետք է իրավական պաշտպանության միջոց Նախատեսի Կոնվենցիայով պաշտպանվող իրավունքների նկատմամբ պետական իշխանությունների կամայական միջամտությունների դեմ: Ինչ վերաբերում է հիմնարար իրավունքների վրա ազդող հարցերին, ապա այս պա-

րագայում գործադիր ճյուղին տրված իրավական հայեցողությունը՝ անսահմանափակ իշխանությամբ դրսևորելը հակասում է ժողովրդավարական հասարակության հիմնական սկզբունքներից մեկին՝ օրենքի գերակայությանը, որն ամրագրված է Կոնվենցիայով: Զետևաբար, օրենքը պետք է բավարար հստակությամբ Նշի իրավատու մարմինն տրված այդ հայեցողության շրջանակը և դրա կիրառման եղանակը: Ներպետական օրենսդրության մասով պահանջվող ճշգրտության աստիճանը, որն, ամեն դեպքում, չի Նախատեսում բոլոր դիպվածները, Եականորեն կախված է ինդոք առարկա իրավական փաստաթղթից, այն ոլորտից, որի համար Նախատեսված է, և այն անձանց թվից ու կարգավիճակից, ում հասցեագրված է:

Դատարանը նկատում է, որ սույն գործում համապատասխան օրենքը չի սահմանում որևէ կյանքաիրավական չափանիշ, որի հիման վրա, ներքին պաշտպանության և օրինականության իրարամերժ պընդումների իրավիճակում, Նախարարների խորհուրդն ու Կրոնական դավանանքների հարցերով տնօրինությունը կկարողանան հաշվառել կրոնական դավանանքները և դրանց առաջնորդների փոփոխությունները: Բացի այդ, չկան ընթացակարգային երաշխիքներ. օրինակ՝ գործադիր իշխանությանը տրված հայեցողական լիազորության կամայական կիրառման դեմ հակընդդեմ վարույթներ անկախ մարմնի առջև: Այնուհետև, [ներպետական օրենսդրությունը] և Տնօրինության որոշումը երբեք չեն ծախուցվել հարցին ուղղակիորեն առնչվող մարդկանց: Այդ ակտերը չեն եղել հիմնավորված և հստակ՝ այն առումով, որ դրանցում նշված չի եղել նույնիսկ առաջին դիմողի անունը, թեև այդ ակտերի Նպատակը եղել է գլխավոր

138. *Kokkinakis v. Greece*, §§37-41. *Sti'u l'uul Larissis and others v. Greece*, §§40-42.

մուֆթիին պաշտոնից հեռացնելը, ինչն էլ իրականում արվել է»:

Նյութաիրավական չափանիշների և ընթացակարգային երաշխիքների թերությունները նշանակում են, որ միջամտությունը եղել է «կամայական և հիմնված այնպիսի իրավական դրույթների վրա, որոնք գործադիրին թույլ են տվել կիրառել անսահմանափակ հայեցողություն և չեն համապատասխանել հստակության և կանխատեսելիության պահանջվող չափանիշներին»:¹³⁹

Եղել են այլ գործեր, որոնց պարագայում ապացուցվել է այս հիմքով խախտումների առկայությունը: Օրինակ՝ *Փերին ընդդեմ Լատվիայի [Perry v. Latvia]* գործում օտարերկրացի ավետարանչական հովվին, նրա կեցության թույլտվության ժամկետի երկարաձգումից հետո, քահանայություն անելն արգելելը հիմնված չի եղել տվյալ ժամանակում Լատվիայի օրենսդրության որևէ դրույթի վրա և, հետևաբար, «օրենքով նախատեսված» չի եղել,¹⁴⁰ մինչդեռ *Կուզնեցովը և մյուսներն ընդդեմ Ռուսաստանի [Kuznetsov and others v. Russia]* գործում կատարելապես խաղաղ կրոնական ժողովը դադարեցվել է մարդու իրավունքների շրջանային հանձնախմբի նախագահի և երկու բարձրաստիճան ոստիկանի ու մի քաղաքացիական անձի կողմից: ՄԻԵԴ-ի կարծիքով, «կրոնական միջոցառումը, որը տեղի էր ունենում այդ նպատակով օրինականորեն վարձակալած տարածքում, ընդհատելու իրավական հիմքն ակնհայտորեն բացակայում է», այնուհետ՝ «Հանձնակատարը բարեխղճորեն չի գործել և խախտել է դիմողի կրոնական ժողովի նկատմամբ պետական պաշտոնատար անձի չե-

զոքության ու անկողմնակալության պարտականությունը»:¹⁴¹ *Սվյատո-Միխայլիվսկա Պարաֆիյան ընդդեմ Ուկրաինայի [Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine]* գործում կրոնական կազմակերպության կանոնադրության փոփոխությունների գրանցման մերժումն այն բանից հետո, երբ դրա վարչական մարմինը որոշել է Ռուսաստանի ուղղափառ եկեղեցուց անցնել Ուկրաինայի ուղղափառ եկեղեցու եկթակայության տակ, հիմնված է եղել ներքին օրենսդրության վրա, որը թեև մատչելի էր, սակայն բավականաչափ «կանխատեսելի» չէր: Դա այնուհետ հանգեցրել է մեկ այլ հետևանքի. «գրանցող մարմնի կողմից կամայական որոշումների դեմ երաշխիքների բացակայությունը չի շտկվել ներպետական դատարանների դատաքննության ընթացքում. օրենսդրության մեջ հետևողականության ու կանխատեսելիության բացակայությունը ներպետական դատական մարմիններին ակնհայտորեն թույլ չի տվել այլ եզրահանգում կատարել»: Այդ պայմաններում տեղի է ունեցել 9-րդ հոդվածի խախտում:¹⁴²

Հարց 5. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումն «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»

Հստակ է, որ մտքի, խղճի կամ համոզմունքի դավանման ազատությունը, անհրաժեշտության դեպքում, պետք է սահմանափակվի՝ ի նպաստ հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության ու բարքերի պահպանության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության: Սակայն միշտ չէ,

139. *Hasan and Chaush v. Bulgaria [GC]*, §§84-85. *Տր'ս Լալ. Bayatyan v. Armenia [GC]*, §§ 112-128 (զորակոչից խուսափելու համար դատապարտման օրինական լինելու հարցը մնաց քայլ):

140. *Perry v. Latvia*, §§51-66.

141. *Kuznetsov and others v. Russia*, §§69-75.

142. *Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*, §§121-152.

որ առանց բարդությունների կարելի է ցույց տալ *հատուկ հանգամանքներում*՝ 9-րդ հոդվածի իրավունքների մասով միջամտությունների՝ «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ» լինելու հանգամանքը:

Վերջին՝ հինգերորդ չափանիշի կիրառման դեպքում գանձատարվող միջամտությունը պետք է.

- ❖ համապատասխանի հասարակական հրատապ կարիքին.
- ❖ համաչափ լինի հետապնդվող իրավաչափ նպատակին.
- ❖ հիմնավորված լինի համապատասխան ու բավարար պատճառներով:

Կրկին, այս չափանիշին համապատասխանությունն ապացուցելու բեռն ընկնում է պատասխանող պետության վրա: Սակայն, ՄԻԵԴ-ի խնդիրն է հավաստիանալ, որ ազգային մակարդակում ձեռնարկված միջոցառումները, որոնք հավասարեցված են 9-րդ հոդվածի իրավունքների մասով միջամտությանը, սկզբունքորեն արդարացված և համաչափ են. բայց դա որոշելու հարցում հաճախ կարելի է բարդությունների հանդիպել, քանի որ ՄԻԵԴ-ը կարող է լավագույնս պատրաստված չլինել վերանայելու ներպետական վճիռները: Դրա հետևանքով, այն կարող է որոշում կայացնողների «թույլատրելի հայեցողության սահման» ճանաչել: Դա գործնականում հանգեցրել է 9-րդ հոդվածի մասով կատարված միջամտության վերաբերյալ ներկայացված պատճառների որակի գնահատման նկատմամբ ՄԻԵԴ-ի կողմից կիրառվող ստուգման խստության աստիճանի փոփոխության: Այս հանգամանքն ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է քննարկել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի մեկնաբանության մեջ կիրառվող որոշ հիմնական հասկացություններ:

9-րդ հոդվածի կիրառումը. հիմնական հարցերի ստուգաթերթ

Անհրաժեշտություն և համաչափություն, «ժողովրդավարական հասարակության» բնույթը

«Անհրաժեշտություն» հասկացությունը, ուղղակիորեն թե անուղղակիորեն, ներառված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի մի քանի հոդվածներում, սակայն տարբեր համատեքստերում այն ունի թեթևակիորեն տարբերվող նշանակություններ: Մեծ տարբերություններ կարելի է տեսնել հոդվածների հետևյալ երկու խմբերի միջև. հոդվածներ (որոնցից է 9-րդ հոդվածը), որոնք երաշխավորում են զլխավորապես քաղաքացիական ու հասարակական բնույթի իրավունքներ և ենթակա են լայն սահմանափակումների, և հոդվածներ, որոնք երաշխավորում են այնպիսի իրավունքներ (հիմնականում ֆիզիկական անձեռնմխելիությանն ու մարդկային արժանապատվությանը վերաբերող), որոնք կա՛մ ենթակա չեն որևէ հստակ սահմանափակման, կա՛մ ենթակա են միայն նեղ սահմանափակումների:

Միջամտության՝ «ժողովրդավար հասարակության համար անհրաժեշտ» լինելու հանգամանքը որոշելու համար կարևոր է մտապահել թե՛ «անհրաժեշտ» և թե՛ «ժողովրդավարական հասարակությունում» բառերը: Օրինակ՝ ՄԻԵԴ-ը 10-րդ հոդվածի համատեքստում ասել է, որ.

«...մինչդեռ «անհրաժեշտ» ածականը, [տույն դրույթի] իմաստով, «պարտադիր» բառի հոմանիշը չէ, ինչպես նաև չունի այն ճկունությունը, որ ունեն «ընդունելի», «սովորական», «օգտակար», «ողջամիտ» կամ «ցանկալի» բառերը, այլ նշանակում է «հրատապ հասարակական կարիքի» առկայություն:¹⁴³

Միջամտության արդարացվածությունը և, հետևաբար, հա-

143. *Handyside v. the United Kingdom*, §48.

մաչափությունն ապացուցելու բեռը կրկին ընկնում է պետության վրա: Ինչպես Կոնվենցիայի մյուս իրավունքների նկատմամբ պետության միջամտությունները մեկնաբանելու անհրաժեշտության դեպքում, այստեղ ևս կարող է հարկ լինել քննարկելու միջազգային կամ եվրոպական այլ չափորոշիչներ և գործեր: Ուստի, ՄԻԵԴ-ն այս ոլորտում հղումներ է արել այնպիսի մարմինների գեկույցների, ինչպիսին է, օրինակ, Ելեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը:¹⁴⁴

Պահանջվող արդարացվածության չափորոշիչը գործնականում կախված է կոնկրետ համատեքստից: Սկզբունքորեն, որքան ավելի ուժեղ լինի «սոցիալական հրատապ կարիքը», այնքան ավելի հեշտ կլինի միջամտությունն արդարացնելը: Օրինակ՝ ազգային անվտանգությունը սկզբունքորեն հզոր նկատառում է: Սակայն, այդ նկատառումն ընդամենը հայտարարելով, պետությունը չի ազատվում այդ պնդումն առաջ տանելու նպատակով արդարացումը նշելուց:¹⁴⁵ Նույն կերպ, ինչպես հայտնի է, հանրային անվտանգությունը հասարակական ազդեցիկ կարիք է, և ուրեմն՝ սաղավարտ կրելու օրենսդրական պահանջը, որ վերաբերում է բոլոր մտոցիկլետ վարողներին, համարվեց արդարացի, երբ վիճարկվեց սիկիերի կողմից:¹⁴⁶

Ամեն դեպքում, անհրաժեշտությունը պարզող չափանիշը կիրառելիս (և դրանով իսկ հայեցողության թույլատրելիության սահմանների ճանաչման հարցը դիտարկելիս) պարտադիր կարգով հաշվի է առնվում միջամտության՝ որպես *ժողովրդավարական հասարակությունում* անհրաժեշտ, ար-

դարացված լինելու հարցը: Այս հասկացության վճռորոշ նշանակությունն ակնհայտ է 9-րդ հոդվածի իրավակիրառման պրակտիկայում: ՄԻԵԴ-ը եվրոպական «ժողովրդավարական հասարակությունը» մասնավորապես բնութագրել է որպես այնպիսի հասարակություն, որին բնորոշ է բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունն ու լայնախոհությունը: *Կոկինակիս ընդդեմ Յունաստանի [Kokkinakis v. Greece]* գործում, օրինակ, Դատարանը նկատել է.

«Ինչպես ամրագրված է 9-րդ հոդվածում, մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատությունը, ըստ Կոնվենցիայի, «ժողովրդավարական հասարակության» հիմնաքարերից մեկն է: Իր կրոնական հարթության մեջ այն ոչ միայն հավատացյալների ինքնության և կյանքի նրանց ըմբռնման ամենակենսական տարրերից է, այլ նաև թանկ է աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների և անտարբերների համար: Ժողովրդավարական հասարակությունից անբաժանելի բազմակարծությունը, որը թանկ գնով է ձեռք բերվել դարերի ընթացքում, կախված է դրանից»:¹⁴⁷

Այսպիսով՝ նման արժեքներով է պայմանավորված պետական մարմինների այն որոշումները, որտեղ անհրաժեշտ է համարվում հետևորդների կրոնական համոզմունքները արտահայտման միջոցով դրսևորվող վիրավորական հարձակումներից պաշտպանելը (ինչպես ստորև քննարկվող՝ *Օտտո-Պրեմինգեր-ինստիտուտ [Otto-Preminger-Institut]* գործում):¹⁴⁸ 9-րդ հոդվածը կարող է նաև պահանջ առաջադրել, որպեսզի անկարգության ենթադրյալ սպառնալիքը հակադարձիկ այնպիսի միջոցներով, որոնք ոչ թե խաթարում, այլ նպաս-

144. *As in Kokkinakis v. Greece, քննարկվում է էջ 51-ում:*
145. *See Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, քննարկված վեճը՝ էջ 38-ում:*
146. *X v. the United Kingdom (Utrnd.) (1978):*

147. *Kokkinakis v. Greece, at §31.*
148. *Էջ 77:*

տում են բազմակարծությանը, Նույնիսկ եթե Նույն այդ բազմակարծությունն է հասարակական կարգի այն իրավիճակի պատճառը, որը պետական միջամտություն է պահանջում:

Հայեցողության թույլատրելիության սահմանները

Միջոցառման անհրաժեշտությունն ու համաչափությունը որոշելը երբեք չի կարող լինել զուտ մեխանիկական վարժանք, քանի որ երբ բոլոր փաստերը հայտնի են դառնում, մնում է արդարացիության մասին բարդ վճիռ կայացնել, որը պետք է կատարվի՝ պատասխանելով այն հարցին, թե «արդյո՞ք միջամտությունն անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում»: Ինչևէ, ՄԻԵԴ-ի մակարդակում 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների մասով միջամտության անհրաժեշտության գնահատումը սերտորեն կապված է Ստրասբուրգի պաշտպանության պաշտոնական համակարգի սուբսիդիարության հարցին, քանի որ Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքների գործնական կիրառելիությունն ու արդյունավետությունը ապահովելու հիմնական պատասխանատվությունն ընկնում է ազգային իշխանությունների վրա: Այդ նպատակով, ՄԻԵԴ-ը ներպետական կառավարման մարմիններին կարող է ընձեռել «թույլատրելի հայեցողության որոշակի շրջանակ»: Այս հասկացությունը երբեմն դժվար է կիրառել գործնականում: Այն կարող է նաև տարածայնությունների տեղիք տալ: ՄԻԵԴ-ի կողմից՝ սահմանափակման որոշակի աստիճանի ընդունումը, երբ որոշվում է ազգային իշխանությունների կայացրած վճիռների՝ Կոնվենցիայի շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններին համապատասխանության հարցը, այն

գլխավոր միջոցն է, որով ՄԻԵԴ-ը ճանաչում է իր սուբսիդիար դերակատարությունը մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում: Դա հանդիսանում է ժողովրդավարական հասարակությունների՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության պրակտիկայի՝ իրենց ավելի հարմար մակարդակ ու բովանդակություն ընտրելու (թեև Կոնվենցիայով նախատեսված շրջանակներում) իրավունքի ճանաչում:

Սակայն ակնհայտ է, որ եթե այս գաղափարախոսությունը շատ հեռուն գնա, ապա ՄԻԵԴ-ը կարող է քննադատության ենթարկվել իր պարտականություններից հրաժարվելու համար: Արտահայտվելու ազատությանն առնչվող մեկ այլ՝ *Հանդիսայրն ընդդեմ Միացյալ թագավորության [Handyside v. the United Kingdom]* գործի գլխավոր դատավճռում Դատարանը նշել է, որ Կոնվենցիան՝

«... Պայմանավորվող պետություններին չի ընձեռում հայեցողություն կիրառելու անսահման իշխանություն: ՄԻԵԴ-ը ... հետևում է, որպեսզի պետությունները չխախտեն իրենց ստանձնած պարտավորությունները, լիազորված է վերջնական վճիռ կայացնելու «սահմանափակման» կամ «տույժի»՝ [Կոնվենցիայով ամրագրված երաշխիքի հետ] համատեղելիության վերաբերյալ: Ներպետական մակարդակում կիրառվող հայեցողության թույլատրելիության սահմաններն, այսպիսով, անբախտելիորեն կապված են եվրոպական վերահսկողությանը: Այդ վերահսկողությունը վերաբերում է ինչպես վիճարկվող միջոցառման նպատակին, այնպես էլ դրա «անհրաժեշտությանը»: այն տարածվում է ոչ միայն հիմնական օրենսդրության, այլ նաև այն կիրարկման որոշումների վրա, Նույնիսկ եթե այդ որոշումներն ընդունել են անկախ դատարանները... Սրանից հետևում

Է, որ ՄԻԵԴ-ի խնդիրը բոլորովին էլ իրավասու ազգային դատարանների տեղը գրավելը չէ, այլ [Երաշխիքի շրջանակներում] այդ դատարանների կայացրած որոշումները քննելը, որոնք վերջինները կայացրել են իրենց հայեցողական լիազորությունը կիրառելիս»:¹⁴⁹

Այսպիսով՝ հայեցողության շրջանակը ՄԻԵԴ-ի վերահսկողական գործառնության ժխտումը չէ, քանի որ ՄԻԵԴ-ը ճիգեր է գործադրել ընդգծելու, որ հայեցողության թույլատրելիության ցանկացած ընդունված շրջանակ սահմանափակ է, և որ ՄԻԵԴ-ը, ազգային իշխանությունների պաշտոնական եզրակցությունները քննելիս, ինքն է կայացնում վերջնական որոշումը: Կրոնական համոզմունքի նկատմամբ ոտնձգություններին առնչվող արտահայտվելու ազատության վերաբերյալ, օրինակ, ՄԻԵԴ-ը պարզաբանել է, թե թույլատրելի հայեցողության մասշտաբն ինչպես է կախված համատեքստից և, մասնավորապես, խնդրո առարկա արտահայտության բնույթից և սահմանափակման հիմնավորումից:

«Քանի որ Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի 2-րդ կետով բաղաբանական ելույթը կամ հանրային շահերին վերաբերող հարցերի շուրջ բանավեճը սահմանափակելու հնարավորությունները փոքր են, հետևաբար, Պայմանավորվող պետություններին սովորաբար տրվում է թույլատրելի հայեցողության ավելի լայն շրջանակ, երբ խնդիրը վերաբերում է խոսքի ազատության կարգավորմանը այնպիսի հարցերի դեպքում, որոնք, հավանական է, վիրավորեն անձի նվիրական համոզմունքները բարոյականության կամ, հատկապես, կրոնի ոլորտներում: Բացի այդ, ինչպես բարոյականության նորմերի դաշտում,

կամ թերևս նույնիսկ ավելի մեծ չափով, գոյություն չունի կրոնական համոզմունքների դեմ հարձակումների առնչությամբ «այլ անձանց իրավունքների պաշտպանության պահանջների» միասնական եվրոպական կոնցեպցիա: Որևէ կոնկրետ կրոնական հայացքների տեր անձանց եական վիրավորանք կարող են պատճառել իրարից զգալիորեն տարբերվող բառեր՝ կախված ժամանակից և վայրից, հատկապես այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, որին բնորոշ է հավատների ու դավանանքների հարաճուն «բանակը»: Քանի որ պետական մարմիններն անմիջական և շարունակական կապի մեջ են իրենց երկրների՝ կենսական նշանակություն ունեցող ուժերի հետ, հետևաբար, նրանք սկզբունքորեն ավելի լավ դիրքերում են, քան միջազգային դատավորը, որպեսզի եզրակացություն տան այլ անձանց իրավունքների առնչությամբ այս պահանջների ճշգրիտ բովանդակության, ինչպես նաև «սահմանափակման» «անհրաժեշտության» վերաբերյալ, որը միտված է նման նյութից պաշտպանելու նրանց, ում նվիրական զգացումներն ու համոզմունքները կարող են լռջորեն վիրավորվել»:¹⁵⁰

Այսպիսով՝ ՄԻԵԴ-ն ընդունում է, որ կրոնի բնագավառում որոշումների կայացման որոշ գործընթացներ քննելիս իր իրավասությունը սահմանափակ է: Դա, կարծես, ինքնին ակնհայտ է: Ներպետական իրադրությունը կարող է արտահայտել պատմական, մշակութային ու բաղաբանական նրբություններ, իսկ միջազգային ատյանը կարող է բավականաչափ տեղեկացված ու պատրաստված չլինել այդ վեճերը լուծելու համար:¹⁵¹ Նման նկատառումներն, անշուշտ,

150. *Wingrove v. the United Kingdom*, §58.
151. *Sté u. u. u., օրինակ, Murphy v. Ireland*, քննարկվում է ստորև՝ էջ 76-ում:

149. *Handyside v. the United Kingdom*, §§49-50.

չեն վերաբերում ներպետական հարթությանը, ուր ներպետական դատարաններն ավելի իրազեկ են տեղական պայմաններին (և, հետևաբար, ավելի մեծ լեգիտիմություն ունեն), քան ՄԻԵԴ-ը: Ներպետական դատարանները պետք է

ուսումնասիրեն հատկապես այն համատեքստը, որում Կոնվենցիայով երաշխավորված ազատությունները գործում են ազգային հարթության վրա:

9-րդ հոդվածով նախատեսված մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատության որոշակի կողմեր

9-րդ հոդվածի գործերի մասով ՄԻԵԴ-ի դատական պրակտիկան լուսաբանում է այդ չափանիշների կիրառումը: Նախադեպային իրավունքը կարևորում է նաև պետության չեզոքության, բազմակարծության ու հանդուրժողականության հնարավոր դրսևորումներն այնպիսի իրավիճակներում, որտեղ հաճախ գործ ունենք պաշտոնական դիմադրության, թաքնված կամ բացահայտ խտրականության և կամայական որոշումների ընդունման հետ: Ձեռնարկի այս մասում քննարկվում են այս երաշխիքի համատեքստում ծագող հիմնական հարցերը՝ զխավորապես այն խնդրի կապակցությամբ, թե հնարավոր է արդյոք ցույց տալ, որ միջամտություններն «անհրաժեշտ են եղել ժողովրդավարական հասարակությունում»: Սակայն ինչպես արդեն նշվել է, մտքի, խղճի և կրոնի ազատության թե՛ անհատական, թե՛ հավաքական դրսևորման որոշակի կողմեր Ստրասբուրգի դատական պրակտիկայում մնում են չստուգված:

Միջամտություններ անհատական համոզմունքի «դավանման» նկատմամբ. զինվորական պարտադիր ծառայությունից հրաժարվելը

9-րդ հոդվածով պետական իշխանությունների վրա դրված՝ քաղաքացիական և իրավական պարտավորություններից

ազատումները ճանաչելու պարտականության մասշտաբը մինչև վերջերս որոշ կասկածների տեղիք էր տալիս: Ելնելով Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի 3-րդ (բ) կետից, որտեղ հատուկ սահմանված է «զինվորական բնույթի ծառայությունը», երկար ժամանակ այն կարծիքն է տիրել, թե 9-րդ հոդվածն ինքնին չի կարող ենթադրել խղճի հիման վրա պարտադիր զինվորական ծառայության դեմ առարկելու իրավունք, եթե դա նախատեսված չէ ազգային օրենսդրությամբ¹⁵², չնայած այն հանգամանքին, որ եվրոպական գրեթե բոլոր պետությունները, որտեղ դեռ պահպանվում է պարտադիր զինվորական ծառայությունը, քայլեր են կատարել դեպի քաղաքացիական այլընտրանքային ծառայության ընդունում¹⁵³: Ուստի, հստակ չէր՝ արդյոք 9-րդ հոդվածով հնարավոր է պահանջել, որպեսզի պետությունը ճանաչի քաղաքացիական այդպիսի այլընտրանքային ծառայությունն այն դեպքերում, երբ հակառակ դեպքում անհատը ստիպված էր լինելու գործել իր կրոնական հիմնարար համոզմունքների դեմ:¹⁵⁴ Անշուշտ, ընդունվել էր, որ զինվորական պարտադիր ծառայությունը կարող է առաջ բերել Կոնվենցիայի այլ սահմանափակումներ, մասնավորապես,

152. *Johansen v. Norway (Մերժ.) (Չողված 4 §3.3-ն պետություններից չի պահանջում համոզմունքների հիմնավորմանը զինծառայությունից հրաժարվողների համար դրա փոխարեն քաղաքացիական ծառայություն սպասուվել):*
153. *St'u նաև Committee of Ministers' Recommendations No. R (87) 8 and Rec. (2010) 4.*
154. *X v. Germany (Մերժ.) (1977):*

երբ կարող էր փաստարկվել, թե զինվորական ծառայությունը չկատարելու համար կիրառվող պատժամիջոցներն, ըստ 3-րդ հոդվածի, կարող են լինել խտրական¹⁵⁵ կամ հանգեցնել նվաստացուցիչ վարվեցողության¹⁵⁶ *Յուլկեն ընդդեմ Թուրքիայի [Ülke v. Turkey]* գործում, օրինակ, ՄԻԵԴ-ը վճռեց, որ դիմողը՝ խաղաղության ակտիվիստ, որը պարբերաբար պատժվել էր իր համոզմունքների պատճառով բանակում ծառայելուց հրաժարվելու համար, ենթարկվել է 3-րդ հոդվածի խախտում հանդիսացող վերաբերմունքի՝ «իրար հաջորդող դատական հետապնդումներ և ազատագրկումներ», և հավանականության, որ այդ իրավիճակը տեսականորեն կարող էր շարունակվել նրա ողջ կյանքի ընթացքում. դա գերազանցել է ազատագրկմանը բնորոշ նվաստացման անխուսափելի աստիճանը և, հետևաբար, համարվել է «անմարդկային» որակված վերաբերմունքին համապատասխանող՝ պարբերական դատապարտումների ու ազատագրկման կանխամտածված, կուտակային ու երկարաժամկետ ազդեցությունների պատճառով: Ներպետական օրենսդրությունը, որտեղ չեն նախատեսվել դրույթներ համոզմունքների հիմնավորմամբ զինծառայությունից հրաժարվողների համար, «ակնհայտորեն բավարար չի եղել համոզմունքների պատճառով զինվորական

ծառայությունից հրաժարման իրավիճակների հանգուցալուծման պատշաճ միջոցներ տրամադրելու առումով»:¹⁵⁷

Ստրասբուրգում շարունակվում էր դիմումների հոսքը, որոնք որոշ գործերի դեպքում հանգեցնում էին բարեկամական համաձայնությունների,¹⁵⁸ սակայն *Բայատյան ընդդեմ Հայաստանի [Bayatyan v. Armenia]* գործում Մեծ պալատը վճռեց, որ քաղաքացիական ծառայությունը որպես այլընտրանք թույլ չտալը այժմ որոշակի հանգամանքներում հանդիսանում է 9-րդ հոդվածի խախտում: Դիմողը Եհովայի վկա էր, ով 30 ամսվա բանտարկության էր դատապարտվել զինվորական ծառայությունից հրաժարվելու համար: Չորակշից խուսափելու մասով դատավարության ընթացքում նա պարբերաբար կրկնել էր այլընտրանքային քաղաքացիական ծառայություն կատարելու իր առաջարկը, բայց քաղաքացիական ծառայություն թույլատրող նոր օրենքը, որը հաջորդել էր մի քանի ամիս առաջ Եվրոպայի խորհրդին միանալիս, պատասխանող պետության կողմից քաղաքացիական ծառայություն մտցնելու ստանձնած հանձնառությանը, ուժի մեջ է մտել նրա վաղաժամկետ ազատումից մեկ տարի անց միայն, երբ նա բանտում արդեն անց էր կացրել 10 ամսից ավելի: Մեծ պալատը գտավ, որ, եվրոպական պետություններում օրենքի և պրակտիկայի զարգացումների և միջազգային համաձայնությունների լույսի ներքո, այժմ նպատակահարմար չէ 9-րդ հոդվածն ընթերցել 4-րդ հոդվածի 3-րդ (բ) կետի հետ միատեղ: Կունվենցիան «կենդանի գործիք» է և պետք է արտացոլի այդ զարգացումները: Նույնիսկ թեև հնարավոր չէ 9-րդ հոդվածից բխեցնել խղճի հիման վրա զինվորական ծառա-

155. *Օրինակ, Thlimmenos v. Greece [GC], Տե՛ս նաև Tsirlis and Kouloumpas v. Greece (Պողված 5-ի խախտում, բայց Պողված 9-ի հարցը բաց է թողված), սակայն հիմն. Commission report of 7 March 1996 (կարծիք այն մասին, որ առկա է երեք Պողված 9-ի համատեղությամբ Պողված 14-ի խախտում): Տե՛ս նաև Autio v. Finland (ի հակադրություն զինվորական ծառայության, քաղաքացիական ծառայությանը հատկացված ավելի երկար ժամկետը մտնում է պետության թույլատրելի հայեցողության շրջանակի մեջ. անընդունելի):*

156. *Taştan v. Turkey, §§27-31 (զինվորական ծառայության պարտավորությունը՝ հարկադրած 71 տարեկան սնորհու, որին ստիպել են կատարել միևնույն գործողություններն ու ֆիզիկական վարժությունները, ինչ 20 տարեկան գորակրկիներին, ներկայացրել է նվաստացնող վերաբերմունք):*

157. *Ülke v. Turkey, §§61 & 62:*
 158. *Օրինակ, Stefanov v. Bulgaria (ընկերական կարգավորում):*

Միջամտություններ անհատական համոզմունքի «դավանման» նկատմամբ. զինվորական պարտադիր ծառայությունից հրաժարվելը

յությունից ազատվելու բացահայտ իրավունքը...

«... [Դատարանը] գտնում է, որ զինվորական ծառայությանը դեմ լինելը, եթե դրա դրդապատճառը բանակում ծառայելու պարտականության և անձի խղճի կամ նրա խորունկ ու անկեղծ կրոնական կամ այլ համոզմունքների միջև լուրջ ու անհաշտ հակասությունն է, բավարար համոզականության, լրջության ու հետևողականության հավատամբ կամ համոզմունք և կարևորություն է ներկայացնում, որպեսզի ներգրավի 9-րդ հոդվածի երաշխիքները:...

Սույն գործով դիմողը Եհովայի վկաներ կրոնական խմբի անդամ է, որի հավատի մեջ է մտնում այն համոզմունքը, թե պետք է հակադրվել բանակում նույնիսկ անգն ծառայությանը: Ուստիև, Դատարանը պատճառ չունի կասկածելու, որ դիմողի կողմից զինվորական ծառայության դեմ ունեցած առարկության դրդապատճառը նրա կրոնական համոզմունքներն են, որոնց նա դավանել է անկեղծորեն, և որոնք լուրջ ու անհաշտ հակասության մեջ են եղել զինվորական ծառայություն իրականացնելու նրա պարտականության հետ»:

Կարևոր է դիմողի դրությունը տարանջատել այն իրադրությունից, որը «վերաբերում է այնպիսի պարտավորության, որն ինքնին առնչություն չունի խղճին, ինչպիսին է, օրինակ, ընդհանուր հարկային պարտավորությունը»: Չորակոչին չներկայանալը կապված է եղել դիմողի կրոնական համոզմունքների «դավանման» հետ, և հետևաբար զորակոչից խուսափելու համար դատապարտումը հանդիսացել է կրոնը դավանելու ազատության նկատմամբ միջամտություն: Համոզիչ ու ծանրակշիռ պատճառներ էին հարկավոր՝ արդարացնելու համար անձի կրոնի ազատության իրավունքի

հանդեպ միջամտությունը: Բացի այդ, եվրոպական գրեթե բոլոր պետությունները, որտեղ երբևէ կիրառվել կամ դեռևս կիրառվում է զինվորական պարտադիր ծառայությունը, ներդրել են նաև զինվորական ծառայությանն այլընտրանքային ծառայություն: Այսպիսով՝

«տվյալ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող համակարգը բաղաբացիների վրա է դրել մի պարտավորություն, որը լուրջ հետևանքներ կարող էր ունենալ զինծառայությունից համոզմունքի պատճառով հրաժարվողների համար՝ միաժամանակ թույլ չտալով խղճի վրա հիմնված բացառությունները և պատժելով նրանց, ովքեր, ինչպես և դիմողը, հրաժարվել են զինվորական ծառայությունից:... Դիմողի նկատմամբ պատժամիջոց կիրառելը այնպիսի հանգամանքներում, երբ որևէ արտոնություն չի տրվել ելնելով անձի՝ խղճի ու համոզմունքների մասով պահանջմունքներից, չի կարող համարվել ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ միջոցառում: Այն առավել ևս չի կարող անհրաժեշտ համարվել՝ հաշվի առնելով, որ գոյություն ունեն հակադիր շահերի համատեղման արդյունավետ այլընտրանքներ, ինչպես ցույց է տալիս եվրոպական պետությունների գերակշռող մեծամասնության փորձը»:

Դատարանն այնուհետև վերահաստատում է, որ բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունն ու լայնախոհությունը «ժողովրդավարական հասարակության» դրոշմն են: Թեև անհատական շահերը երբեմն պետք է ստորադասվեն խմբային շահերին, սակայն ժողովրդավարությունը չի ենթադրում, թե միշտ պետք է հաղթեն միայն մեծամասնության տեսակետները. պետք է հասնել այնպիսի հավասարակշռության, որը կապահովի փոք-

րամասնությունների ներկայացուցիչների նկատմամբ արդարացի ու պատշաճ վարմունք և կլանիսի գերիշխող դիրքի չարաշահումը: Հետևաբար, Պետության կողմից կրոնական փոքրամասնություն ներկայացնող խմբերի, ինչպիսին է դիմոդի խումբը, համոզմունքների նկատմամբ հարգանքը՝ նրանց հնարավորություն տալով հասարակությանը ծառայելու ըստ իրենց խղճի թելադրանքի, ոչ միայն չէր ստեղծի անարդար անհավասարություն կամ խտրականություն, ի հակադրություն Կառավարության պնդման, այլ կապահովեր լիարժեք ու կայուն բազմակարծություն և կնպաստեր հասարակության կրոնական ներդաշնակությանն ու հանդուրժողականությանը:¹⁵⁹

Միջամտություններ անձնական համոզմունքի «դավանման» նկատմամբ. հոգեորություն

9-րդ հոդվածի 1-ին կետը հատուկ անդրադառնում է «բարոզմանը»՝ որպես համոզմունքի «դավանման» ընդունված ձև: Իր համոզմունքի իրավացիության մեջ ուրիշներին համոզել փորձելու իրավունքն անվերապահորեն օժանդակվում է՝ շարադրանքում «իր կրոնը և համոզմունքները փոխելու» իրավունքի նշմամբ: Հետևաբար, ուրիշներին մեկ այլ անձի կրոնին նորադարձվել համոզելու միջոցով հավատափոխման ենթարկելու իրավունքը հստակորեն ամփոփված է 9-րդ հոդվածի շրջանակներում: Սակայն այդ իրավունքը բացարձակ չէ և կարող է սահմանափակվել այն դեպքերում, երբ պետությունը կարողանում է ցույց տալ, որ սահմանափակումը հիմնված է հասարակական կարգի կամ խոցելի անձանց անհարկի շահագործումից պաշտպանելու նկատառումների վրա: Իրավագիտության մեջ տարբերակ-

վում են «պատշաճ» և «ոչ պատշաճ» հոգեորություններ, ինչն արտացոլված է Եվրոպայի խորհրդի կառույցների ընդունած տարբեր իրավական ակտերում, որոնցից է Ադանդների ապօրինի գործունեության մասին հորհրդարանական վեհաժողովի թիվ 1412 հանձնարարականը (1999թ.), որը «կրոնական, էզոթերիկ կամ հոգևոր բնույթի խմբերի անունից իրականացվող ապօրինի գործողությունների» դեմ ներպետական միջոցների ձեռնարկման, ինչպես նաև նման աղանդների վերաբերյալ պետությունների միջև տեղեկատվության տրամադրման և փոխանակման ու երիտասարդներին պաշտպանելու համար դպրոցական ծրագրերում կրոնի պատմությանն ու փիլիսոփայության կարևորման կոչ է անում:

Կոկինակիսն ընդդեմ Հունաստանի [Kokkinakis v. Greece] գործում Եհովայի վկան բանտարկության էր դատապարտվել հոգեորության համար՝ մի զանցանք, որը հատուկ կերպով արգելված է թե՛ Հունաստանի Սահմանադրությամբ և թե՛ օրենսդրությամբ: ՄԻԵԴ-ն ի սկզբանե ընդունեց, որ ուրիշներին այլ կրոնի դավանափոխվել համոզել փորձելու իրավունքը մտնում է երաշխիքի շրջանակի մեջ, «որի անտեսմամբ... 9-րդ հոդվածում ամրագրված «[իր] կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունն», ամենայն հավանականությամբ, կվերածվի դատարկ հնչյունի»: Նշելով, որ արգելքը նախատեսված է եղել օրենքով և ունեցել է ուրիշների իրավունքները պաշտպանելու օրինական նպատակ՝ ՄԻԵԴ-ն, այդուհանդերձ, տվյալ պայմաններում չէր կարող համարել, որ ցույց է տրվել «ժողովրդավարական հասարակությունում» այդ միջամտության «անհրաժեշտության» հիմնավորվածությունը: ՄԻԵԴ-ի կարծիքով, հարկավոր է տարբերակում մտցնել «քրիստոնյա վկա» լինելու կամ ավետարանչականության և անհարկի ազդեցության կամ նույնիսկ ուժի գործադրմամբ «ոչ պատշաճ հոգեորության» միջև.

159. *Bayatyan v. Armenia [GC], §§ 124 և 126:*

«Առաջինը համապատասխանում է իրական ավետարանչականությանը, որը Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հովանու ներքո 1956 թվականին կազմած զեկույցում նկարագրվում է որպես յուրաքանչյուր քրիստոնյայի ու յուրաքանչյուր եկեղեցու անհրաժեշտ առաքելություն և պարտականություն: Վերջինը դրա այլաձևերով կամ խեղաթյուրված դրսևորումն է: Նույն այդ զեկույցի համաձայն՝ այն կարող է դրսևորվել նյութական կամ սոցիալական առավելությունների տրամադրմամբ, որը հետապնդում է եկեղեցու նոր անդամներ ձեռք բերելու նպատակ, կամ նեղության կամ կարիքի մեջ գտնվող մարդկանց վրա անհարկի ճնշման գործադրմամբ: Այն կարող է նույնիսկ հանգեցնել բռնության կամ «ուղեղների լվացման»: Ընդհանուր առմամբ, դա համատեղելի չէ ևրիքների մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության հետ»:

Այնուամենայնիվ, ներպետական դատական մարմինների կողմից դատապարտման պատճառները չհստակեցնելը նշանակում էր, որ անհնար էր ցույց տալ, որ դատապարտման համար առկա է եղել իրատապ հասարակական անհրաժեշտություն: Ներպետական դատական մարմինները դիմողի քրեական պատասխանատվությունը գնահատել են պարզապես վերաշարադրելով օրենսդրական նորմը և չեն պարզաբանել, թե ևրիքներին համոզել փորձելու նպատակով դիմողի գործադրած միջոցներն ինչու են անհարկի եղել:

«[Օրենսդրական համապատասխան դրույթի] մանրակրկիտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Հունաստանի օրենսդրական մարմնի ընդունած համապատասխան չափանիշները վերոնշյալի հետ համատեղելի են միայն այն դեպքում և այնքանով, որքանով դրանք նպատակ ունեն պատժելու ոչ պատշաճ հոգեորսությունը, ինչը պար-

տադիր չէ Դատարանի կողմից սահմանել սույն գործի ամփոփագրում: Դատարանը, սակայն, նկատում է, որ Հունաստանի դատարաններն իրենց հիմնավորման մեջ դիմողի պատասխանատվությունը հաստատել են սոսկ վերարտադրելով [օրենսդրության] տեքստը և բավարար չափով չեն որոշակիացրել, թե մեղադրյալն ինչ ձևով է փորձել իր հարևանին ոչ պատշաճ միջոցներով համոզել: Նրանց ներկայացրած փաստերից ոչ մեկը չի հիմնավորում այդ եզրահանգումը: Եվ այդ պատճառով ցույց չի տրվել, որ սույալ գործի փաստական հանգամանքներում դիմողի դատապարտումը արդարացված է հասարակական իրատապ անհրաժեշտությամբ: Հետևաբար, վիճարկվող միջոցառումը համաչափ չի թվում հետապնդված օրինական նպատակին և, ուրեմն, «ժողովրդավարական հասարակությունում... այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության համար» անհրաժեշտ լինելու սկզբունքին:¹⁶⁰

Միաժամանակ, *Լարիսիսն ու մյուսներն ընդդեմ Հունաստանի* [*Larissis and others v. Greece*] գործում համարվեց, որ Հոգեզալստական եկեղեցու անդամ հանդիսացող բարձրաստիճան սպաների դատապարտումն իրենց ենթակա երեք օդաչուների հոգեորսության համար չի հանդիսանում 9-րդ հոդվածի խախտում՝ հաշվի առնելով զինվորական հիերարխիկ կառույցների վճռորոշ բնույթը, որը, ինչպես Դատարանն ընդունեց, կարող էր ճնշման հնարավոր վտանգ ներկայացնել ենթակայի նկատմամբ, երբ վերջինս փորձեր խուսափել իր վերադաս սպայի սկսած խոսակցությունից: ՄԻԵԴ-ն այս դեպքում ընդունեց պատասխանող կառավարության այն փաստարկները, թե ավագ

160. *Kokkinakis v. Greece*, §§48-49.

սպաները չարաշահել են իրենց ազդեցությունը, և որ նրանց մեղավոր ճանաչելն արդարացված էր զինված ուժերի վարկն ու արդյունավետ գործունեությունը պաշտպանելու և զինվորներին գաղափարական հարկադրանքից զերծ պահելու անհրաժեշտությամբ.

«Դատարանը նկատում է, որ հաստատված է, որ Կոնվենցիան սկզբունքորեն վերաբերում է ինչպես զինված ուժերում աշխատողներին, այնպես էլ քաղաքացիական անձանց: Այնուամենայնիվ, սույն գործին նման դեպքերի առկայությամբ Կոնվենցիայի նորմերը կիրառելիս և մեկնաբանելիս անհրաժեշտ է հիշել զինվորական կյանքին բնորոշ առանձնահատկությունները և դրա տարբեր ազդեցությունները զինված ուժերում աշխատող առանձին անձանց վիճակի վրա: ... Այդ կապակցությամբ Դատարանը նշում է, որ զինված ուժերի առօրյային բնորոշ հիերարխիկ կառույցները կարող են երանգավորել զինվորական անձնակազմի միջև հարաբերությունների բուլլոր ասպեկտներ՝ ստորադասի համար դժվարացնելով վերադասի փորձերին կտրուկ պատասխանելով կամ նրա սկսած խոսակցությունից խուսանալով: Յետևաբար, այն ինչ քաղաքացիական աշխարհում կարող է դիտվել իբրև մտքերի անմեղ փոխանակում, որոնք հասցեատերն ազատ է ընդունելու կամ մերժելու, զինվորական կյանքի շրջանակներում կարող է դիտվել իբրև ոտնձգության դրսևորում կամ իշխանության չարաշահմամբ անհարկի ճշման գործադրում: Յարկ է ընդգծել, որ անհավասար դասային աստիճանների պատկանող անձանց միջև կրոնի կամ այլ նուրբ հարցերի վերաբերյալ ոչ բոլոր քննարկումներն են պատկանում այս կատեգորիային: Բայցևայնպես, պետությունները կարող են արդարացվել

զինված ուժերի ստորադաս անդամների իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու նպատակով ձեռնարկած հատուկ միջոցների համար, երբ հանգամանքներն այդ են պահանջում»:

Ներպետական դատարաններն, իրոք, լսել են վկայություններ այն մասին, որ գործով անցնող օդաչուներն իրենց պարտադրված են զգացել մասնակցելու կրոնի մասին խոսակցություններին, կամ նման խոսակցությունների ներգրավելու՝ իրենց վերադաս սպաների համառ փորձերը նրանց նեղություն են պատճառել, թեև սպառնալիքներ կամ հարկադրանք չի եղել: Յետևաբար, ակնհայտ է, որ օդաչուներն իրենց սպաների կողմից որոշակի ճշման են ենթարկվել և իրենց ինչ-որ չափով կաշկանդված զգացել: Եզրակացությունն այն էր, որ այս դեպքում 9-րդ հոդվածի խախտում տեղի չի ունեցել:

«... Դատարանը գտնում է, որ Յունաստանի իշխանություններն սկզբունքորեն արդարացի են եղել՝ որոշ միջոցներ ձեռնարկելով ավելի ցածր դասային աստիճան ունեցող օդաչուներին՝ իրենց կրոնական համոզմունքները տարածել ցանկացող դիմողների կողմից նրանց վրա գործադրվող անհարկի ճշմամբ պաշտպանելու համար: Այն [դատարանը] նշում է, որ ձեռնարկված միջոցները չեն եղել առանձնապես դաժան, իսկ բնույթով եղել են կանխարգելիչ, այլ ոչ՝ պատժիչ, քանի որ նշանակված պատժամիջոցները չէին կիրառվելու, եթե դիմողները հաջորդ երեք տարիների ընթացքում չկրկնեին նույն գանցանքը: ...Դատարանը գտնում է, որ գործի բոլոր հանգամանքների առկայությամբ միջոցները եղել են համաչափ»:

Մյուս կողմից՝ ՄԻԵԴ-ը չի ընդունել միևնույն գործով անց-

նող պատասխանող կառավարության այն պնդումները, թե հոգեբուժության համար քաղաքացիների դատական կարգով հետապնդումն «անհրաժեշտ է եղել ժողովրդավարական հասարակությունում»՝ չնայած ներկայացվել է փաստարկ, թե դա կատարվել է անձնական ու հոգեբանական բարդություններից տառապող անձանց ոչ պատշաճ շահագործմամբ: «Վճռորոշ նշանակություն» է ունեցել այն հանգամանքը, որ երբ դիմողները փորձել են դավանափոխել քաղաքացիական այդ անձանց, վերջիններս չեն ենթարկվել այնպիսի ճնշումների ու կաշկանդանքի, ինչպիսին կիրառվել է օդաչուների նկատմամբ: Այստեղ ներպետական դատարանների վճիռների նկատմամբ նվազ հարգանք է դրսևորվել: Նույնիսկ քաղաքացիական անձանցից մեկի առնչությամբ, ով իր ամուսնության քայքայման պատճառով որոշակի սթրեսային վիճակում է եղել, չի ապացուցվել, որ նրա հոգեվիճակն այնպիսին է եղել, որ պահանջվեր «հատուկ պաշտպանություն դիմողների ավետարանչական գործունեությունից, կամ որ դիմողներն անհարկի ճնշում են գործադրել այդ անձի վրա, ինչպես ցույց է տվել այն փաստը, որ նա ի վերջո կարողացել է հոգեգալստական եկեղեցու հետ բոլոր կապերը խզելու որոշում ընդունել»:¹⁶¹ Այս գործերը ցույց են տալիս, որ որոշ դեպքերում պետությունները կարող են քայլեր ձեռնարկել անհատների՝ իրենց համոզմունքների արդարացիության մեջ ուրիշներին համոզել փորձելու իրավունքն արգելելու ուղղությամբ, թեև հետևորդները այդ իրավունքը հաճախ համարում են կարևորագույն սրբազան պարտականություն: Համեմալյն դեպս, այս գործերը հստակ ցույց են տալիս, որ առանձին հանգամանքներում դավանափոխելու իրավունքի նկատմամբ միջամտության անհրաժեշտությունն ապացուցելը պարտադիր է:

161. *Larissis and others v. Greece*, §§50, 54 & 59:

Միջամտություններ անձնական համոզմունքը «դավանելու» նկատմամբ. պատժամիջոցներ կրոնական խորհրդանշաններ կրելու համար

Կրոնական խորհրդանշաններ կրելու արգելքները 9-րդ հոդվածին առնչվող գանգատների տեղիք են տվել՝ ուղղված ՄԻԵԴ-ին: Այդ գործերը կարող են հանգամանալից վերլուծություն պահանջել: Կրոնական համոզմունքը ներկայացնող հագուստի պարագաներ կամ ակներև նշաններ կրելու մասով սահմանափակումները չեն համարվում 9-րդ հոդվածով ամրագրված՝ կրոնական համոզմունքներ դավանելու նկատմամբ միջամտություններ,¹⁶² և վերլուծությունը կառուցվել է արգելքի համար առաջ քաշված պատճառների շուրջ: Այս ոլորտում, սակայն, ՄԻԵԴ-ն, ըստ ամենայնի, ճանաչելու է, որ պետական իշխանություններն ունեն որոշակի «թույլատրելի հայեցողության շրջանակ», հատկապես, երբ պետության առաջ քաշած հիմնավորումը հասարակական անվտանգությունն է¹⁶³ կամ կրոնական որոշ արմատական շարժումների կողմից այլ կրոնի պատկանողների կամ իրենց կրոնը չդավանողների նկատմամբ ճնշում բանեցնելը կանխելու ենթադրյալ անհրաժեշտությունը:¹⁶⁴ Այսպես՝ *Դահիլաք*

162. *Aktas v. France* (ներք.):
163. *E.g. Phull v. France* (ներք.) (օղակավակայանի անվտանգության գնտության ընթացքում չայվան հանելու պահանջ. անընդունելի):
164. *Karaduman v. Turkey* (պահանջ, որ պաշտոնական լուսանկարում շրջանակաբոլոր մահմեդական գլխաշոր չկրի, այլ լինի բաց գլխով): *Köse and 93 others v. Turkey* (ներք.) (կրոնական թեթումով դպրոցում սահմանափակ կերպով գլխաշոր կրելու արգելք. բոլոր սովորողների համար ընդհանուր միջոցառում՝ անկախ համոզմունքներից. անընդունելի), *Kurtulmus v. Turkey* (ներք.) (համալսարանի դասախոսը մերժել է թույլ տալ գլխաշոր կրել), *Dogru v. France*, §§47-78 (կին աշակերտների հեռացում պետական դպրոցներից՝ ֆիզիկական վարժությունների և սպորտի դասերի ընթացքում կրոնական հագուստը հանելու մերժման պատճառով. խայտում չկա), և համանման *Kervanci v. France*, գործը, §§46-78:

ընդդեմ Շվեյցարիայի [Dahlab v. Switzerland] գործում փոքր երեխաների դասավանդող ուսուցչուհուն մերժել են մահմեդական գլխաշոր կրելու թույլտվության հարցում. դա համարվել է արդարացված՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ «գլխաշոր կրելը հզոր արտաքին խորհրդանիշ է. այդ իրը կրելը ոչ միայն կարող էր դիտվել որպես հոգեորս ներգործություն ունեցող որոշակի երևույթ (քանի որ, ինչպես հայտնի է, այն կանանց պարտադրված է կրոնական պատվիրանով, որը դժվար է համատեղել գեղեցիկային հավասարության սկզբունքի հետ), այլև հնարավոր չէր հեշտությամբ համատեղել հանդուրժողականության, ուրիշների նկատմամբ հարգանքի ու հավասարության և անխտրականության ուղերձի հետ, որը ժողովրդավարական հասարակությունում բոլոր ուսուցիչները պետք է փոխանցեն իրենց աշակերտներին»:¹⁶⁵ Նույն կերպ, Ակտասն ընդդեմ Ֆրանսիայի [Aktas v. France] գործում դասերի ժամանակ կրոնական զանազան խորհրդանշանները (մահմեդական գլխաշորեր և սիկհական կեսկիներ կամ չալմաներ) հանել հրաժարվելու պատճառով աշակերտներին դպրոցից հեռացնելու հարցի քննությունն ըստ 9-րդ հոդվածի հայտարարվեց անթույլատրելի, քանի որ ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ համոզմունքը դավանելու իրավունքի նկատմամբ միջամտությունը կարող է համաչափ համարվել ուրիշների իրավունքներն ու ազատությունները և հասարակական կարգը պաշտպանելու օրինական նպատակին. ամեն դեպքում, աշակերտներին դպրոցից հեռացնելը պայմանավորված չի եղել կրոնական համոզմունքների դեմ առարկությամբ, և արգելքի նպատակը եղել է աշխարհիկության սահմանադրական սկզբունքի պաշտպանությունը:¹⁶⁶

Մեծ պալատն այս խնդիրը հանգամանորեն քննարկել է *Լեյլա Շահինն ընդդեմ Թուրքիայի* [Leyla Şahin v. Turkey] գործում: Այս դեպքում դիմողը զանգատվել է, որ համալսարանում մահմեդական գլխաշոր կրելն իրեն արգելելը և դրա հետևանքով իրեն դասերին հաճախել թույլ չտալը խախտել է 9-րդ հոդվածով ամրագրված իր իրավունքները: ՄԻԵԴ-ը ելնում է նրանից, որ միջամտություն է տեղի ունեցել իր կրոնը դավանելու նրա իրավունքի նկատմամբ, և նաև ընդունում է, որ միջամտությունը գլխավորապես հետապնդել է ուրիշների իրավունքներն ու ազատությունները և հասարակական կարգը պաշտպանելու նպատակ: Դատարանը նաև բավարարված էր այն հանգամանքով, որ միջամտությունը եղել է «օրենքով նախատեսված»: Յետևաբար, վճռորոշ հարցն այն էր, թե արդյո՞ք միջամտությունն «անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում»: Դատարանը ձայների մեծամասնությամբ վճռեց, որ այդ հարցում միջամտությունը եղել է և՛ սկզբունքորեն արդարացված, և՛ հետապնդած նպատակին համաչափ՝ հաշվի առնելով նման դեպքերում պետությունների «թույլատրելի հայեցողության շրջանակը».

«Երբ նժարին են դրված պետության ու կրոնների հարաբերությանն առնչվող հարցեր, որոնց վերաբերյալ ժողովրդավարական հասարակությունը կարող է ողջամտորեն տարբեր կարծիքներ ունենալ, հատուկ կարևորություն պետք է տրվի որոշումներ կայացնող ազգային մարմնի դերակատարությանը: Դա վերաբերում է, մասնավորապես, կրթական հաստատություններում կրոնական խորհրդանշաններ կրելու հարցի կարգավորմանը, հատկապես... նկատի առնելով հարցի կապակցությամբ ազգային իշխանությունների տարբեր մոտեցումները:

165. *Dahlab v. Switzerland* (Մերժ.):
 166. *Aktas v. France* (Մերժ.):

Յնարավոր չէ հասարակության համար կրոնի նշանակության վերաբերյալ մեկ միասնական հայեցակարգ նախատեսել ողջ Եվրոպայի համար, իսկ կրոնական համոզմունքի հանրային դրսևորման իմաստը կամ ազդեցությունը տարբեր է լինելու՝ կախված ժամանակից և իրադրությունից: Յետևաբար, տարբեր երկրներում այս ոլորտում կիրառվող կարգավորումները տարբեր են լինելու՝ կախված ազգային ավանդույթներից և թելադրված ուրիշների իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու և հասարակական կարգը պահպանելու անհրաժեշտությունից բխող պահանջներով: Յամապատասխանաբար, այդ կարգավորումների ընդգրկվածն շրջանակի ու ձևի ընտրությունը, անշուշտ, պետք է թողնել տվյալ պետության հայեցողությանը, քանի որ դա կախված է լինելու տվյալ երկրի ներքին իրադրությունից»:

Այս պարագայում որոշ կարևորություն են ունեցել Թուրքիայի Սահմանադրության հիմքում ընկած աշխարհիկության ու հավասարության սկզբունքները: Սահմանադրական դատարանը վճռել էր, որ կրոնը դավանելու ազատությունը կարելի է սահմանափակել պետության ժողովրդավարական արժեհամակարգում աշխարհիկության ժերակատարությունը պաշտպանելու նպատակով. աշխարհիկությունը ազատության ու հավասարության շփման կետն է. այն, անշուշտ, հանգեցնում է կրոնի ու խղճի ազատության և ապահովելով պետության անկողմնակալ իրավարարի դերը՝ թույլ չի տալիս, որ պետական մարմինները նախապատվություն դրսևորեն առանձին կրոնի կամ համոզմունքի նկատմամբ: Բացի այդ, աշխարհիկությունն օգնում է պաշտպանել անհատներին ծայրահեղական շարժումների գործադրած արտաքին ճնշումներից: Պետության այդ անկախ հաշտարարի դերը

համահունչ է նաև ՄԻԵԴ-ի 9-րդ հոդվածի իրավագիտությանը:

ՄԻԵԴ-ը նաև ազդվել է Թուրքիայի սահմանադրական համակարգում կանանց իրավունքների պաշտպանության շեշտադրումից. մի արժեք, որը համահունչ է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի հիմքում ընկած գենդերային հավասարության գլխավոր սկզբունքին: Սահմեղական գլխաշոր կրելու արգելքի հարցի քննության ժամանակ հարկավոր է նկատի առնել այն ազդեցությունը, որն այդ խորհրդանշանը կարող է ունենալ նրանց վրա, ովքեր նախընտրել են չկրել այն, եթե դա ներկայացվում կամ ընկալվում է որպես կրոնական հարկադիր պարտականություն: Դա այդպես է, մասնավորապես, այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Թուրքիան է, որտեղ քնակչության մեծամասնությունը մահմեդական հավատի հետևորդներ են: Թուրքիայի քաղաքական ծայրահեղական շարժումների առկայության պայմաններում, որոնք ջանում են ամբողջ հասարակությանը պարտադրել իրենց կրոնական խորհրդանշանները և կրոնական պատվիրանների վրա հիմնված հասարակության գաղափարախոսությունը, Մեծ պալատը բավարար էր համարել, որ համալսարաններում կրոնական խորհրդանշաններ կրելն արգելելու գլխավոր նկատառումը եղել է աշխարհիկության սկզբունքը: Այնպիսի միջավայրում, ուր դասավանդվում և գործնականում կիրառվում էին բազմակարծության, ուրիշների իրավունքները հարգելու և, մասնավորապես, օրենքի առջև տղամարդկանց ու կանանց հավասարության արժեքները, հասկանալի էր, որ համապատասխան մարմինները կարող էին այդ արժեքներին հակասող համարել համալսարանի տարածքում մահմեդական գլխաշորի նման կրոնական հանդերձանք կրել թույլատրելը: Յետևաբար,

գլխաշոր կրելու ազատության մասով սահմանափակում կիրառելը կարող էր համարվել հասարակական հրատապ անհրաժեշտություն, քանի որ կրոնական այս խորհրդանշանը վերջին տարիներին երկրում քաղաքական կարևորություն է ստացել: Նշելով, որ 9-րդ հոդվածը միշտ չէ, որ երաշխավորում է կրոնական համոզմունքով ղեկավարվող վարք դրսևորելու իրավունքը և այդ կերպ վարվող մարդկանց չի ընձեռում իրենց հիմնավորվածությունն ապացուցած կանոններն անտեսելու իրավունք՝ ՄԻԵԴ-ը նշեց նաև, որ Թուրքիայի համալսարաններում մահմեդական ուսանողները ազատ են դավանելու իրենց կրոնը մահմեդական ծիսական սովորույթների համաձայն՝ տվյալ ուսումնական հաստատության սահմանած սահմանափակումների շրջանակներում:

Դիմումի մեջ բարձրացվում էր նաև այն հարցը, թե արդյո՞ք խոչընդոտվել է դիմողի՝ Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածով նախատեսված կրթություն ստանալու իրավունքի իրականացումը: Մեծ պալատը, 9-րդ հոդվածի մասով դիմումի առնչությամբ կիրառված հիմնավորման նմանությամբ, կրկին ընդունեց, որ մահմեդական գլխաշոր կրելու պատճառով տարբեր դասախոսությունների ու քննությունների մասնակցել չթույլատրելը կանխատեսելի է եղել, հետապնդել է օրինական նպատակներ, իսկ գործածված միջոցները եղել են համաչափ: Խնդրո առարկա միջոցները որևէ կերպ չեն խանգարել ուսանողների կողմից կրոնական ծեսերի կատարմանը, և համալսարանի ղեկավարությունն իսկապես խոհեմորեն ջանացել է միջոցներ գտնել՝ գլխաշոր կրելու պատճառով ուսանողներին դասերից հեռացնելուց խուսափելու և միաժամանակ ուրիշների իրավունքներն ու կրթական համակարգի շահերը պաշտպանելու համար:

Գետևաբար, գլխաշորն արգելելը չի խոչընդոտել կրթության իրավունքի իրացմանը:¹⁶⁷

Միջամտություններ անձնական համոզմունքի նկատմամբ. «Եկեղեցական հարկ» վճարելու պահանջը

9-րդ հոդվածի 1-ին կետը պաշտպանություն է ապահովում անձի կամքից անկախ նրան կրոնական գործունեության մեջ անուղղակի ներգրավման հարկադրանքի դեմ: Նման իրադրություն կարող է առաջանալ, օրինակ, եկեղեցուն հարկ վճարելու պահանջի դեպքում: Պետությունները պետք է հարգեն այն անձանց կրոնական համոզմունքները, որոնք որևէ եկեղեցու չեն պատկանում, և հնարավոր դարձնեն, որպեսզի այդ անձինք ազատվեն կրոնական գործունեության համար եկեղեցուն նվիրատվություն կատարելու պարտավորությունից:¹⁶⁸ (Այս իրադրությունը սակայն, ինչպես նշվել է, պետք է տարանջատել այն փաստարկներից, թե անհատների կողմից իշխանություններին վճարվող ընդհանուր հարկերը չպետք է հատկացվեն կոնկրետ նպատակների):¹⁶⁹ Այդ նպատակով իրավաչափ է, որ պետություններն անհատներից պահանջեն հայտնել իրենց կրոնական համոզմունքների կամ դրանց փոփոխության մասին, որպեսզի կարողանան ապահովել եկեղեցական հարկերի արդյունավետ հավաքագրումը:¹⁷⁰

Ամեն դեպքում, անհրաժեշտ է հաշվի առնել՝ արդյո՞ք գանձ-

167. *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], §§ 104-162 at § 109.

168. *Darby v. Sweden, opinion of the Commission*, §51. *Տե՛ս վերը՝ էջ 15-ի ծանոթագրությունը:*

169. *C. v. the United Kingdom*.

170. *Օրինակ, un'tu Gottesmann v. Switzerland*:

վող եկեղեցական հարկը սահմանված է մասամբ աշխարհիկ ծախսեր փակելու համար՝ ի հակադրություն եկեղեցական նպատակներով կատարվող ծախսերի, թե՛ ոչ: *Բրունոն ընդդեմ Շվեդիայի [Bruno v. Sweden]* գործում ՄԻԵԴ-ը հանրային գործառույթների իրականացման համար կիրառվող հարկերը հստակ տարանջատեց զուտ կրոնական համոզմունքների հետ կապված գործառույթների իրականացման համար կիրառվող հարկերից: Օրենսդրությունը թույլ էր տալիս ազատվել եկեղեցական հարկերի մեծ մասի վճարումից, սակայն, այնուամենայնիվ, պահանջում էր հարկերից մեկի («այլադավանի հարկի») վճարումը՝ ի շահ հանրության իրականացվող ոչ կրոնական բնույթի գործառույթների մասով ծախսերը փակելու համար: Այդ գործառույթներից են՝ թաղումների կատարումը, եկեղեցու գույքի և պատմական արժեք ներկայացնող շենքերի ընթացիկ պահպանման աշխատանքները և բնակչության գրանցամատյանների պահպանությունը: ՄԻԵԴ-ը նախ հաստատեց, որ նման պարտականությունների մասով կանոնները սահմանելիս պետական իշխանություններն ունեն թույլատրելի հայեցողության լայն շրջանակ, ուստի, չընդունեց դիմողի այն պնդումը, թե այդ գործառույթներն իրականում պետք է իրականացնեն ոչ թե կրոնական մարմինները, այլ աշխարհիկ պետական կառավարման համակարգը:

«Դատարանը համամիտ է Կառավարության հետ այն հարցում, որ թաղումների կազմակերպումը, եկեղեցու գույքի ու պատմական արժեք ներկայացնող շենքերի խնամքն ու պահպանությունը, ինչպես նաև բնակչության գրանցամատյանների պահպանությունը ողջամտորեն կարող են համարվել ոչ կրոնական բնույթի գործառույթներ, որոնք իրականացվում են ի շահ ողջ հասարակության:

Պետությունն է որոշողը, թե ում պետք է վստահվի այդ գործառույթներն իրականացնելու պարտականությունը և թե ինչպես պետք է դրանք ֆինանսավորվեն: Չնայած պետության վրա դրված է անձի՝ կրոնի ազատության իրավունքը հարգելու պարտավորություն՝ այդ որոշումները կայացնելու հարցում այն ունի հայեցողության լայն շրջանակ»:...

Սակայն ՄԻԵԴ-ն ընդգծեց, որ երաշխիքը պաշտպանություն է պահանջում հարկման միջոցով այնպիսի նպատակների համար մուծումներ կատարելու հարկադրանքից, որոնք հիմնականում կրոնական են: Այս դեպքում, սակայն, հնարավոր եղավ ցույց տալ, որ եկեղեցու անդամ չհանդիսացող անձանց կողմից վճարման ենթակա եկեղեցական հարկն ամբողջությամբ համաչափ է եկեղեցու կողմից իրականացվող քաղաքացիական գործառույթների մասով կրած ծախսերին, և, հետևաբար, չի կարելի ասել, թե դիմողը հարկադրված է եղել դրամական մասնակցություն ունենալ եկեղեցու կրոնական գործունեությանը: Որոշակի կարևորություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ ոչ թե եկեղեցական, այլ հասարակական մարմիններ են վերահսկել ծախսերը և որոշել վճարման ենթակա հարկադրույթը:

«Դիմողը, չլինելով Շվեդիայի եկեղեցու անդամ, պարտավոր էր եկեղեցական հարկը վճարել ոչ թե ամբողջությամբ, այլ մասնակի՝ ամբողջ գումարի 25 տոկոսի չափով, որը համարվում է այլադավանի հարկ՝ [այն հիմունքով, որ] եկեղեցու անդամ չհանդիսացող անձինք պետք է դրամական մասնակցություն ունենան եկեղեցու ոչ կրոնական գործունեությանը: Հարկի նվազեցված դրույքաչափը որոշվել էր Շվեդիայի եկեղեցու տնտեսության հետազոտության հիման վրա, որը ցույց էր

տվել, որ հանգուցյալների թաղման ծախսերը կազմում են Եկեղեցու ամբողջ ծախսի մոտավորապես 24 տոկոսը: Զետևաբար, ակնհայտ է, որ Շվեդիայի եկեղեցուն դիմողի վճարած հարկը համաչափ է եղել եկեղեցու քաղաքացիական պարտականությունների մասով կրած ծախսերին:

Ավելին, այն հանգամանքը, որ Շվեդիայի եկեղեցուն են վստահվել խնդրո առարկա գործառույթները, ինքնըստինքյան, չի կարող համարվել Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի խախտում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ երկար տարիներ Եկեղեցին է պատասխանատու եղել բնակչության գրանցամատյանների պահպանման համար, ուստի, բնական է, որ այն պետք է պահպաներ այդ արձանագրությունները մինչև այն պահը, երբ դրանք ի վերջո կտեղափոխվեին պետական արխիվներ: Բացի այդ, թաղումների կազմակերպումն ու եկեղեցու հին գույքի ընթացիկ պահպանումն այնպիսի գործառույթներ են, որ խելամիտ է դրանք ազգային եկեղեցուն վստահելը: Դատարանն այնուհետև հաշվի է առնում, որ այլադավանի հարկի վճարումը և Եկեղեցու կողմից քաղաքացիական միջոցառումների իրականացումը վերահսկվել է պետական մարմինների, այդ թվում՝ հարկային մարմինների և մարզային վարչական խորհրդի կողմից»:

Զետևաբար, ՄԻԵԴ-ը եզրակացրել է, որ այդ «այլադավանի հարկ» վճարելու պարտավորությունը չի հակասել դիմողի՝ կրոնի ազատության իրավունքին, և դիմումի այդ մասը համարել է ակնհայտ անհիմն:¹⁷¹

Համոզմունքի միանձնյա «դավանումը» քանտարկյալներն ու կրոնական համոզմունքը

Բանտային իշխանություններից ակնկալվում է ծանոթանալ ազատագրվածների կրոնական պահանջմունքներին՝ թույլ տալով բանտարկյալներին մասնակցել կրոնական ծիսակատարությունների: Ուստի, երբ կրոնը կամ համոզմունքը հատուկ սնդակարգ է թելադրում, ապա իշխանությունները պետք է հարգեն այն, եթե դա անբանական կամ չափազանց ծանրաբեռնող չէ. այս սկզբունքը վերահաստատվել է *Յակոբսկին ընդդեմ Լեհաստանի [Jakobski v. Poland]* գործում. գործ, որտեղ բուրդայականությունն դավանող բանտարկյալին անմիա սնդակարգով չապահովվելը, ինչը պահանջվում էր նրա կրոնի թելադրանքով, համարվել է 9-րդ հոդվածի խախտում:¹⁷² Այնուհետև, բավարար նախապատրաստություններ պետք է ձեռնարկվեն, որպեսզի բանտարկյալները հնարավորություն ունենան մասնակցելու կրոնական պաշտամունքների, կամ նրանց թույլ տրվի օգտվել հոգևոր ուղղորդումից: *Պոլտորատսկին ընդդեմ Ուկրաինայի [Poltoratskiy v. Ukraine]* և *Կուզնեցովն ընդդեմ Ուկրաինայի [Kuznetsov v. Ukraine]* գործերում մահապատժի դատապարտված բանտարկյալները գանգատվել են, որ իրենց թույլ չի տրվել մասնակցել կրոնական արարողությունների և որ իրենց քահանա այցելի, ինչը թույլատրվել է մյուս բանտարկյալներին: Դիմողները հաջողության են հասել այդ գործերում՝ այն հիմքով, որ այդ միջամտությունները չեն համապատասխանել օրենքին, քանի որ այդ բանտը չի ունեցել նման իրահանգներ տալու իրավունք՝ ըստ Կոնվենցիայի:¹⁷³ Այդուհանդերձ, բանտում կարգուկանոնի և անվտանգության

171. *Bruno v. Sweden (Մեքդ.)*:

172. *Jakobski v. Poland, §§42–55. Տե՛ս նաև X v. the United Kingdom (Մեքդ.) (Մայրոն, 1976)*:

173. *Poltoratskiy v. Ukraine* և *Kuznetsov v. Ukraine*.

պահպանումը սովորաբար հեշտությամբ ճանաչվում է որպես պետության օրինական շահ: 9-րդ հոդվածն, օրինակ, չի կարող գործածվել այն բանտարկյալների համար հատուկ կարգավիճակ պահանջելու նպատակով, որոնք պնդում են, թե բանտային համազգեստ կրելը և պարտադիր աշխատանքը ոտնահարում են իրենց համոզմունքները:¹⁷⁴ Բացի այդ, ի պատասխան նման կարգի և անվտանգության շահերի, իշխանությունների համար հայեցողության բավական լայն շրջանակ է ճանաչվել: Օրինակ՝ բանտերում բանտարկյալների նույնականացման նպատակով կարելի է բանտարկյալին թույլ չտալ մորուք պահել, իսկ անվտանգության նկատառումները կարող են հիմնավորել բանտարկյալներին աղոթքի համրիչներ¹⁷⁵ կամ ռազմարվեստի մանրամասներ պարունակող գրքեր չտրամադրել՝ նույնիսկ այնպիսի դեպքերում, երբ կարելի է հաստատել, որ այդ իրերն անհրաժեշտ են կրոնական հավատքի դավանման համար:¹⁷⁶

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով պետության ստանձնած պարտավորություններն արտացոլված են նաև Եվրոպական բանտային կանոններում: Այդ կանոնները չպարտավորեցնող ստանդարտներ են, որոնց նպատակն է ապահովել բանտարկյալների տեղավորումը այնպիսի նյութական և բարոյական պայմաններում, որտեղ հարգվում է նրանց արժանապատվությունը և նրանց հանդեպ այնպիսի վերաբերմունք է ցուցաբերվում, որը խտրական չէ, որով ճանաչվում են կրոնական համոզմունքները, և որը նպաստում է առողջությանն ու ինքնասիրությանը: Ուստի, այդ կանոնները նախատեսում են, որ

«բանտային ռեժիմը, իրագործելիության սահմաններում, պետք է այնպես կազմակերպված լինի, որ թույլ տա բանտարկյալներին դավանել իրենց կրոնը, հետևել իրենց համոզմունքներին, հաճախել տվյալ կրոնի կամ համոզմունքի հաստատված ներկայացուցչի ղեկավարած արարողություններին կամ ժողովներին, մասնավոր այցելությունների արժանանա իր կրոնի կամ համոզմունքների ներկայացուցիչների կողմից և իր տրամադրության տակ ունենա իր կրոնին կամ համոզմունքներին վերաբերող գրքեր կամ գրականություն»:
Այդուհանդերձ,

«բանտարկյալները չպետք է պարտադրաբար դավանեն որևէ կրոն կամ համոզմունք, հաճախել կրոնական արարողությունների ու ժողովների, մասնակցեն կրոնական ծեսերի կամ ընդունեն որևէ կրոնի կամ համոզմունքի ներկայացուցիչ»:¹⁷⁷

Դատարանն իրավունք ունի իր վճիռներում մեջբերել այս Կանոնները:¹⁷⁸

Պետության չեզոքության պահանջը. կրոնական հավատների գրանցումը և այլն

11-րդ հոդվածն, ընդհանուր առմամբ, պաշտպանում է անհատների՝ փոխադարձ հետաքրքրությունների ոլորտում համատեղ միջոցառումների առաջնորդման նպատակով միավորվելու ազատությունը: Երբ 9-րդ հոդվածը մեկնաբանվում է 11-րդ հոդվածի հետ համատեղ, հետևանքը լինում է կրոնական միավորումներ հիմնելու իրավունքի հանդեպ մեծ

174. *JMcFeeley and others v. the United Kingdom (Մեթ.)*:
175. *X v. Austria (Մեթ.) (1965)*:
176. *X v. the United Kingdom (Մեթ.) (Մայիս, 1976)*:

177. *European Prison Rules, Recommendation Rec (2006) 2, Rules 29 (2)-(3)*:
178. *Rules 29 (2)-(3), cited in Jakóbski v. Poland, 7 December 2010*.

ուշադրությունը.

«Քանի որ կրոնական համայնքներն ավանդաբար գոյություն ունեն կազմակերպված կառույցների տեսքով, հետևաբար, 9-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանվի Կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո, որը ասոցիատիվ կյանքը պաշտպանում է պետության չարդարացված միջամտությունից: Այդ տեսանկյունից դիտելով՝ հավատացյալների կրոնի ազատության իրավունքը, որի մեջ է մտնում ուրիշների հետ համատեղ կրոնը դավանելու իրավունքը, իր մեջ պարփակում է այն ակնկալությունը, որ հավատացյալներին թույլ կտրվի ազատ միավորվել՝ առանց պետության կամայական միջամտության: Եվ իրոք, կրոնական համայնքների անկախ գոյությունը ժողովրդավարական հասարակության բազմակարծության անբակտելի մասն է և, այդ իսկ պատճառով, 9-րդ հոդվածի ընձեռած պաշտպանության առանցքը»:¹⁷⁹

Ուստիև, 9-րդ հոդվածով նախատեսված՝ համոզմունքի հավաքական դավանման երաշխիքի և 11-րդ հոդվածով նախատեսված՝ միավորվելու ազատության պաշտպանության փոխադեցությունը, զուգակցված 14-րդ հոդվածով ամրագրված՝ Կոնվենցիայի երաշխիքներից օգտվելու հարցում խտրականության արգելման հետ, Եակևն Նշանակություն ունեն պաշտոնական ճանաչում շնորհելու մերժմանը վերաբերող հարցերի լուծման գործում: Այն կարող է անհրաժեշտ լինել այնպիսի արտոնություններից օգտվելու համար, ինչպիսին են հարկազատումը կամ բարեգործական կարգավիճակի ճանաչումը, որոնք ներպետական օրենսդրությամբ կարող են կախված լինել նախնական գրան-

ցումից կամ պետության արտոնումից: Որոշակի կրոնի նախապատվություն տալու հանգամանքը սկզբունքորեն չի հակասում Կոնվենցիայի (և հատկապես 9-րդ և 14-րդ հոդվածների) պահանջներին՝ «պայմանով, որ վերաբերմունքի տարբերության համար օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացում լինի, և նման համաձայնություններ կարող են կայացվել այլ եկեղեցիների հետ, որոնք ցանկանում են դա անել»:¹⁸⁰

Ներպետական օրենսդրությունը, սակայն, կարող է ավելի հեռուն գնալ և նաև պաշտոնական ճանաչում պահանջել՝ կրոնական մարմնի արդյունավետ գործառնման համար անհրաժեշտ իրավունակություն ձեռք բերելու նպատակով: Այն դեպքերում, երբ դրա համար պահանջվում է պաշտոնական ճանաչում, միայն պետության հանդուրժողականությունը կրոնական համայնքի նկատմամբ բավարար չէ:¹⁸¹ Նման պահանջների հետ կապված վտանգն այն է, որ փոքրամասնության հավատքների տարածումն արգելելու նպատակով դրանք կարող են խտրականորեն կիրառվել:¹⁸²

Մյուս կողմից՝ պետության չեզոքության պահանջը չի արգելում, որ իշխանությունները գնահատեն, թե կրոնական մարմինների կամ միավորումների գործունեությունը կարող է արդյոք վնասել հասարակական կարգը կամ դրա հանդեպ սպառնալիք ներկայացնել:¹⁸³ Հանդուրժողականություն՝ չի նշանակում, թե կրոնական բոլոր համայնքներին պետք է

180. *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain (Մեթ.)*:
 181. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §129.
 182. Հմտ. Ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության մասին շրջանակային կոնվենցիա, Գորված 8. ճանաչվում է, որ «ազգային փոքրամասնության պատկանող յուրաքանչյուր անձ իրավունք ունի սեփական կրոնը կամ հավատը բացառապես դավանելու, ինչպես նաև կրոնական հաստատություններ, կազմակերպություններ և ընկերություններ ստեղծելու»:
 183. *Manoussakis and others v. Greece*, §40; *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*,

179. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §118.

ճանաչում շնորհիվ կամ արտոնություններ տրամադրվի, ինչպիսին է, օրինակ, հարկազատումը: Որոշ դեպքերում պետական իշխանություններն, իրոք, կարող են վնասակար համարվող միավորումների դեմ միջոցներ ձեռնարկելու դրական պարտավորություն ունենալ:

«Լիլա Ֆյորդերկրայս» ընկերությունը և մյուսներն ընդդեմ Գերմանիայի [Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany] գործում «Օշո շարժման» հետևորդները գանգատվել են, թե իրենց կրոնական կազմակերպությունը՝ որպես «երիտասարդական աղանդ», «աղանդ» և «հոգեկանների աղանդ» նկարագրելն արատավորել է իրենց հավատը և խախտել կրոնական հարցերում չեզոքություն պահպանելու պետության պարտավորությունը: Թեև ՄԻԵԴ-ը պատրաստ էր գործի քննությունը սկսել այն ենթադրությունից, որ նման պիտակներ կպցնելը հանդիսանում է 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների իրացման խոչընդոտ, որովհետև «հնարավոր է, որ դիմող ասոցիացիայի շարժումը նկարագրելու համար գործածված տերմինները բացասական հետևանքներ ունեցած լինեն նրա համար» (սակայն առանց այդ հետևանքների մասշտաբն ու բնույթը պարզելու անհրաժեշտության), այն այնուամենայնիվ որոշեց, որ երաշխիքի ոչ մի խախտում տեղի չի ունեցել:

«Դատարանը վերահաստատում է, որ պետություններն իրավունք ունեն ստուգելու՝ արդյո՞ք շարժումը կամ միավորումը, կրոնական նպատակների հետապնդման քողի տակ, իրականացնում է այնպիսի գործունեություն, որը վտանգավոր է բնակչության կամ հասարակության անվտանգության համար, թե՞ ոչ:
... Դատարանը նշում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում

կրոնական ու գաղափարախոսական նոր շարժումների աճող թիվը կոնֆլիկտ ու լարվածություն են առաջացրել Գերմանիայի հասարակության մեջ՝ առաջ բերելով ընդհանուր կարևորություն ունեցող հարցեր: Դատարանին ներկայացված վիճարկվող հայտարարություններն ու մյուս նյութերը երևան են քերում այն, որ Գերմանիայի կառավարությունը, մարդկանց ժամանակին տրամադրելով այդ պահին իր կողմից օգտակար համարվող բացատրություններ, նպատակ է ունեցել կարգավորելու հասարակությանը հուզող հարցը և փորձել է քաղաքացիներին նախազգուշացնել մի երևույթի մասին, որը մտահոգիչ է համարել, զորոհիսակ՝ կրոնական բազմաթիվ նոր շարժումների ի հայտ գալը և դրանց գրավչությունը երիտասարդների համար:

Իշխանությունները ցանկացել են, որ մարդիկ անհրաժեշտության դեպքում կարողանան իրենք իրենց մասին հոգ տանել և սուկ գիտելիքի բացակայության պատճառով իրենք իրենց կամ ուրիշներին բարոյությունների մեջ չգցեն: Դատարանն այն կարծիքին է, որ պետության կանխարգելիչ միջամտության այդ ուժը համահունչ է Պայմանավորվող կողմերի՝ Կոնվենցիայի 1-ին հոդվածով ստանձնած դրական պարտավորությանը. այն է՝ իրենց իրավասության ներքո գտնվող մարդկանց իրավունքների ու ազատությունների երաշխավորումը: Այդ պարտավորությունները վերաբերում են ոչ միայն պետության ներկայացուցիչների կամ պետական կառույցների գործողությունների կամ անգործության հետևանքով առաջացած միջամտություններին, այլ նաև՝ ոչ պետական կառույցներում ներգրավված մասնավոր անձանց կատարած միջամտություններին:

Կառավարության՝ քննության առարկա հանդիսացող գործունեության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ այն որևէ կերպ չի հանդիսանում դիմող ասոցիացիաների՝ իրենց կրոնը կամ համոզմունքը դավանելու ազատության արգելում: [Ներպետական դատարանները] հանգամանորեն վերլուծել են վիճարկվող հայտարարությունները և արգելել են «ապակառուցողական» ու «կեղծ կրոնական» ածականների գործածումը և այն մեղադրական պնդումները, թե այդ շարժման անդամները խախտում են կրոնական չեզոքության սկզբունքը: Մնացած տերմինները, մասնավորապես, դիմող ասոցիացիաների խմբերն՝ «աղանդներ», «երիտասարդական խմբեր» կամ «հոգեկանների աղանդներ» անվանելը, նույնիսկ եթե նվաստացուցիչ երանգ են ունեցել, տվյալ ժամանակահատվածում առանց խտրականության գործածվել են ոչ հիմնական կրոնական բոլոր ուղղությունների առկայությամբ: Այնուհետև Դատարանը նշում է, որ «այսպես կոչված աղանդների ու հոգեկանների պաշտամունքների» մասին փորձագիտական զեկույցում ներկայացված հանձնարարականներին համաձայն իրականացված տեղեկատվական արշավի ընթացքում կառավարությունն աներկբայորեն զերծ է մնացել «աղանդ» տերմինի հետագա գործածումից: ... Ելնելով այս հանգամանքներից՝ Դատարանը գտնում է, որ կառավարության հայտարարությունները... գոնե այն ժամանակ, երբ դրանք արվել են, չեն հանգեցնում ժողովրդավար պետության կողմից հանրային շահ համարվող սահմանների խախտման:

Այս պայմաններում, «հաշվի առնելով ազգային իշխանությունների թույլատրելի հայեցողության շրջանակը»,

միջամտությունը համարվել է արդարացված և հետապնդած նպատակին համաչափ»: ¹⁸⁴

Այսպիսով՝ պետական գրանցման պահանջի սահմանում, ինքնին, չի հակասում մտքի, խղճի և կրոնի ազատությանը, սակայն պետությունը պետք է ուշադիր լինի, որպեսզի պահպանի խիստ չեզոք դիրք և ի վիճակի լինի ցույց տալ, որ ունի գրանցումը մերժելու պատշաճ հիմքեր: Համենայն դեպս, գրանցման գործընթացը պետք է պաշտպանի անսահմանափակ հայեցողությունից և խուսափի կամայական որոշումների ընդունումից: ¹⁸⁵ Պետությունը միշտ պետք է ուշադիր լինի տարբեր համոզմունքների համեմատական օրինականությանը գնահատական տալիս: ¹⁸⁶ *Եհովայի վկաների տարածաշրջանային համայնքը և մյուսներն ընդդեմ Ավստրիայի [Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria]* գործում 9-րդ հոդվածի խախտումն ապացուցվել է: Մոտ 20 տարի իշխանությունները մերժել են իրավաբանական անձի կարգավիճակ տալ Եհովայի վկաներին: Պետությունը պնդում էր, որ դիմողի իրավունքների նկատմամբ որևէ միջամտություն չի կատարվել, քանի որ իրավաբանական անձի կարգավիճակը, վերջիվերջո, շնորհվել է, և ամեն դեպքում, որևէ առանձին անդամի առջև խոչընդոտ չի եղել անհատապես իր կրոնը դավանելու հարցում. ավելին՝ անդամներն իրենք կարող էին միավորում ստեղծել, որը երկրի օրենսդրությամբ կունենար իրավաբանական անձի կարգավիճակ: Դատարանը չի համոզվեց.

«Մի կողմից՝ ճանաչման խնդրանքը ներկայացման պահից մինչև իրավաբանական անձի կարգավիճակի

184. *Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*, §§84-101.

185. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §33.

186. *Hasan and Chaush v. Bulgaria [GC]*, §§84-89 at §78.

շնորհման պահը բավականին մեծ ժամանակ է անցել, և հետևաբար հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք դրան կարելի է վերաբերվել սոսկ իբրև վարչական դիմումի ընթացքի սպասման ժամանակահատված: Մյուս կողմից՝ այդ ժամանակամիջոցում առաջին դիմողը չի ունեցել իրավաբանական անձի կարգավիճակ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով [քանի որ իրավաբանական անձի կարգավիճակը թույլ էր տալիս իր անունով միջոցներ ձեռք բերել և տնօրինել, դատավարական իրավունակություն ունենալ դատական մարմինների և իշխանությունների առջև, պաշտամունքի վայրեր հիմնել, տարածել իր համոզմունքները և կրոնական նյութեր պատրաստել ու տարածել]:

... Այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակամիջոցում Եհովայի վկաների համայնքային կյանքի նկատմամբ միջամտության որևէ դեպք չի արձանագրվել, և որ առաջին դիմողի իրավաբանական անձի կարգավիճակի բացակայությունը կարող է մասամբ փոխհատուցվել օժանդակ կազմակերպություններ աշխատեցնելով, ինչպես դիմողն է նշել, որոշիչ է:

«Անելով այս իրավունքի կարևորությունից՝ Դատարանը գտնում է, որ, Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի համաձայն, պետական բոլոր մարմինները պարտավոր են ողջամտության շրջանակներում կրճատել այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում դիմողը սպասում է իրավաբանական անձի կարգավիճակի տրմանը: Դատարանը բարձր է գնահատում այն, որ սպասման ժամանակահատվածում առաջին դիմողի՝ իրավաբանական անձի կարգավիճակ չունենալու հանգամանքը հնարավոր է եղել որոշ չափով փոխհատուցել օժանդակ

կազմակերպություններ ստեղծելով, որոնք ունեցել են իրավական կարգավիճակ, իսկ պետական մարմինները, կարծես թե, չեն խանգարել այդ կազմակերպությունների գործունեությանը: Սակայն, քանի որ ինքնավար գոյության իրավունքը 9-րդ հոդվածի երաշխիքների առանցքն է, հետևաբար, այս հանգամանքները չեն կարող հատուցել առաջին դիմողին իրավաբանական անձի կարգավիճակի շնորհման ձգձգումը»:¹⁸⁷

Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ համայնքի գրանցումը մերժելու նպատակով պետությունը որպես հիմք փորձում է հենվել ազգային անվտանգության ու տարածքային ամբողջականության վրա, պահանջվում է այդ հայցերի պատշաճ գնահատում: Անորոշ ենթադրությունները բավական չեն: *Բեսարաբիայի Մետրոպոլիտեն եկեղեցին և մյուսներն ընդդեմ Մոլդովայի [Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova]* գործում դիմողներին արգելվել է կրոնական նպատակներով մեկտեղ հավաքվել, և նրանք ի վիճակի չեն եղել օրինական պաշտպանություն ապահովել ոտնձգությունների նկատմամբ կամ եկեղեցու ունեցվածքի համար: Պատասխանող կառավարությունը փորձել է փաստարկել, թե այս գործի մասնավոր հանգամանքներում գրանցումը կարող էր հանգեցնել ինչպես ուղղափառ եկեղեցու, այնպես էլ ամբողջ հասարակության ապակայունացման, քանի որ հարցը վերաբերում էր Ռուսաստանի և Ռումինիայի պատրիարքարաններին: Բացի այդ, պաշտոնական ճանաչումը բացասական անդրադարձ կունենար հենց պետության տարածքային ամբողջականության ու անկախության վրա: Վերահավաստելով պետության չեզոքության պահանջը և

187. *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, §§87-99 (Եհովայի վկաների ճանաչման հարցի որոշումը տևել է զգալի ժամանակ. Դոկված 9-ի համատեղությանը Դոկված 14-ի խախտում):

մրցակից խմբերի միջև փոխադարձ հանդուրժողականություն խրախուսելու նրա դերը (բազմակարծությունը վերացնելու միջոցով լարվածության պատճառից ձերբազատվելու փոխարեն)՝ ՄԻԵԴ-ը կրկին շեշտեց, որ 9-րդ հոդվածը բացառում է պետության կողմից «կրոնական դավանանքների կամ այդ դավանանքների արտահայտման ձևերի» գնահատումը: Նաև անհրաժեշտ է 9-րդ հոդվածը դիտել 11-րդ հոդվածի երաշխիքների հետ համատեղ, որոնք վերաբերում են միավորվելու ազատության նկատմամբ պետության չարդարացված միջամտությանը, և,

«այդ տեսանկյունից դիտելով, հավատացյալների կրոնի ազատության իրավունքը, որի մեջ է մտնում ուրիշների հետ համատեղ իրենց կրոնը դավանելու իրավունքը, ներառում է այն ակնկալությունը, որ հավատացյալներին լեռնյլ կտրվի ազատ ժողովվել՝ առանց պետության կամաական միջամտության»:

Դիմող եկեղեցին նոր դավանանք չհամարելով և դրա պաշտոնական ճանաչումը պայմանավորելով ավելի վաղ ճանաչված մեկ այլ հոգևոր մարմնի կամքով՝ չի կատարվել չեզոքության և անկողմնակալության պարտականությունը: Դատարանը բավարար չի համարել նաև, որ հակառակն ապացուցող փաստերի առկայության պայմաններում պատասխանող կառավարությունը պնդում էր, թե եկեղեցին մասնակցել է Մոլդովայի պետական քաղաքականությանը կամ իր իսկ հռչակած հոգևոր նպատակներին հակասող քաղաքական գործունեության, ինչպես նաև որ պաշտոնական ճանաչումը կարող էր վտանգ պարունակել ազգային անվտանգության և տարածքային ամբողջականության համար:¹⁸⁸ Այդպես նաև, *Մոսկվայի Եհովայի վկաներն ընդ-*

դեմ Ռուսաստանի [Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia] գործով համարվեց, որ կրոնական միավորումը վերագրանցելու մերժումը և հետագայում դրա լուծարումը կատարվել են՝ առանց համապատասխան ու բավարար հիմքերի առաջաջման: Իշխանությունները պնդել են, թե կազմակերպությունը ստիպել է ընտանիքներին բաժանվել, հրահրել է իր հետևորդներին ինքնասպանությունն գործել կամ հրաժարվել բժշկական օգնությունից, խաթարել է անդամների՝ Եհովայի վկաներ չհանդիսացող ծնողների և նրանց երեխաների իրավունքները և քաջալերել է իր անդամներին, որպեսզի հրաժարվեն իրավական պարտականությունները կատարելուց: Այնուամենայնիվ, այդ մեղադրանքների մասով պատշաճ փաստական հիմք չի ներկայացվել, իսկ անդամներին պարտադրված սահմանափակումներն իրականում հիմնովին չեն տարբերվել այլ կրոնների կողմից իրենց հետևորդների անձնական կյանքին պարտադրած սահմանափակումներից: Ամեն դեպքում, Նույնիսկ կյանքի համար վտանգավոր իրավիճակներում արյան փոխներարկումից ձեռնպահ մնալու կոչ անելը չի կարող նման հեռուն գնացող միջոց հանդիսանալ, քանի որ երկրի օրենսդրությամբ հիվանդներն իրավունք ունեին ընտրելու իրենց բուժման միջոցը:¹⁸⁹

Կրոնական համայնքի գրանցումը մերժելու հետևանքներից է այն, որ տվյալ համայնքը դրանով կզրկվի դատարաններում իր շահերը ներկայացնելու հնարավորությունից: Եկեղեցիներն ունեն գույքի սեփականության իրավունք, և այդ իրավունքի նկատմամբ ցանկացած միջամտությունն սկզբունքորեն առաջ է բերում այնպիսի հարցեր, որոնք Թվի 1 արձանագրության

188. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §§101-142. Տե՛ս նաև *Pentidis and others v. Greece*, §46 և *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, §§71-74:

189. *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, §§170-182 (լուծարումը հանգեցրել է Դոդված 11-ի լույսի ներքո Դոդված 9-ի խախտման, իսկ բներագրանցելը հանգեցրել է Դոդված 9-ի լույսի ներքո Դոդված 11-ի խախտման): Տե՛ս նաև *Church of Scientology Moscow v. Russia*, §§94-98 (Դոդված 9-ի համատեղությամբ Դոդված 11-ի խախտումներ):

1-ին հոդվածի կարգավորման դաշտում են:¹⁹⁰

Քանիայի կաթոլիկ եկեղեցին ընդդեմ Հունաստանի գործում դիմող եկեղեցուն՝ անհրաժեշտ իրավական կարգավիճակ ունեցող չճանաչելու ներպետական դատարանների բացասական որոշումը հաջողությամբ վիճարկվել է ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ նման որոշման հետևանքը ներկայում և ապագայում եկեղեցու կողմից գույքային հարցերով վճերի կանխումն է, որոնց մասով ներպետական դատարանները վճիռ են կայացրել:¹⁹¹ *Բեսարաբիայի Մետրոպոլիտեն եկեղեցին և մյուսներն ընդդեմ Մոլդովայի* գործում ՄԻԵԴ-ը նշել է նաև, որ կրոնական համայնքը, դրա անդամներին ու ունեցվածքը պաշտպանելու նպատակով 9-րդ հոդվածը պետք է ընթերցել 6-րդ հոդվածի և արդարացի դատավարության իրավունքի լույսի ներքո: Կառավարության այն պնդումները, թե հանդուրժողականություն է ցուցաբերել եկեղեցու և նրա անդամների հանդեպ, չի կարող փոխարինել փաստացի պաշտոնական ճանաչմանը, քանի որ ներպետական օրենսդրությամբ միայն պաշտոնական ճանաչումն է ի գորու հարցին առնչվողներին իրավունքներ ընձեռել ահաբեկումներից պաշտպանվելու համար: Հետևաբար, եկեղեցին ճանաչելու մերժումը դիմողի՝ 9-րդ հոդվածում ամրագրված իրավունքների վրա այնպիսի հետևանքներ է ունեցել, որոնք չեն կարող անհրաժեշտ համարվել ժողովրդավարական հասարակությունում:¹⁹² Ուրեմն, համայնքի քաղաքացիական իրավունքներն ու պարտականությունները՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի շրջա-

նակներում որոշելու համար, պարտադիր է դատական ատյաններին դիմելու իրավունք ունենալը:

Պետության չեզոքության պահանջը. պաշտամունքի վայրերի վերահսկողությունը

Կրոնական կազմակերպությունների պետական կարգավորումը կարող է նախատեսել այնպիսի միջոցներ, ինչպիսին են կրոնական առաջնորդների մուտքի մասով սահմանափակումները¹⁹³ և պաշտամունքի՝ նշանակալի համարվող վայրերի վրա սահմանափակումները:¹⁹⁴ Այստեղ ևս հարկավոր է ուշադիր լինել, որ այդ միջոցառումների հիմքում ընկած արդարացի նկատառումները չգործածվեն որևէ կրոնի ընդառաջելու կամ խոչընդոտելու ծածուկ նպատակներով: Վերահսկողության ծրագրումը ի շահ հանրության անհրաժեշտ միջոցառման մեկ այլ օրինակ է, որը սակայն կարող է անբարեխիղճ կերպով կիրառվել: Օրինակ՝ *Մանուսակիսը և մյուսներն ընդդեմ Հունաստանի [Manoussakis and others v. Greece]* գործում ներպետական օրենսդրությամբ կրոնական կազմակերպություններից պահանջվում էր շենքերը պաշտամունքի նպատակով օգտագործելու համար պաշտոնական թույլտվություն ձեռք բերել: Եծովայի վկաներն ապարդյուն ջանացել էին ստանալ այդ թույլտվությունը, որից հետո դատապարտվել էին պաշտամունքի չարտոնված վայր գործածելու համար: ՄԻԵԴ-ն ընդունեց, որ ազգային

190. *St. v. orhian, Holy Monasteries v. Greece*, §§54-66. 191. *Canea Catholic Church v. Greece*, §§40-42.

191. *Canea Catholic Church v. Greece*, §§40-42.

192. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §§101-142 (ունեցվածք, ներառյալ մարտահրավերային օգուություն): *St. v. luan. Pentidis and others v. Greece*, §46.

193. *St. v. El Majaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands (ներք.)* (Եվրամիությունից դուրս գտնվող ապագա ինամին մերժվել է աշխատանքային արտոնագրի հասկացումը. ընդունվել, սակայն կասեցվել է ՄԵԾ պալատ ուղարկվելուց հետո, քանի որ արդեն հասկացվել էր աշխատանքի արտոնությունը, և Nolan and K v. Russia, §§61-79 (Միավորման եկեղեցու: միսիոներին և նրա որդուն նորից մուտք գործելու մերժում անվտանգության ծառայության գաղտնի կարգադրությամբ. 9-րդ հոդվածի խախտում, և հարկ չի եղել հարցը թևարկելու 9-րդ հոդվածի համատեղությամբ 14-րդ հոդվածով):

194. *E.g. Chappell v. the United Kingdom. Cf. Logan v. the United Kingdom (ներք.)*:

իշխանություններն իրավունք ունեին միջոցներ ձեռնարկելու, որպեսզի որոշեին կրոնական կազմակերպության գործողությունների հնարավոր վտանգավորությունն այլ անձանց համար, բայց դա չէր կարող թույլ տալ պետությանը որոշել համոզմունքների և այդ համոզմունքներն արտահայտելու միջոցների օրինավորությունը: Այս դեպքում կարևոր է նաև այն համատեքստը, որից բխել է դիմումը:

«Ըստ Կոնվենցիայի՝ կրոնի ազատության իրավունքը բացառում է պետության կողմից որևէ հայեցողություն՝ կրոնական համոզմունքների կամ այդ համոզմունքներն արտահայտելու միջոցների օրինավորությունը որոշելու հարցում: Յետևաբար, ՄԻԵԴ-ը գտնում է, որ [ներպետական օրենսդրությամբ նախատեսված] արտոնման պահանջը Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածին համապատասխանում է միայն այնքանով, որքանով դա նախատեսված է Նախարարին՝ այդ օրենսդրական նորմերում ամրագրված ֆորմալ պայմանների պահպանման հանգամանքը ստուգելու հնարավորություն տալու համար:

Փաստերից և դիմողների վկայակոչած ու Կառավարության կողմից չվիճարկված մի շարք այլ գործերից երևում է, որ պետությունը միտում է ունեցել գործի դնելու [ներպետական օրենսդրության] ընձեռած հնարավորությունները, որպեսզի կոշտ կամ նույնիսկ արգելիչ պայմաններ կիրառի որոշ ոչ ուղղափառ շարժումների, մասնավորապես, Եհովայի վկաների կրոնական համոզմունքների արտահայտման նկատմամբ: ... Այս ոլորտում ծավալուն նախադեպային իրավունքի առկայությունը, կարծես, ցույց է տալիս, որ վարչական ու հոգևոր իշխանություններն այս դրույթները կիրառում են Ուղղափառ Եկեղեցուց դուրս գտնվող հավատքների գործունեու-

թյունը սահմանափակելու նպատակով»:

Որոշ կարևորություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ ՄԻԵԴ-ի վճռի հրապարակման պահին այս թույլտվությունը դեռևս տրամադրված չի եղել, և որ այդ թույլտվությունը պետք է տրվեր ոչ միայն պետական պաշտոնյաների, այլ նաև շրջանի եպիսկոպոսի կողմից: Դատարանը որոշեց, որ չի կարելի ասել, թե դատապարտումը համաչափ արձագանք է եղել:¹⁹⁵ Ավելին, անհրաժեշտ է խիստ չեզոք դիրքորոշում, և այդ նպատակով այս գործընթացում պետության կողմից պաշտոնական ճանաչման արժանացած մեկ այլ հոգևոր մարմին ներգրավվելը տեղին չէ:

Այդուհանդերձ, այն իրավիճակները, երբ որոշակի հավատքի հետևորդներին պարտադրվում են խիստ (կամ իրոք արգելիչ) պայմաններ, պետք է զանազանել այն իրավիճակներից, երբ դիմողը փորձում է փոփոխել օբյեկտիվ ու չեզոք կերպով կայացված պլանավորման որոշումների արդյունքը: *Վերգոսն ընդդեմ Յունաստանի [Vergos v. Greece]* գործում հրաժարվել են դիմողին՝ իրեն պատկանող հողակտորի վրա համայնքի համար աղոթատեղի կառուցելու թույլտվություն տալ այն հիմքով, որ բաղաքի գլխավոր հատակագծով նման շենքերի կառուցումը թույլատրված չէ, և որ ամեն դեպքում, այդ

195. *Manoussakis and others v. Greece*, §§44-53 at §48. Տե՛ս նաև *Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" («Եհովայի վկաներ») քրիստոնեական միավորում) v. Bulgaria* ((ծերակալություններից, հանրային ու մասնավոր վայրերում գունդակած ժողովների ցրումից և կրոնական նյութերի բռնագրավումից հետո կազմակերպության գրանցման կասեցումը հանարվել է ընդունելի 6-րդ, 9-11-րդ և 14-րդ հոդվածներով), 1998 թ. մարտի 9-ին ի վերջո կատարվել է ընկերական կարգավորում), *Institute of French Priests and others v. Turkey* (ընկերական կարգավորում) (Ինստիտուտի պատկանող հողատարածքը պետական մարմինների անունով գրանցելու Թուրքիայի դատարանների որոշումը՝ այն հիմնվածով, որ Ինստիտուտն այլևս իրավասու չէ կրոնական մարմին համարվելու, բանի որ իր գույքի մի մասը վարձու է տվել սպորտային զանազան միջոցառումների համար. քննարկվեց Ինստիտուտը ներկայացնող հոգևորականների հետևառու վարձակալության ընկերական լուծմամբ սպառնված իրավունքը):

անձը կրոնական տվյալ համայնքի միակ անդամն էր այդ քաղաքում: Նախագծող մարմինները, այդպիսով, տվեցին եզրակացություն, որ առկա չէ հասարակական այնպիսի անհրաժեշտություն, որ կարողարացնի հատակագծում փոփոխություններ մտցնելը աղոթատեղիի կառուցումն արտոնելու համար: Վճռելով, որ այս միջամտությունն «անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում»՝ ՄԻԵԴ-ն ընդունեց, որ ռաջիոնալ պլանավորման գործընթացում իր կրոնը դավանելու դիմողի ազատությունը և հասարակական շահը համադրելիս ներպետական մարմինների կիրառած չափանիշը չի կարող համարվել կամայական: Հաշվի առնելով քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի պլանավորման հարցերում պետության թույլատրելի հայեցողության շրջանակը՝ հասարակական գերակա շահը չպետք է ստորադասվեր կրոնական մի համայնքի մեկ հետևորդի պաշտամունքի պահանջմունքին, երբ աղոթատեղի կար հարևան քաղաքում, որը բավարարում էր տվյալ շրջանի կրոնական տվյալ համայնքի կարիքները:¹⁹⁶

Պետության չեզոքության պահանջը. կրոնական համայնքի հետևորդների ներքին վեճերին միջամտելը

Այն գործերը, որոնցում պետական իշխանությունները փորձել են միջամտել կրոնական համայնքի անդամների միջև ծագած ներքին վեճերին առնչվող հարցերին, ցույց են տալիս կրոնի ազատության և միավորումներ կազմելու ազատության փոխազդեցությունը: 9-րդ հոդվածը, 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո մեկնաբանելիս,

«սպասելի է դառնում, որ [այդ] համայնքին թույլ է տրվելու գործել խաղաղ՝ պետության կամայական միջամտությունից զերծ, ուստիև՝ կրոնական պառակտված համայնքում պետության գործադրած միջոցները հոգուտ որևէ կոնկրետ ղեկավարին կամ խմբին և կամ համայնքին կամ դրա մի հատվածին իր կամքին հակառակ ղեկավարություն պարտադրելու փորձը հանդիսանում է կրոնի ազատության ոտնահարում»:¹⁹⁷

Ամեն դեպքում, բազմակարծությունն անխուսափելիորեն իր հետ բերում է լարվածության որոշակի աստիճան:¹⁹⁸ Դա Եական նշանակություն չունի կրոնական Նոր կազմակերպություն հիմնելու ազատության նկատմամբ պետության միջամտությունից դժգոհի հետևորդների իրավունքների հանդեպ կատարված «միջամտությունը» որոշելու հարցում:¹⁹⁹ Հավանական է, որ միջամտությունը հետևորդների խմբերի միջև առկա ներքին վեճերին համարվի անկարգությունը կանխելու և ուրիշների իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու օրինական նպատակ. այդուհանդերձ, թեև անհատի շահերի ու համոզմունքների պաշտպանության համար կարող է կանոնակարգման որոշակի աստիճան պահանջվել, սակայն պետական իշխանությունները պետք է ուշադիր լինեն, որ կատարեն չեզոքության ու անկողմնակալության իրենց պարտականությունը, քանի որ կրոնական համայնքների ինքնավարությունը բազմակարծ ժողովրդավարական հասարակության հիմնական բաղադրիչներից է, որտեղ համատեղ գոյակցում են մի քանի կրոն-

196. *Vergos v. Greece*, §§36-43.

197. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria at §73.*
198. *Agga v. Greece (no. 2)*, §§56-61.
199. *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria*, §§122-160.

ներ կամ միևնույն կրոնի մի քանի ուղղություններ:²⁰⁰

Մահմեդական համայնքի Գերագույն սուրբ խորհուրդն ընդդեմ Բուլղարիայի [Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria] գործում ՄԻԵԴ-ը պետք է որոշեր՝ արդյո՞ք մահմեդական կրոնական համայնքի երկարատև ներքին հակասությունները լուծելու նպատակով պետության ձեռնարկած միջոցների արդյունքում կատարված նման միջամտությունը «անհրաժեշտ է եղել ժողովրդավարական հասարակությունում»: Դատարանը որոշեց, որ ցույց չի տրվել, որ դա այդպես է եղել:

«Դատարանը վերահավաստում է, որ կրոնական համայնքների ինքնավար գոյությունը ժողովրդավարական հասարակության բազմակարծության անբախտելի մասն է: Թեև կարող է հարկ լինել, որ պետությունը ժողովրդավարական հասարակության մեջ գոյակցող տարբեր կրոնների և կրոնական խմբերի շահերը մեկտեղելու քայլեր ձեռնարկի, սակայն կանոնակարգման իր իրավասությունները կիրառելիս և զանազան կրոնների, աղանդների ու համոզմունքների հետ իր հարաբերություններում պետությունը պարտավոր է մնալ չեզոք և անկողմնակալ: Այստեղ նժարին են դրված բազմակարծության պահպանումը և ժողովրդավարական համակարգի հուսալի գործառնումը, որի գլխավոր առանձնահատկություններից է երկխոսության միջոցով երկրի նույնիսկ տաղտկալի հիմնախնդիրները լուծելու հնարավորությունը:

Սույն գործում համապատասխան օրենքի, դրա պրակտիկ կիրառության և իշխանությունների գործողություն-

ների... արդյունքում պառակտված համայնքին պարտադրվել է մեկ միասնական ղեկավար մարմին՝ երկու հակառակորդ կողմերից մեկի ղեկավարության կամքին հակառակ: Արդյունքում՝ ղեկավար խմբերից մեկին բարեհաճության են արժանացրել, իսկ մյուսին դուրս թողել և զրկել տվյալ համայնքի՝ իրեն սատարող հատվածի գործերն ու գույքը ինքնուրույն կառավարելու հնարավորությունից: ... Կառավարությունը չի նշել, թե սույն գործում օրինականությունը վերականգնելու և անարդարությունները վերացնելու իր նպատակին ինչո՞ւ է չէր կարելի հասնել առանց պառակտված համայնքին մեկ միասնական ղեկավարություն պարտադրելու»:

Նման միջոցների անհրաժեշտությունը չի հաստատվել: Այս մասնավոր դեպքում կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ միջոցառումներն, ամեն դեպքում, հաջողության չեն հանգեցրել, քանի որ համայնքի ներսում հակամարտությունը շարունակվել է: Թեև իշխանությունները նման հանգամանքներում ձեռնարկելիք միջոցառումների որոշման հարցում ունեցել են «թույլատրելի հայեցողության շրջանակ», սակայն այս օրինակում նրանք անցել են այդ սահմանը: Հետևաբար, իշխանությունների միջամտությունը հանդիսացել է 9-րդ հոդվածի խախտում:²⁰¹

Այսպիսով՝ վիճարկվելու դեպքում դժվար կլինի արդարացնել իշխանությունների՝ կրոնական համայնքները միասնական ղեկավարության ներքո պահելու կամ ղնելու համար ձեռնարկած քայլերը, նույնիսկ եթե դրանք կատարվել են ի շահ հասարակական կարգի պահպանման: Բազմակարծությունն ու հանդուրժողականությունը խթանելու իշխանություններ-

200. *Mirojubovs and others v. Latvia*, §§82-96.

201. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §§93-99 at §§93-95.

րի պարտականությունը հաղթաթուղթ է լավ կառավարման կամ արդյունավետ հոգևոր ղեկավարություն ապահովելու կարևորության վրա հիմնված փաստարկների համեմատ: *Սերիֆն ընդդեմ Հունաստանի [Serif v. Greece]* գործում դիմողը ընտրվել էր որպես մուֆթի՝ մահմեդական կրոնական ղեկավար, և սկսել էր իրականացնել այդ պաշտոնով նախատեսված գործառույթները: Սակայն նա չէր ստացել անհրաժեշտ պետական լիազորությունը, և նրա նկատմամբ քրեական գործ էր հարուցվել «հայտնի կրոնի» քահանայի գործառույթներն ապօրինի կերպով գրավելու համար: Նպատակը մեկ այլ մուֆթիի իրավունքների պաշտպանությունն էր, որն ապահովել էր հարկ եղած պաշտոնական ճանաչումը: ՄԻԵԴ-ն ընդունեց, որ դատապարտումը հետապնդել է հասարակական կարգը պահպանելու օրինական նպատակ: Սակայն Դատարանը չհամոզվեց, թե դատապարտման համար սոցիալական հրատապ անհրաժեշտություն է եղել: Տեղական հուզումների դեպքեր չէին եղել, և պատասխանող կառավարության այն հայտարարությունը, թե վեճը կարող էր հանգեցնել նույնիսկ միջպետական դիվանագիտական խնդիրների, այլ բան չէր, քան ընդամենը աննշան հավանականություն: Համենայն դեպս, նման դեպքերում պետության գործառույթն է խթանել բազմակարծությունը, այլ ոչ թե փորձել վերացնել այն:

«Թեև ՄԻԵԴ-ն ընդունում է, որ այնպիսի իրադրություններում, երբ կրոնական կամ այլ տեսակի համայնք է պառակտվում, հնարավոր է լարվածություն առաջանա, սակայն գտնում է, որ դա բազմակարծության անխուսափելի հետևանքներից մեկն է: Նման հանգամանքներում իշխանությունների դերը ոչ թե բազմակարծությունը վերացնելու միջոցով լարվածության պատ-

ճառից ազատվելն է, այլ ապահովելը, որ մրցակցող խմբերը հանդուրժեն միմյանց»:²⁰²

Նմանատիպ իրավիճակ էր առաջացել *Ագան ընդդեմ Հունաստանի [Agga v. Greece]* (№2) գործում: Այստեղ դիմողը մզկիթում հավատացյալների կողմից ընտրվել էր մուֆթիի պաշտոնում: Ընտրության արդյունքը չէր յալ էր հայտարարվել պետական պաշտոնյաների կողմից, որոնք նշանակել էին ուրիշ մուֆթի: Դիմողը հրաժարվել էր ետ կանգնել և դրա հետևանքով դատապարտվել էր «հայտնի կրոնի» քահանայի գործառույթներն ապօրինաբար գրավելու զանցանքի համար, ինչպես եղել էր Սերիֆի գործում: Կրկին՝ առանց բարդությունների ընդունվեց, որ միջամտությունը կատարվել է սահմանված շահի, այսինքն՝ հասարակական կարգի պահպանման համար: Քրեական պատժամիջոցների կիրառումը ևս կանխատեսելի է եղել: Սակայն ՄԻԵԴ-ին կրկին չկարողացան ապացուցել, որ միջամտությունը եղել է «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»: Միջամտության համար հասարակական հրատապ անհրաժեշտություն չէր եղել: Դատարանի կարծիքով, «մարդուն պատժելը սոսկ այն պատճառով, որ ինքն իրեն ներկայացրել է իբրև մի խմբի կրոնական առաջնորդ, որը պատրաստակամորեն հետևել է իրեն, չի կարող համարվել կրոնական բազմակարծություն ժողովրդավարական հասարակությունում»: Թեև ներպետական օրենսդրությամբ նախատեսված է, որ կրոնական առաջնորդներն իրավունք ունեն իրականացնելու դատական ու վարչական պետական որոշակի պարտականություններ (և այսպիսով, քանի որ կրոնական առաջնորդների գործողությունները կարող են ազդել իրավական հարաբերությունների վրա, հետե-

202. *Serif v. Greece*, §§49-54.

վաբար, հասարակական շահն իսկապես կարող է արդարացնել անհատներին խաբեությունից պաշտպանելու միջոցառումները), տվյալ դեպքում որևէ նշան չի եղել, որ ցույց տար, թե դիմողը երբևէ փորձել է իրականացնել այդ գործառույթները: Բացի այդ, քանի որ լարվածությունը բազ-

մակարծության անխուսափելի հետևանքն է, հետևաբար, ժողովրդավարական համակարգում երբեք էլ չպետք է լինի որևէ կրոնական համայնքին մեկ միացյալ ղեկավարության տակ դնելու անհրաժեշտություն՝ մեկ ղեկավարին նախընտրելով մյուսներից:²⁰³

203. *Agga v. Greece (no. 2)*, §§56-61.

Կոնվենցիայի փոխկապակցված երաշխիքների ազդեցությունը խղճի կամ համոզմունքի ազատ իրացման վրա

Հարկավոր է, թեկուզև հպանցիկորեն, քննարկել նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայից բխող և կրոնին ու համոզմունքներին առնչվող փոխկապակցված նկատառումները: Կրոնի ազատության հավաքական կողմի առնչությամբ ընդգծվել է այնպիսի դրույթների կարևորությունը, ինչպիսին են 6-րդ և 11-րդ հոդվածները: Այլ երաշխիքներ ևս որոշ առնչություն ունեն մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության իրավունքի իրագործմանը: Մասնավորապես, ըստ Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի՝ հարցեր կարող են ծագել հանրային կրթության ապահովման գործում ծնողների իրավունքների համատեքստում, իսկ կրոնական համայնքների խոսքի ազատության սահմանափակումներ կարող են պարբերաբար ծագել 10-րդ հոդվածի շրջանակներում: Բացի այդ, անհրաժեշտ է նկատել նաև 14-րդ հոդվածով նախատեսված խտրականության արգելման կարևորությունը Կոնվենցիայում ամրագրված իրավունքների իրականացման ընթացքում: Հաջորդիվ բերված քննարկումը, սակայն, պարունակում է այս լրացուցիչ հարցերի մասով ընդհանուր ծանոթություն միայն:

Կրոնական համոզմունքներ և կրթություն. Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդված

Ըստ Կոնվենցիայի Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի՝ երեխաների կրթությունն ապահովվելիս կարող են

հարցեր ծագել՝ կապված կրոնի ծնողների կրոնական համոզմունքները հարգելու հետ: Այստեղ նախևառաջ նախատեսվում է, որ «ոչ ոք չպետք է զրկված լինի կրթության իրավունքից», իսկ այնուհետև՝ «պետությունը, կրթության և ուսուցման առնչությամբ իր ստանձնած գործառույթներն իրականացնելիս, հարգում է ծնողների՝ զավակների համար իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքներին համապատասխան կրթություն և ուսուցում ապահովելու իրավունքը»: Կրոնական և փիլիսոփայական համոզմունքները հարգելու իրավունքը վերաբերում է ծնողներին, ոչ թե իրենց՝ երեխաներին,²⁰⁴ կամ որևէ դպրոցի կամ կրոնական կազմակերպության:²⁰⁵ Սակայն ծնողների այդ «համոզմունքները» հարգելու պարտականությունը ստորադասվում է կրթություն ստանալու երեխայի հիմնական իրավունքին, և ուրեմն՝ դրույթը չի կարող այնպես ընթերցվել, որ պահանջի ճանաչել ծնողների, օրինակ, այն ցանկությունը, որ կրոնական պատճառներով երեխան ընդհանրապես ազատվի շաբաթ օրերը դպրոց հաճախելուց,²⁰⁶ էլ չսասած՝ որ երեխան ոչ թե դպրոցում, այլ տանը կրթություն ստանա:²⁰⁷

204. *Eriksson v. Sweden*, §93.
205. *Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools v. Ingrid Jordebo v. Sweden* (Մերժ):
206. *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (Մերժ):
207. *Konrad and others v. Germany* (Մերժ) (տնային կրթության մերժում քրիստոնյա ծնողներին, որոնք սեռական կրթության, հեթաթեոք սովորելու և աշակերտների միջև բռնությունների պատճառով առարկություն ունեն մասնավոր կամ պետական դպրոցների դեմ. անընդունելի):

Այս դրույթի համատեքստում «կրթություն» նշանակում է «այն ամբողջ գործընթացը, որով հասարակության մեջ մեծահասակները ձգտում են իրենց համոզմունքները, մշակույթը և մյուս արժեքները փոխանցել երիտասարդներին», իսկ «դասավանդումը կամ ուսուցումը մասնավորապես վերաբերում է գիտելիքի փոխանցմանը և մտավոր զարգացմանը»: «Հարգել» ավելին է, քան սոսկ ընդունելը կամ նույնիսկ ծնողների հայացքները հաշվի առնելը, և փոխարենը «ենթադրում է պետության կողմից որոշակի դրական պարտավորություն»:²⁰⁸ «Կրոնական և փիլիսոփայական համոզմունքները» շատ ավելի լայն են, քան հավատքը: Այսպիսով՝ կարգապահական միջոցները չեն կարող պարզապես անտեսվել իբրև սոսկ ներքին կազմակերպչական հարց: *Քամբել և Զոզանս ընդդեմ Միացյալ Թագավորության [Campbell and Cosans v. the United Kingdom]* գործում աշակերտների ծնողները դեմ են եղել ֆիզիկական պատիժների կիրառմանը: ՄԻԵԴ-ն ընդունեց, որ դիմողների տեսակետները բավարարում են փիլիսոփայական համոզմունքի գնահատման չափանիշը, քանի որ դրանք վերաբերում են «մարդկային կյանքի ու վարքի ծանրակշիռ ու ետկան կողմին, որն է՝ անձի ամբողջականությունը», և, հետևաբար, պետության կողմից այդ համոզմունքները չհարգելու հանգամանքը հանդիսանում է այս երաշխիքի խախտում, քանզի «կարգապահական տույժերի կիրառումը այն գործընթացի անբաժան մասն է, որով դպրոցը փորձում է հասնել այն նպատակին, որի համար հիմնվել է, այդ թվում իր աշակերտների բնավորության ու մտավոր կարողությունների զարգացմանն ու ձևավորմանը»:²⁰⁹

Ուսումնական ծրագրի պայմաններում և մատուցման մեջ ակնհայտորեն կարող են ծագել այդպիսի «փիլիսոփայական համոզմունքներ»՝ կապված ծրագրի կազմման ու մատուցման հետ, բայց փաստական որոշ տեղեկություններ, այդ թվում՝ կրոնական կամ փիլիսոփայական բնույթի, դպրոցական ծրագրի մեջ ընդգրկելու պետության շահագրգռվածությունը կարող է գերակայություն ստանալ այս ոլորտում ծնողների նկատառումների նկատմամբ:²¹⁰ Բացի այդ, կրթության և ուսուցման կազմակերպումը կարող է իսկապես արտացոլել պատմական ավանդույթն ու իշխող կրոնական պատկանելությունը, ինչպես Մեծ Պալատը շեշտադրեց *Lautsi and others v. Italy* գործում: Դասասենյակներում խաչված Քրիստոսի սրբապատկերի առկայության պահանջը, օրինակ, Իտալիայի մեծամասնության կրոնին «գերակշիռ տեսանելիություն» շնորհելով հանդերձ, չի կարող ինքնին հրահանգավորման գործընթաց լինել, քանի որ խաչված Քրիստոսի սրբապատկերը հիմնականում պասիվ խորհրդանշան է, որի ազդեցությունը չի կարելի համեմատելի համարել բարոյախրատական խոսքին կամ կրոնական գործունեությանը մասնակցելուն: Այս եզրակացության օգտին է այն հանգամանքը, որ ուսումնական ծրագրում չի պարտադրվել քիստոնեության մասին ուսուցում, և իրականում այլ հավատքների մասին պատկերացում տալու և ուրիշների համոզմունքների նկատմամբ հանդուրժողականություն խթանելու ուղղությամբ հստակ փորձեր են արվել:²¹¹

210. *Sluijs v. Belgium*.

211. *Lautsi and others v. Italy [GC]*, §§62-77 at §71 (1-ին արձանագրության 2-րդ հոդվածի խախտում չկա, և 9-րդ հոդվածով առանձին հայց չի ծագում. 1-ին արձանագրության 2-րդ հոդվածն այս քնազավառում *lex specialis* է):

208. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §§33 և 37; *Valsamis v. Greece*, §27.

209. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §§33-37 at §36.

Երաշխիքի իմաստը «հանրային կրթության մեջ բազմակարծության ու հանդուրժողականության պահպանումը և հրահանգավորման արգելումն է»:²¹² Այնուամենայնիվ, այնպիսի հարցերի վերաբերյալ որոշումները, ինչպիսին է, օրինակ, կրոնին հատկացվող տեղը, ընդունվում են ազգային իշխանությունների թույլատրելի հայեցողության սահմաններում, պայմանով որ խուսափեն հրահանգավորումից: *Քյելդսենը, Բուսկը, Մադսենն ու Փեդերսենն ընդդեմ Դանիայի [Kjeldsen, Busk, Madsen and Pedersen v. Denmark]* գործում ծնողները դեմ են եղել, որ իրենց երեխաները ստանան սեռական կրթություն: Դատավճռի հիմնական մասում, որն ամփոփում է պետության, աշակերտների ու նրանց ծնողների բախվող շահերի լուծման եղանակը, ՄԻԵԴ-ը նույնիսկ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կրոնական կամ փիլիսոփայական բնույթ ունեցող գիտելիքի հաղորդումը տարանջատում է այնպիսի ուսուցումից, որի նպատակն է ծնողի տեսակետները հաշվի չառնող արժեքների կամ փիլիսոփայության արմատավորումը: Դրույթը «ծնողներին թույլ չի տալիս առարկել դպրոցական ծրագրում նման ուսուցման կամ կրթության ինտեգրմանը, այլապես հնարավոր է պարզվի, որ կարող է առաջանալ ողջ կանոնակարգված ուսուցման անհրազործելիության վտանգ», քանի որ դպրոցական առարկաների մեծ մասը կապ ունի «փիլիսոփայական որոշ երանգի կամ ենթատեքստի հետ»: Այնուամենայնիվ, դպրոցը պետք է ապահովի, որ դասավանդման կամ ուսուցման միջոցով տրամադրվող ուսումը, ինֆորմացիան ու գիտելիքը հաղորդվի «օբյեկտիվ, քննադատական ու համատեղման եղանակով»: Յիմսա-

կան երաշխիքն ուղղված է այնպիսի պետության դեմ, որը հետապնդում է «հրահանգավորման նպատակ, որ կարող է համարվել ծնողների կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքների նկատմամբ հարգանքի բացակայություն», ինչն «այն սահմանն է, որը չպետք է անցնել»:²¹³ Նման իրադրության առաջացման հանգամանքը պարզելու համար, հնարավոր է, պահանջվի հանգամանակից վերլուծություն: *Ֆոլգերոն և մյուսներն ընդդեմ Նորվեգիայի [Folgerø and others v. Norway]* գործով Մեծ պալատը վճռեց (թեև՝ պարզ մեծամասնությամբ), որ տարրական դպրոցներում կրոնի ու փիլիսոփայության ուսուցման նոր կանոնների ներդրումը խախտում է ծնողների իրավունքները: Նոր ուսումնական ծրագրով պահանջվում էր ավելի մեծ շեշտադրում կատարել քրիստոնեական կրոնի իմացության վրա, թեև դասերի ընթացքում մյուս կրոնների մասին ևս պետք է խոսվեր: Պետք է նաև սահմանափակվեր ծնողների կողմից իրենց երեխաներին դասերից ազատելու իրավունքը: Նախկինում ծնողի պահանջով երեխան ազատվում էր քրիստոնեության դասերից: Դատարանի անդամների մեծ մասի համար քրիստոնեության վերաբերյալ գիտելիքների շեշտադրումն ինքնին առարկելի չէր՝ ելնելով երկրի պատմության մեջ ու ավանդույթում քրիստոնեության ունեցած կարևոր դերակատարությունից: Այդուհանդերձ, ուսումնական ծրագրի՝ քրիստոնեական ու բարոյական դաստիարակությանը, թեկուզև ընտանիքների հետ համագործակցությամբ, նպաստելու նպատակից հետևում էր, որ քրիստոնեության և մյուս հավատների ու կրոնների միջև տարբերությունները ոչ միայն քանակական, այլև որակական են: Դա, իր հերթին, հարցականի տակ էր դնում ուսումնական

212. *W. and D.M., M. and H.I. v. the United King-dom. St'v Iuu. C.J., JJ and E.J. v. Poland & Bernard and others v. Luxembourg:*

213. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, §53.*

ծրագրով՝ աղանդավորությանն անդրադառնալու և բազմակարծությունն ու փոխըմբռնումը խթանելու հռչակված նպատակները: Այդ պայմաններում պետությունը պարտավոր էր ապահովել ծնողների համոզմունքների պատշաճ պաշտպանություն: Դատարանի անդամների մեծամասնությանը չհամոզեց այն, որ այդ կանոնները բավարար էին Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի պահանջները բավարարելու համար: Նախ՝ դասալսվանները պետք է նախապես տրամադրվեին ծնողներին, որպեսզի վերջիններս կարողանային պարզել և հայտնել, թե ուսուցման որ բաղադրիչներն են անհամատեղելի իրենց համոզմունքների հետ: Բացի այդ, ուսուցումից ազատվելու խնդրանքին ուղեկցող ողջախոհ հիմնավորումներ ներկայացնելու պահանջը պարունակում էր այն վտանգը, որ ծնողները հարկադրված էին լինելու անընդունելի չափով բացահայտելու իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքները: Ավելին, դպրոցներին պետք է լիազորվեր դասերից ազատվելու խնդրանքներին պատասխանել ոչ թե երեխային դասասեղնակից հանելով, այլ պարզապես այդ վարժանքից ազատելով: Այս ամենը հանգեցրեց այն եզրակացության, որ այդ կանոնները շատ բարդ էին և ծնողներին ետ էին պահելու դասերից ազատելու խնդրանքներ ներկայացնելուց:²¹⁴

Կրթական հարցեր կարող են առաջանալ նաև 9-րդ հոդվածի շրջանակներում, սակայն դիմումների քննարկման հարցում Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի նախադեպային պրակտիկայի ազդեցությունը պարզորոշ է: Բարոյական ու հասարակական կրթությունն ստանալու պահանջը,

հրահանգավորման վերաբերյալ մեղադրանքի բացակայության պայմաններում, 9-րդ հոդվածով ամրագրված իրավունքների նկատմամբ միջամտության հարց չի հարուցում:²¹⁵ Ավելին, թեև դիմողների՝ Յոթերորդ օրվա աղվենտիստների որդիներին կրոնական պատճառներով շաբաթ օրերին դպրոց հաճախելուց ընդհանուր կարգով ազատում տրամադրելու մերժումը կարող է համարվել համոզմունք դավանելու իրավունքի իրագործման խոչընդոտ, այդուհանդերձ, չի կարելի հաստատել և ոչ մի ընդհանուր բացառություն, որ կարող է բացասական անդրադառնալ երեխայի կրթության իրավունքի վրա. իրավունք, որը գերակա է ծնողների՝ կրոնական համոզմունքների հետ հաշվի նստելու իրավունքից:²¹⁶

Արտահայտվելու և մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատությունը. 10-րդ հոդված

Որոշ գործերում քննարկվել է, թե որքանով են արտահայտվելու ազատության սահմանափակումները, որոնք մասնավորապես վերաբերում են մտքին, խղճին և կրոնին, համատեղելի 10-րդ հոդվածով ամրագրված՝ արտահայտվելու ազատության իրավունքի հետ: Ուրիշներին համոզել փորձող անձանց կամ խմբերի կողմից այդ իրավունքի կիրառումը հաճախ ավելի լավ է դիտարկել 10-րդ հոդվածի երաշխիքների շրջանակում, եթե հստակ է, որ այն կապված չէ «համոզմունքի դավանման» հետ:²¹⁷ Օրինակ՝ արհեստական վիժեցման դեմ պայքարող մի գործից հաջողությամբ վիճարկել է, որ ընտրությունների ընթացքում ծախսվող գումարի առավելագույն չափ սահմանելը հանդիսանում է արտահայտվելու ազատու-

214. *Folgero and others v. Norway [GC], §§85-102. St'ü նաև. Hasan and Eylem Zengin v. Turkey, §§58-77* (կրոնական մշակույթի և եղիկայի ծրագրերը չեն համապատասխանում օրյեկտիվության ու բազմակարծության չափանիշներին և սահմանափակում են ուսուցումից ազատվելու հնարավորությունը, խայտուխ):

215. *Bernard and others v. Luxembourg.*

216. *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg (Մեքժ):*

217. *St'ü Arrowsmith v. the United Kingdom* գործի քննարկումը վերը՝ էջ 22-ում:

թյան ոչ համարժեք սահմանափակում:²¹⁸ Բացի այդ, արտահայտվելու ազատության՝ հիմնականում կոմերցիոն բնույթի դրսևորումները կարող են սահմանափակվել այն հիմքով, որ դա անհրաժեշտ է հասարակությանը մոլորեցնող հայտարարություններից պաշտպանելու համար:²¹⁹

Կրոնական գովազդի հետ կապված ավելի բարդ գործ է *Մրֆին ընդդեմ Իռլանդիայի* [*Murphy v. Ireland*] գործը, որտեղ Կոնվենցիայի 9-րդ և 10-րդ հոդվածներով վիճարկվում էր կրոնական գովազդը հեռուստատեսությամբ հեռարձակելու թույլտվության մերժումը: Թեև դիմողը համաձայնեց, որ 10-րդ հոդվածով թույլատրվում է սահմանափակել այնպիսի կարծիքների արտահայտումը, որոնք, հնարավոր է, վիրավորեն ուրիշների կրոնական զգացմունքները, սակայն նա այնդեց նաև, որ անհատը պաշտպանված չէ կրոնական հայացքների ներգործությանը հանդիպելուց՝ սուս այն պատճառով, որ դրանք չեն համապատասխանում իր սեփական հայացքներին: ՄԻԵԴ-ի համար մերժումը հիմնականում վերաբերում էր ոչ թե դիմողի կրոնական համոզմունքին, այլ արտահայտվելու միջոցների կանոնակարգմանը, և հետևաբար 10-րդ հոդվածի մասով գործը կարճվեց: Պետական իշխանությունները պատրաստվածության առումով ավելի լավ դիրքերում էին, քան միջազգային դատարանը, որպեզի որոշեին, թե երբ է հարկավոր քայլ ձեռնարկել արտահայտվելու ազատությունն այնպիսի հարցերի կապակցությամբ կանոնակարգելու համար, որոնք կարող են վիրավորել ուրիշների անձնական նվիրական համոզմունքները: Այդ «թույլատրելի հայեցողության շրջանակը» հատկապես տեղին է կրոնի վերաբերյալ ազատ խոսքի նկատմամբ կիրառվող սահմանափակումների

դեպքում,

«քանի որ կախված ժամանակից և վայրից՝ որոշակի համոզմունքի տեր մարդկանց համար վիրավորանքի պատճառ կարող են լինել միմյանցից էականորեն տարբերվող երևույթներ՝ հատկապես այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, որին բնորոշ է հավատքների ու աղանդների հարածուն բազմությունը»:

Հետևաբար, Ղատարանն ընդունեց, որ պատասխանող պետությունը արդարացի էր իր այն որոշման մեջ, որ Իռլանդիայի հասարակությունն այնպիսի զգացմունքներ ուներ այդ կրոնի նկատմամբ, որ կրոնական գովազդի հեռարձակումը կարող էր վիրավորական համարվել: Ներպետական դատական ատյանները նույնպես նկատել էին, որ կրոնը եղել է հասարակությանը պառակտող հարց, և որ կրոնական համոզմունքներ ունեցող իռլանդացիները հակված են հարելու մեկ կոնկրետ կրոնական ուղղության. և ուրեմն՝ մեկ այլ եկեղեցու կրոնական գովազդը կարող էր վիրավորական համարվել և «բազմակարծության» մեկնաբանությունների տեղիք տալ, և որ պետական իշխանություններն իրավասու էին մնալ այն կարծիքին, որ Իռլանդիայի քաղաքացիները կվրդովվեին իրենց տներում այդ հարցերին վերաբերող գովազդի հեռարձակումը դիտելիս: ՄԻԵԴ-ի համար ևս կարևոր էր այն հանգամանքը, որ արգելքը վերաբերում էր միայն տեսալսողական լրատվամիջոցներին, որոնք «առավել անմիջական, համակող ու հզոր ազդեցություն» ունեցող հաղորդակցության միջոցներից են: Դիմողը կարող էր գովազդել տեղական ու համապետական լրագրերում և ունենալ կրոնական հարցերով հաղորդումներին, հանրային ժողովներին և այլ հավաքների մասնակցելու նույն իրավունքներն, ինչ յուրաքանչյուր քաղաքացի: Այսպիսով, ըստ

218. *Bowman v. the United Kingdom*, §§35-47.

219. *X and Church of Scientology v. Sweden*.

10-րդ հոդվածի՝ առկա են եղել կրոնական գովազդների հեռարձակման բացարձակ արգելքն արդարացնող խիստ «ծանրակշիռ պատճառներ»:²²⁰ Նման գործերից պարզ է դառնում, որ հատուկ կշիռ ունի այն համատեքստը, որտեղ արձակվում է խոսքային ազդակը: Այս դեպքում հաղորդակցության ուղին եղել է հեռուստատեսությունը: Արդարության համար, սակայն, ճիշտ կլինի այս վճիռը դասել այն վճիռների շարքին, որոնք ընդունելիս «թուլատրելի հայեցողության շրջանակը» հատկապես լայն է, քանզի միջազգային դատական աստիճանը պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնի, որպեսզի գերծ մնա խիստ նուրբ հարցերի վերաբերող ներպետական վճիռների միջամտելուց: Մյուս կողմից կարելի է ասել, որ այս դատավճիռը առաջ չի մղում բազմակարծության ու լայնախոհության արժեքները:

Հարակից հարց է այն, թե արտահայտվելու ազատության դեմ պետական իշխանություններն ի՞նչ ծավալի գործողություն կարող են ձեռնարկել, որպեսզի պաշտպանեն որոշակի հավատքների հետևորդների կրոնական զգացումները՝ կանխելով կամ պատժելով անարգիչ կամ վիրավորական նյութի ցուցադրումը, որ կարող է ծաղրի միջոցով հիասթափեցնել հետևորդներին իրենց հավատքին հետևելուց կամ այն դավանելուց: 10-րդ հոդվածի երաշխիքի շրջանակն, ի վերջո, այնպիսի մտքեր է ամփոփում, որոնք «վիրավորում են, ցնցում կամ անհանգստացնում»,²²¹ իսկ բազմակարծիք հասարակության պահպանումն, ամեն դեպքում, պահանջում է նաև, որ հավատքի հետևորդները միևնույն ժամանակ ընդունեն նաև, որ իրենց հավատքը կարող է ենթարկվել քննադատության և այդ համոզմունքներն անմիջականորեն

վիճարկող գաղափարների տարածման ազդեցությանը: Այնուամենայնիվ, հասարակության որևէ խմբի նկատմամբ անբարյացակամություն հրահրելու նպատակ հետապնդող վիրավորական ելույթը՝ այսպես կոչված «ատելության պրոպագանդան», ամենայն հավանականությամբ, չի արժանանա որևէ պաշտպանության, մասնավորապես Կոնվենցիայի 17-րդ հոդվածի լույսի ներքո, որն արգելում է իրավունքների չարաշահումը: Սակայն կարող է դժվար լինել վիրավորական ելույթի և պարզապես համակրանք չվայելող ելույթի տարանջատումը: Անհատ անձանց կամ կազմակերպությունների ագրեսիվ բնույթ կրող մշտական բարոզաբանվող կարող է պետության պատասխանատվության հարց առաջացնել,²²² բայց մյուս կողմից իրավաչափ է այն, որ անհատներն ազատ են քննադատելու կրոնական խմբերին, հատկապես եթե քննադատությունը վերաբերում է նրանց գործողությունների հնարավոր վնասակար բնույթին և կատարվում է բաղաբական հավաքում, որտեղ ակնկալվում է հասարակական շահերին առնչվող հարցերի բացեիբաց քննարկում:²²³ ՄԻԵԴ-ն ընդունել է, որ կրոնական հավատքների հետևորդների կողմից 9-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքների խաղաղ իրացումը կարող է առնվազն արդարացնել այնպիսի արտահայտությունների տարածման դեմ պետության ձեռնարկած քայլերը, որոնք վիրավորական ու պիղծ են պաշտամունքի օբյեկտների համար: Սակայն հարկ է զգուշորեն սահմանազատիչ գիծ անցկացնել, որպեսզի ձեռնարկված միջոցառումներից չտուժի բազմակարծության նպատակը: Օրինակ՝ *Օտտո-Պրեմինգեր ինստիտուտն ընդդեմ Ավստրիայի [Otto-Preminger-Institut v. Austria]* գործում

220. *Murphy v. Ireland*, §§65-82 at § 67.

221. *Handyside v. the United Kingdom*, at §49.

222. *Church of Scientology v. Sweden (litp.)*:

223. *See Jerusalem v. Austria*, §§38-47.

իշխանություններն առգրավել են և կարգադրել բռնագրավել մի ֆիլմ, որը ծաղրում էր կաթոլիկների համոզմունքները: 10-րդ հոդվածով երաշխավորված՝ արտահայտվելու ազատության իրավունքը մեկնաբանելիս Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը հաստատեց, որ ազգային իշխանություններն, իսկապես, կարող են անհրաժեշտ համարել քայլեր ձեռնարկելը՝ կրոնական հավատքի հետևորդներին «կրոնական պաշտամունքի առարկաների սադրիչ պատկերումից» պաշտպանելու համար, երբ դա «ժողովրդավարական հասարակության պարտադիր հատկանիշ՝ հանդուրժողականության ոգու չարամիտ խախտում է»: Առանցքային էր 9-րդ և 10-րդ հոդվածների սերտ փոխհարաբերակցությունը.

«Նրանք, ովքեր որոշում են կիրառել իրենց կրոնը դավանելու ազատությունը, անկախ նրանից՝ այդ անում են որպես կրոնական մեծամասնության թե փոքրամասնության անդամներ, չեն կարող ողջամտորեն ակնկալել, թե զերծ կմասն քննադատությունից: Նրանք պետք է հանդուրժեն և ընդունեն ուրիշների կողմից իրենց կրոնական համոզմունքների ժխտումը և, նույնիսկ, ուրիշների կողմից իրենց հավատքի նկատմամբ թշնամական վարդապետությունների տարածումը: Սակայն կրոնական համոզմունքներին ու վարդապետություններին հակադրվելու կամ դրանք ժխտելու եղանակը կարող է առաջացնել պետության պատասխանատվության հարց, մասնավորապես այդ համոզմունքներն ու վարդապետությունները կրողների՝ 9-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքի խաղաղ իրացումն ապահովելու պատասխանատվություն: Ծայրահեղ դեպքերում կրոնական համոզմունքներին հակադրվելու

կամ դրանք մերժելու որոշ մեթոդների հետևանքն իրականում կարող է լինել նման համոզմունքներ ունեցողներին՝ այդ համոզմունքներն ունենալ կամ դրանք արտահայտելու ազատությունից օգտվել արգելելը»:²²⁴

Այդպես նաև, Վինգրովն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության [Wingrove v. the United Kingdom] գործում ՄԻԵԴ-ը չընդունեց 10-րդ հոդվածի հիման վրա հարուցված գանգառը, որը վերաբերում էր մի տեսագրության արտոնագիր տալու մերժմանը, որը պետական իշխանություններն անարգական էին համարել՝ հիմնավորելով, որ անխտեմ չէ համարելը, որ արտահայտվելու ազատության նկատմամբ միջամտությունը կարող է արդարացված լինել քրիստոնյաների իրավունքների պատշապանության համար:²²⁵ Այս գործերը սատարում են այն դրույթը, որ պետությունը կարող է քայլեր ձեռնարկել այնպիսի կարծիքների արտահայտման դեմ, որոնք անհիմն կերպով վիրավորական են: Այս երկու գործերում կարևորն այդ կարծիքների արտահայտման եղանակն է, այլ ոչ թե դրանց բովանդակությունը: Սոցիալական մեկնաբանության²²⁶ կամ կրոնական ղեկավարների խաղացած դերին վերաբերող

224. *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, at §56 and 57.

225. *Wingrove v. the United Kingdom*, §60. *Stü v. Turkey*, §§21-32 (փիլիսոփայական ու աստվածաբանական հարցեր բնույթ, սակայն Մուհամեդ մարգարեի հանդեպ զուլաթոնից հարձակում պարունակող աշխատանքի անարգիչ հրապարակման համար չափավոր պատժամիջոցի հանգեցրած համոզմունք. 10-րդ հոդվածի խախտում չկա, բանի որ, չնայած Թուրքիայի խիտ աշխարհիկությանը, մահմեդականությունը դավանողների համար իրավապահ է համարել, որ աշխատանքն իրենց նկատմամբ անարդարացի և վիրավորական ոտնձգություն է):

226. *Stü, օրինակ, Vereinigung Bildender Künstler v. Austria*, §§26-39 (§8, խորոլոր առարկա նկարը «ցույց էր տալիս հանրային գանգառն դեմքերի մի կողմ, ինչպիսին են Մայր Թերեզան, Ավստրիայի կարդինալը... և Ավստրիայի ազատության կուսակցության նախկին ղեկավարը...՝ սեքսուալ դիմբերով», և §33. «երգիծանքը գեղարվեստական արտահայտության ու հասարակական մեկնաբանության մի ձև է և, իրականության չափազանցությունը և արավարման իրեն բնորոշ հատկություններով, բնականաբար, ձգտում է սադրելու և հուզելու»):

պատմական իրադարձություններին առնչվող այլ գործերում²²⁷ արտահայտվելու ազատությունը շատ ավելի մեծ պաշտպանության է արժանացել: Սակայն այնպիսի գործերում, որոնցից է վերը քննարկված *Մրֆին ընդդեմ Իռլանդիայի* գործը, կարծես թե, սատարվում են ազատ արտահայտվելու սահմանափակումները, նույնիսկ երբ դրժվար է ընդունել, որ չի եղել որևէ այլ վիրավորանք, բացի մեկ այլ կրոնի կամ կրոնական համոզմունքի մեկնաբանության անկայության փաստի պարզ ճանաչում:²²⁸ Կրոնական համայնքի զգացմունքներին դիպչող վիրավորական, ցնցող կամ նեղացնող համարվող ոչ բոլոր արտահայտություններն են, որ կարելի է (կամ պետք է) ուղարկ թողնել 10-րդ հոդվածի նախատեսած պաշտպանության շրջանակից:²²⁹ Սկզբունքորեն ճիշտ է թվում, որ 9-րդ հոդվածի նախատեսած ցանկացած պաշտպանություն սահմանափակվի նրանով, ինչը «հանդուրժողականության ոգու չարամիտ խախտում է»: *Զլայնն ընդդեմ Սլովակիայի [Klein v. Slovakia]* գործում, օրինակ, Սլովակիայի Զոմմեական կաթոլիկ եկեղեցու բարձ-

րագույն ներկայացուցչին զրպարտելու և, հետևաբար, քաղաքացիների մի խմբի իրենց կաթոլիկ հավատքի համար նսեմացնելու պատճառով լրագրողի դատապարտումը համարվեց 10-րդ հոդվածի խախտում: Լրագրողը հոդված էր գրել, որտեղ քննադատել էր մի ֆիլմի տարածումն արգելելու արքեպիսկոպոսի փորձերը, ինչը վերջինս հիմնավորել էր ֆիլմի սրբապիղծ բնույթով և պարունակած սեքսուալ ենթատեքստի ազդեցիկ պատկերներով: Զոդվածը նաև մեղադրական ակնարկներ էր պարունակել նախորդ կոմունիստական վարչակարգի հետ արքեպիսկոպոսի համագործակցության մասին: Կարծիքը գրվել էր խիստ ձևակերպումներով, սակայն տպվել էր բավական սահմանափակ տպաբանակ ունեցող մի շաբաթաթերթում, վերաբերել էր բացառապես արքեպիսկոպոսին և անհարկի կերպով չէր միջամտել իրենց կրոնն արտահայտելու ու դավանելու հավատացյալների իրավունքին, ինչպես նաև չէր արատավորել նրանց կրոնական հավատքի բովանդակությունը:²³⁰

Բժշկական օգնության հարցեր. 8-րդ հոդված

Ներպետական դատարանների առջև հաճախ ծառանում են այնպիսի իրադրություններ, երբ խղճի կամ համոզմունքի հիման վրա մարդիկ դեմ են լինում բժշկական օգնությանը (օրինակ՝ արյան պարտադիր փոխներարկման պրոցեդուրաներ): Գրեթե բոլոր ազգային իրավական համակարգերում ընդունում և հարգում են բուժում չստանալու տարբերակն ընտրելու չափահասի բացարձակ իրավունքը, նույնիսկ եթե դա կապված է կյանքի կամ սպառնալիքի հետ: Ինքնորոշման կամ ինքնավարության այդ սկզբունքը սահմանված է 8-րդ հոդվածում: «Բուժօգնության ոլորտում որո-

227. *Giniewski v. France*, §§43-56 (Հոլոթսթի հարցում Գոմի պապի կոնդակի և Գոմեական կաթոլիկ եկեղեցու կատարած դերի պատճառով քրիստոնյաների և հասկապես հռոմեական կաթոլիկների զրպարտության համար դատապարտում. խախտում, բանի որ հոդվածը գրել է լրագրող ու պատմաբան, և այն վերաբերում է անառարկելիորեն հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցի և, իբրև այդպիսին, չի փորձել հարձակում գործել կրոնական համոզմունքի վրա, այլ սահմանափակվել է պապի դիրքորոշման քննարկմամբ):

228. *Sté v. United Kingdom*, էջ 75:

229. *Sté Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden (United Kingdom v. France)*, §§31-51 (դատապարտում է ժողովային վկաների մի անդամի կողմից հակաարտակրոնական կազմակերպության նկատմամբ զրպարտանքի համար. 10-րդ հոդվածի խախտում, բանի որ վիրավորական համարված հատվածները ոչ թե սոսկ պնդումներ էին, այլ արժևորող դատողություններ էին, որոնք բավարար փաստային հիմնավորումներ էին պարունակում), *Aydin Tatlıoğlu v. Turkey*, §§21-31 (կրոնի սաստիկ քննադատություն, սակայն ոչ վիրավորական հարձակում մահմեդական հավատքի դեմ. պատժաբիթըները հանդիսացել են 10-րդ հոդվածի խախտում):

230. *Klein v. Slovakia*, §§45-55.

շակի բուժումից հրաժարվելն անխուսափելիորեն կարող է հանգեցնել մահացու ելքի, բայցևայնպես, առանց հոգեպես հավասարակշռված չափահաս հիվանդի համաձայնության բուժում նշանակելը կմիջամտի անձի ֆիզիկական անձեռնմխելիությանը՝ ներգրավելով Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 1-ին կետով պաշտպանվող իրավունքները»:²³¹ Ուրեմս, այս առումով, անձնական համոզմունքի կամ խղճի վրա հիմնված անհատական որոշումների կայացումն անձեռնմխելի է թվում: Այնուհետև 8-րդ հոդվածը նախատեսում է ծնողների իրավունքների և պարտականությունների կիրառումը, ներառյալ իրենց երեխաների դատաբանականությունը վերաբերող որոշումների կայացման իրավունքը, ինչն, իր հերթին, ներառում է բուժմանը վերաբերող որոշումները:²³² Թեև նախադեպային պրակտիկայում այս հարցին քիչ են անդրադարձել, սակայն սկզբունքը կարծես թելադրում է, որ այդ լիազորությունը պետք է պատշաճ սահմանափակումների ենթարկվի երեխաների պաշտպանության և բարօրության համար, հատկապես երբ առկա է կյանքի նկատմամբ սպառնալիք, և երբ հակազդման նկատառումները (և, մասնավորապես, կյանքը) պաշտպանելու պետության դրական պարտավորությունը) խիստ տեղին ու անհրաժեշտ են: Համաձայն դեպք կարող է լինել պետության միջամտությունը այն չափահասների մասով, որոնց առողջական վիճակը նրանց խոցելի է դարձնում անհարկի ճնշման հանդեպ, կամ

ովքեր չեն կարող լիարժեք իրավունակ համարվել իրենց բուժման վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու հարցում:²³³

Եկեղեցական մարմինների որոշումների ճանաչումը պետության կողմից. 6-րդ հոդված

ՄԻԵԴ-ին երբեմն դիմում են այնպիսի հարցեր քննելու խնդրանքով, որոնք ծագում են կրոնական մարմինների ընդունած որոշումների քաղաքացիաիրավական կիրարկումից և վերաբերում են 6-րդ հոդվածով նախատեսված արդարացի դատաքննության իրավունքին: Նման հարցեր լուծելիս ՄԻԵԴ-ը կիրառում է մեկնաբանության ընդհանուր սկզբունքը: *Պելլեգրինին ընդդեմ Իտալիայի [Pellegrini v. Italy]* գործում դիմողը վիճարկել է այն դատական վարույթը, որի արդյունքում Վատիկանի դատարանն արձակել է ամուսնության անվավերության ճանաչման մասին որոշում, որը իտալական դատարանների կողմից ճանաչվել է որպես իրավական ուժ ունեցող: Հիմնական հարցն այն էր, թե արդյո՞ք ներպետական դատարաններն ինչպես հարկն են ստուգել են նախքան որոշումն ուժի մեջ դնելու իրավասությունը տրամադրելը եկեղեցու վարույթներում 6-րդ հոդվածով նախատեսված երաշխիքների ապահովումը, թե՞ ոչ: Զանի որ ՄԻԵԴ-ն արձանագրեց, որ Իտալիայի դատարանները մինչև եկեղեցական դատարանի վճիռն ուժի մեջ մտցնելու լիազորություն տալը չեն ապահովել եկեղեցական ատյաններում դիմողի արդար դատաքննության իրավունքը, և վերանայման անհրաժեշտություն է ծագել, երբ այն վճիռը, որի կատարման լիազորությունը տալու

231. *Pretty v. the United Kingdom at §83.*
232. *See Nielsen v. Denmark, at §61.* “Այս առումով ընտանեկան կյանքը և հատկապես իրենց զավակների նկատմամբ ծնողական հեղինակություն կիրառելու ծնողների իրավունքը, պատշաճ հարգանքով իրենց ծնողական պատասխանատվությունների կյանքում, ճանաչվում ու պաշտպանվում են Կոնվենցիայով, մասնավորապես՝ 8-րդ հոդվածով: Ծնողական իրավունքների կիրառումն, իրոք, կազմում է ընտանեկան կյանքի հիմնարար տարրը»:

233. *Cf Kokkinakis v. Greece, քննարկված վերը՝ էջ 51-ում, և Keenan v. the United Kingdom, §§88-101:* Սակայն *hulstn, Riera Blume and others v. Spain, §§31-35* (ապստոսազրակառու վերաբերմունքի մասին բողոքները 9-րդ հոդվածի խախտում համարվելու փոխարեն համարվել են 5-րդ հոդվածի խախտում):

հարցն էր դրված, կայացվել է Կոնվենցիան չկիրառած երկրի դատարանների կողմից, հետևաբար, տեղի է ունեցել 6-րդ հոդվածի խախտում:²³⁴

Խտրականություն կրոնի կամ համոզմունքի հիման վրա

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատության պաշտպանությունն ամրապնդվում է երկու այլ դրույթով ևս: Նախևառաջ, Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածը բացահայտ արգելում է, ի թիվս այլոց, կրոնական համոզմունքի հիմքով խտրական վերաբերմունքը:

«Սույն կոնվենցիայում շարադրված իրավունքներից և ազատություններից օգտվելը ապահովվում է առանց խտրականության. այն է՝ անկախ սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական կամ այլ համոզմունքներից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, ազգային փոքրամասնության պատկանելուց, կարողությունից, գույքային դրությունից, ծննդից կամ այլ հանգամանքից»:

Երկրորդ՝ Թիվ 12 արձանագրությունը սահմանում է խտրականության ավելի ընդհանուր արգելք՝ ամրագրելով, որ «օրենքով նախատեսված որևէ իրավունքից օգտվելը պետք է ապահովվի առանց խտրականության՝ անկախ սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, ազգային փոքրամասնության պատկանելուց, գույքային վիճակից, ծնունդից կամ այլ հանգամանքից»:

Պարզորոշ է, որ 14-րդ հոդվածում խտրականության արգելքն սահմանափակ է, քանի որ այն վերաբերում է միայն Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում «ամրագրված իրավունքներին և ազատություններին»: Դետևաբար, Թիվ 12 արձանագրությունը խտրական վերաբերմունքի դեմ հավելյալ պաշտպանություն է ընձեռում այն պետություններում, որոնք վավերացրել են այս միջազգային պայմանագիրը: Այսպիսով՝ երկու դրույթն էլ փորձում են կանխել, ի թիվս այլոց, համոզմունքի պատճառով անհատական իրավունքների արդյունավետ իրացման կանխումը: Այդ դրույթների կարևորությունն առանձնահատուկ կերպով ընդունվել է միջազգային իրավական փաստաթղթում. «կրոնի կամ համոզմունքի հիման վրա մարդկանց միջև խտրականությունը վիրավորանք է մարդկային արժանապատվության նկատմամբ և Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Խարտիայի սկզբունքների ուրացում»:²³⁵ Այն համատեքստը, որին վերաբերում են 14-րդ հոդվածն ու Թիվ 12 արձանագրությունը, կարող է նաև ազդեցություն ունենալ նրանց վրա, ովքեր ձգտում են առաջ տանել այնպիսի գաղափարախոսություններ, որոնցում չեն հարգվում հիմնարար արժեքները, քանի որ կրոնական ֆունդամենտալիզմի վերածնունդը վտանգ է ներկայացնում բազմակարծության և համայնքային հանդուրժողականության նկատմամբ և պահանջում ազգային իշխանությունների համապատասխան հակազդեցություն: ԵԱԶԽ-ի մարդկային արժեքներին նվիրված համաժողովի կոպենհագենյան նիստի 1990 թվականի փաստաթուղթն, օրինակ, «հստակ և աներկբա դատապարտում է ամբողջատիրությունը, ռասայական ու ազգային ատելությունը, հակասեմականությունը, այլ-

234. *Pellegrini v. Italy*, §§40-48.

235. *Միացյալ ազգերի կազմակերպության իշխակազոր կրոնով կամ համոզմունքով պայմանավորված անհանդուրժողականության և խտրականության բոլոր ձևերի վերացման դեմ, 1981, 3-րդ հոդված:*

ատյացությունը և որևէ մեկի հանդեպ կրոնական ու գաղափարաբանական պատճառներով խտրականությունը, ինչպես նաև հալածանքը»:

14-րդ հոդված

Ինչպես ակնհայտ է 14-րդ հոդվածի դրույթներից, այն ոչ թե ինքնավար կամ նյութական իրավունք է ընձեռում, այլ արտահայտում է այն սկզբունքը, որը պետք է կիրառվի այլ դրույթներով ընձեռված նյութական իրավունքների նկատմամբ. այսինքն՝ այս հոդվածը կարելի է վկայակոչել միայն Կոնվենցիայում կամ արձանագրություններից որևէ մեկում ամրագրված մեկ կամ մի քանի նյութաիրավական երաշխիքների հետ համատեղ: Այդուհանդերձ, 14-րդ հոդվածը իմաստարար նշանակություն ունի, քանի որ որոշակի իրավունքի նկատմամբ միջամտությունը, որը չի համարվել տվյալ իրավունքի խախտում, կարող է, այնուամենայնիվ, այդպիսին համարվել, եթե մեկնաբանվի 14-րդ հոդվածի հետ համատեղ: Սակայն այստեղ պաշտպանության շրջանակը կարող է ավելի լայն լինել, քան թվում է առաջին հայացքից: *Սավեզ Ցրկավա «Ռիյեչ ժիվոտա»-ն և մյուսներն ընդդեմ Խորվաթիայի [Savez Crkava “Riječ Života” and others v. Croatia]* գործում Բարեփոխված եկեղեցիները զանգատվել են, որ ի հակադրություն այլ կրոնների՝ իրենք ի վիճակի չեն եղել այնպես անել, որ իրենց ծեսերով կատարված կրոնական ամուսնությունները ճանաչվեն քաղաքացիական ամուսնություններին համազոր, ինչպես նաև իրենց թույլ չի տրվել հանրակրթական դպրոցներում կրոնական կրթություն առաջարկել: Պատասխանող պետությունն առարկել է՝ պնդելով, որ 9-րդ հոդվածից չի բխում կրոնական ամուսնությունները ճանաչելու կամ հանրակրթական դպրոցներում կրոնական կրթություն թույլատրելու պարտավորությունը: Թեև ՄԻԵԴ-ը

համաձայնեց պնդման այդ մասին, սակայն հանդես եկավ այլ եզրակացությամբ.

«ՄԻԵԴ-ը... վերահավաստում է, որ Կոնվենցիան, ներառյալ 9-րդ հոդվածի 1-ին կետը, չի կարող այնպես մեկնաբանվել, որ պետություններին պարտավորեցնի կրոնական ամուսնությունների հետևանքները ճանաչել քաղաքացիական ամուսնությունների հետևանքներին համազոր: Այդպես նաև, Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի 1-ին կետով երաշխավորված կրոնն ուսուցմամբ արտահայտելու իրավունքը, ՄԻԵԴ-ի տեսակետից, այնքան հեռուն չի գնում, որ պետությունների վրա պարտավորություն դնի կրոնական կրթություն արտոնելու հանրակրթական դպրոցներում կամ մանկապարտեզներում:

Բայցևայնպես, Դատարանը համարում է, որ ըստ Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի 1-ին կետի՝ կրոնական ամուսնության արարողությունը, որը հավասարվում է կրոնական ծեսի կատարման, և կրոնի ուսուցումը կրոնի դավանման ձևեր են: Այն նշում է նաև, որ Խորվաթիան կրոնական որոշ համայնքների թույլ է տալիս հանրակրթական դպրոցներում ու մանկապարտեզներում կրոնական ուսուցում իրականացնել և ճանաչում է նրանց կատարած կրոնական ամուսնությունները: Այս կապակցությամբ Դատարանը վերահավաստում է, որ Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածում ամրագրված խտրականության արգելքը վերաբերում է նաև հավելյալ այն իրավունքներին, որոնք մտնում են Կոնվենցիայի որևէ հոդվածի ավելի լայն շրջանակի մեջ, և որոնք պետությունը կամավոր կերպով որոշել է ապահովել: Չեղանաբար, պետությունը, որն այդ իրավունքները կերտելով գերազանցել է Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի ներ-

քո իր պարտավորությունների սահմանը, չի կարող այդ իրավունքների կիրառման ժամանակ խտրական միջոցներ ձեռնարկել՝ ըստ 14-րդ հոդվածի: Այստեղից հետևում է, որ թեև Խորվաթիան Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի ներքո պարտավոր չէ հանրակրթական դպրոցներում ու մանկապարտեզներում թույլատրել կրոնական ուսուցում կամ ճանաչել կրոնական ամուսնությունները, սակայն տվյալ գործի փաստերն, այդուամենայնիվ, ընկնում են այդ հոդվածի ավելի լայն շրջանակում: Հետևաբար, սույն գործի առնչությամբ կիրառելի է Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածը՝ 9-րդ հոդվածի համատեղ մեկնաբանությամբ»:²³⁶

Դիմողը նախ պետք է ապացուցի, որ կա իրավիճակ, որը համադրելի է իր իրավիճակի հետ. այսինքն, որ դիմողի հետ վարվել են համադրելի դեպքի համեմատ տարբեր կերպ: Այն անհատի իրավիճակը, որը մարդասիրական համոզմունքների տեր է և ցանկանում է իր ձեռք բերած գիտելիքը գործածել ի ծառայություն ուրիշների, օրինակ, նույնը չէ, ինչ կրոնական պաշտոնյայի իրավիճակը:²³⁷ Խտրականության արգելման հիմքերի ցուցակը որակվում է իբրև՝ «այնպիսի հիմքեր, ինչպիսին են»․ ցուցակը սպառնիչ չէ, այլ՝ բացատրական: Խտրական վարմունքը սովորաբար պետք է հիմնված լինի անհատական հատկանիշի, այլ ոչ թե, ասելք, աշխարհագրական կոորդինատների վրա: «Կարգավիճակը», սակայն, պարտադիր չէ, որ կախված լինի բնածին կամ անձի ինքնությանը կամ անհատականությանը ժառանգականորեն կապված (ինչպիսին են սեռը կամ ռասան) հատկանիշից,²³⁸ բայց քանի որ 14-րդ հոդվածի տեքստը հատուկ կանգ

է առնում «կրոնի, քաղաքական կամ այլ համոզմունքների» վրա հիմնված վերաբերմունքի տարբերությունների վրա, այս հարցը դժվարություն չի ներկայացնի վերաբերմունքի այն տարբերությունների համեմատ, որոնք մտնում են 9-րդ հոդվածի շրջանակների մեջ: Քանի որ գործնականում կարող է դժվար լինել խտրականության *ենթադրյալ* դեպքն ապացուցելը, նույնիսկ եթե նման խտրականություն կա (եթե, օրինակ, խտրականություն չդնելու սկզբունքը կիրառվել է խտրական կերպով և հանդիսացել անուղղակի խտրականություն), ՄԻԵԴ-ը վերջերս *Դ. Դ. և Այրսներն ընդդեմ Չեխիայի Հանրապետության [D.H. and others v. the Czech Republic]* գործով ընդունել է, որ խտրականության ոլորտում պետք է կիրառվեն «նվազ խստապահանջ ապացուցողական նորմեր», որպեսզի համապատասխան անձանց համար ապահովվի «նրանց իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը»: Այդ գործը վերաբերում էր գնչու երեխաներին առանձին դասարանում տեղավորելուն, սակայն նման մտահոգիչ հարցեր կարող են ծագել նաև կրոնական հավատքի հիման վրա առանձնացնելու պատճառով: Դատարանը գտավ, որ

«որոշակի եզրակացության հանգելու համար համոզվածության աստիճանը և, այս դեպքում, ապացույցի բեռի բաշխումը էապես կապված է փաստերի առանձնահատկության, ամբաստանության բնույթի և Կոնվենցիայի՝ ինդրո առարկա իրավունքի հետ.

այսպիսով՝ երբ գործը հասնում է անհատի կամ խմբի վրա միջոցառման կամ գործի ազդեցության գնահատմանը, հայ բժախնդիր քննությամբ հուսալի և նշանակալից համարված վիճակագրությունը բավարար կլինի, որպեսզի համարվի ենթադրյալ ապացույց, որը պետք է

236. *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia at §§56-58.*

237. *Peters v. the Netherlands.*

238. *Clift v. the United Kingdom, §§55-62.*

Ներկայացնի դիմողը»:

Այստեղ վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ գնչու երեխաների ավելի քան 50%-ին տեղավորել են թույլ կարողությունների տեր երեխաների համար նախատեսված դպրոցներում՝ ի տարբերություն ոչ գնչու երեխաների 2%-ի. դա մատնանշում է, որ կրթական այն չափանիշները, որոնց հիման վրա կատարվել են տեղաբաշխումները, անաչառ չեն եղել գնչու երեխաների նկատմամբ:²³⁹

Եթե հաստատվում է համապատասխան համեմատության մեխանիզմը, ապա պետք է ցույց տրվի, որ վերաբերմունքի տարբերությունն օբյեկտիվորեն արդարացված է, և դա ապացուցելու բեռն ընկնում է պետության վրա: Այսպիսով, ըստ 14-րդ հոդվածի՝ զանազանվող վերաբերմունքն ինքնըստինքյան խտրական չէ, այլ այդպիսին կհամարվի միայն այն դեպքում, եթե դա չի հետապնդում իրավաչափ նպատակ, կամ եթե գործածված միջոցների և նպատակի միջև համաչափության ողջամիտ հարաբերակցությունը բացակայում է:

Նախադեպային իրավունքի թռուցիկ քննությունը ցույց է տալիս այս չափանիշի կիրառությունը: *Ալուխեր Ֆերնանդեզը և Կաբալերո Գարսիան ընդդեմ Իսպանիայի [Alujer Fernández and Caballero García v. Spain]* գործում հարկատուները գանգատվել են, որ հնարավորություն չեն ունեցել իրենց վճարումների մի մասը հատկացնել իրենց կրոնական համայնքի օժանդակմանը, և որ դա խտրական վերաբերմունք է: ՄԻԵԴ-ը նկատեց, որ

«կրոնի ազատությունը չի ենթադրում, թե եկեղեցիներին կամ դրա անդամներին մյուս հարկատուների կարգավիճակից տարբերվող հարկային կարգավիճակ է տրվելու»:

239. *D.H. and others v. the Czech Republic*, §§ 185-195.

Սակայն, եթե նման համաձայնություններ կամ պայմանավորվածություններ կան, ապա դրանք

«սկզբունքորեն չեն հակասում Կոնվենցիայի 9-րդ և 14-րդ հոդվածների պահանջներին, պայմանով, որ վերաբերմունքի տարբերությունն ունենա օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացում, և որ նման համաձայնություններ կարողանան կայացնել այդ անել ցանկացող մյուս եկեղեցիները ևս»:

Այս գործում, քանի որ խնդրո առարկա եկեղեցիները երբեք էլ չէին ցանկացել նման համաձայնություն կայացնել կամ նման պայմանավորվածություններ ձեռք բերել, հետևաբար, դիմումը չէր ընդունվել ակնհայտ անհիմն լինելու հիմքով:²⁴⁰ Արտոնությունների շնորհման հանգեցնող իրավական որոշակի կարգավիճակի պաշտոնական ճանաչման հետևանքով կրոնական տարբեր խմբերի նկատմամբ վերաբերմունքի տարբերությունն, այսպիսով, ինքնին անհամատեղելի չէ Կոնվենցիայի հետ, եթե իրավաբանական անձի կարգավիճակ շնորհելու չափանիշների հաստատման շրջանակը պահպանվել է, և նաև, եթե կրոնական յուրաքանչյուր խումբ անաչառ հնարավորություն է ունեցել դիմելու այդ կարգավիճակի համար:²⁴¹

Եհովայի վկաների կրոնական համայնքը և մյուսներն ընդդեմ Ավստրիայի [Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria] գործով համարվեց, որ այս վերջին պահանջը չի բավարարվել: Իշխանությունները մոտ 20 տարի մերժել էին իրավաբանական անձի կարգավիճակ տալ Եհովայի

240. *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain*, (Մերք):

241. *Koppi v. Austria*, §33.

վկաներին: Դատարանը համարեց, որ առկա է 14-րդ հոդվածի խախտում՝ 9-րդ հոդվածի համատեղությամբ:

«ՄԻԵԴ-ը վերահավաստում է, որ 14-րդ հոդվածը անդամ պետությանը չի արգելում խմբերի նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք դրսևորել նրանց միջև առկա «փաստացի անհավասարությունները» շտկելու համար. որոշ հանգամանքներում տարբեր վերաբերմունքի միջոցով անհավասարությունն ուղղելու ձախողված փորձն ինքնին կարող է այս հոդվածի խախտում առաջացնել: Այդուհանդերձ, վերաբերմունքի տարբերությունը խտրական է, եթե այն չունի օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացում, այլ կերպ ասած՝ եթե այն չի հետապնդում իրավաչափ նպատակ, կամ եթե գործածված միջոցների և հետապնդված նպատակի միջև չկա համաչափության ողջամիտ հարաբերակցություն: Դայմանավորվող պետությանն ընձեռվում է թուլատրելի հայեցողության շրջանակ, որպեսզի վերջինս գնահատի, թե արդյոք արդարացի է և որքանով է արդարացի այլ հատկանիշներով նման իրավիճակներում տարբեր մոտեցման կիրառումը:

ՄԻԵԴ-ը գտնում է, որ իրավաբանական անձի կարգավիճակ ստացած կրոնական կազմակերպության համար սպասման ժամկետ սահմանելը, մինչ վերջինս կկարողանա ձեռք բերել առավել ամուր կարգավիճակ՝ որպես պետական կազմակերպություն, նուրբ հարցերի տեղիք է տալիս, քանի որ կրոնի ազատության ոլորտում պետությունը՝ կրոնական ազատության բնագավառում և տարբեր կրոնների, աղանդների և համոզմունքների հետ իր հարաբերություններում պարտավոր է պահպանել չեզոքություն և անկողմակալություն: Այդ իսկ պատճառով, հարկ է, որ ՄԻԵԴ-ը հատուկ ուշադրություն

դարձնի սպասման այդ ժամանակահատվածին:

ՄԻԵԴ-ը կարող էր ընդունել, որ բացառիկ հանգամանքներում նման ժամանակահատված սահմանելը կարող է անհրաժեշտ լինել. օրինակ՝ նորաստեղծ և անհայտ կրոնական խմբերի պարագայում: Բայց դա հազիվ թե արդարացված լինի կրոնական այնպիսի խմբերի պարագայում, որոնք երկար ժամանակ է ինչ կան միջազգային հարթությունում և վաղուց արդեն հաստատվել են տվյալ երկրում և, հետևաբար, հայտնի են պատկան մարմիններին, ինչպես օրինակ Եհովայի վկաների պարագայում է: Նման կրոնական խմբերի դեպքում իշխանությունները պետք է ի վիճակի լինեն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ստուգել, թե այդ խմբերը որքանով են կատարում համապատասխան օրենսդրության պահանջները: Բացի այդ, դիմողի կողմից մեջբերված կրոնական մեկ այլ համայնքի օրինակը ցույց է տալիս, որ Ավստրիական պետությունը դիմումի քննությանը սպասելու ժամկետի հարցում չի կիրառել այնպիսի հավասար մոտեցում, որը կհամարվեր տվյալ դաշտում իր քաղաքականությունը վարելու համար անհրաժեշտ գործիք»:²⁴²

Այսպիսով՝ կրոնական կամ պաշտպանության տակ առնված այլ համոզմունքի կամ կարծիքի հիման վրա խտրական վերաբերմունքի մասով հայցերի լուծման համար որոշ ուշադրություն է պահանջվում: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը գործնականում սովորաբար մերժում է 14-րդ հոդվածի շրջանակներում խտրականության մասով գանգատները այն դեպքերում, երբ արդեն հաստատած է լի-

242. Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria at §§96-98.

նում, որ արդեն իսկ կատարվել է նյութափրավական երաշխիքի խախտում՝ հիմնականում միևնույն կետի առաջաջամամբ: Եթե հարկ է լինում քննարկել 14-րդ հոդվածին առնչվող որևէ փաստարկ, ապա նաև անհրաժեշտություն կառաջանա որոշել, թե տվյալ գանգատը ո՞ր նյութափրավական երաշխիքի շրջանակներում է ճիշտ քննել, քանի որ Դատարանի նախադեպային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ կրոնի կամ համոզմունքի հիման վրա կատարված խտրականության հարցը լավագույնս լուծվում է 14-րդ հոդվածը՝ ոչ թե 9-րդ հոդվածի, այլ մեկ այլ նյութափրավական դրույթի համատեղությամբ քննարկելով:

Որոշ գործերի շրջանակներում քննվել է նաև երեխայի նկատմամբ խնամակալության և նրան մոտենալու հարցը՝ ելնելով կրոնական համոզմունքից: *Յոֆմանն ընդդեմ Ավստրիայի [Hoffman v. Austria]* գործում, օրինակ, Եհովայի վկաների հետ իր կապի պատճառով դիմող կնոջը մերժվել է իր երեխայի խնամակալությունը: Թեև ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ անընդունելի է, որ ներպետական դատարանն իր որոշման համար որպես հիմք վերցնի կրոնական տարբերությունը, սակայն դա հենց այդպես էլ արվել է 8-րդ և 14-րդ հոդվածներով, քանի որ հարցը վերաբերել է երեխայի խնամակալության որոշմանը, որը ընտանեկան կյանքի կողմերից մեկն է: *Պալու-Մարտինեզն ընդդեմ Ֆրանսիայի [Palau-Martinez v. France]* գործում ամուսնալուծությանը հաջորդած՝ երեխաների խնամակալությանը վերաբերող հարցի առնչությամբ նույնպես հաստատվել է 8-րդ հոդվածի խախտում՝ 14-րդ հոդվածի հետ համատեղ վերցված: Վճիռը կայացվել է «Եհովայի վկաներ» հավատքի կողմից «երեխաների դաստիարակության ենթադրաբար պարտադրված սկրունքների» ընդհանրացված և խիստ վերլուծության հիման վրա: Թեև դա

կարող էր առնչվող գործոն լինել, սակայն չէր կարող բավարար լինել «նուդի և կոնկրետ ապացույցի» բացակայության պայմաններում, որը «կցուցադրեր իր երկու երեխաների դաստիարակության և ամենօրյա կյանքի վրա դիմողի կրոնի ազդեցությունը»՝ նկատի առնելով դիմողի կողմից սոցիալական հարցման զեկույցի խնդրանքի մերժումը:²⁴³ Երեխաների խնամակալության մասով գործերից և ոչ մեկում, կարծես, ամբողջովին չի բացառվում որոշակի հավատքների պրակտիկ մեթոդների մասով ապացուցված փաստերի ճանաչումը դատարանի կողմից, սակայն երկու գործում էլ պարզորոշ ընդգծված է, որ այդ ապացույցները պետք է բավական զգուշությամբ օգտագործվեն: Այնտեղ, որտեղ ներպետական օրենքով սահմանափակված է եկեղեցու՝ իր շահերի համար դատական վարույթ սկսելու իրավունակությունը, կարող է ծագել նաև 6-րդ հոդվածով նախատեսված՝ դատարանի դիմելու իրավունքի հարց, հատկապես երբ կրոնական այլ մարմինների վրա արգելքներ դրված չեն: *Կանեայի կաթոլիկ եկեղեցին ընդդեմ Յունաստանի [Canea Catholic Church v. Greece]* գործում դիմող եկեղեցին չէր կարողացել իրավական վարույթ հարուցել իր գույքային իրավունքները պաշտպանելու համար, մինչդեռ Ուղղափառ եկեղեցին և իրեական համայնքը կարողացել էին անել դա: Քանի որ իրադրությունն, ըստ էության, վերաբերում էր քաղաքացիական իրավունքների որոշման համար դատարանի դիմելու իրավունքին, և քանի որ խտրական այդ վերաբերմունքի համար չէր կարող օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացում լինել, հետևաբար, ՄԻԵԴ-ը վճռեց, որ խախտվել է 6 (1)-րդ հոդվածը՝ 14-րդի համատեղությամբ:²⁴⁴

243. *Palau-Martinez v. France*, §§29-43 at §§38 and 42.

244. *Canea Catholic Church v. Greece*, §§43-47.

Կրոնական համոզմունքների հետ կարող է կապվել նաև աշխատանքի և մասնագիտության հարցում խտրական մոտեցման կիրառումը, ինչը հարցերի տեղիք է տալիս՝ 9-րդ հոդվածով կամ այդ դրույթի և 14-րդ հոդվածի համատեղ ընթերցմամբ: *Թլիսենոսն ընդդեմ Յունաստանի [Thlimmenos v. Greece]* գործը վերաբերում էր մեկին, ում քրեական դատվածության պատճառով մերժել էին արտոնագրված հաշվապահի աշխատանքի ընդունել: Խնդրո առարկա դատապարտումը եղել էր այն պատճառով, որ ընդհանուր զորակոչի ժամանակ նա հրաժարվել էր զինվորական համազգեստ կրել Եհովայի վկայի կրոնական համոզմունքներ ունենալու պատճառով: ՄԻԵԴ-ը նկատեց, որ թեև Կոնվենցիայով չի կարգավորվում աշխատանքի ընդունվելու հարցը, սակայն տվյալ գանգատը դիտարկեց որպես խտրականություն՝ պայմանավորված կրոնի ազատության իրավունքի իրացմամբ: Չնայած պետություններն իրավամբ կարող են թույլ չտալ օրինախախտների որոշ խմբերի զբաղվել առանձին մասնագիտություններով՝ կոնկրետ այս դատվածությունը չի ենթադրում անազնվություն կամ բարոյական ստորություն: Հետևաբար, դիմողի հանդեպ վերաբերմունքը չի ունեցել օրինական նպատակ և բնույթով եղել է անհամաչափ պատժամիջոց՝ ի լրումն դիմողի արդեն անցկացրած բանտարկության էական ժամկետի: Հետևաբար, կատարվել է 9-րդ հոդվածի համատեղությամբ 14-րդ հոդվածի խախտում: Այս վճռի հիմնական հատվածում ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ պետություններն իրոք կարող են որոշակի իրադրություններում անհատների նկատմամբ տարբեր կերպ վարվելու դրական պարտականություն ունենալ. այսինքն՝ խտրականություն կարող է առաջանալ նաև այն ժամանակ, երբ միևնույն վերաբերմունքն է ցույց տրվում այն անձանց, ում հանդեպ պետք է տարբերակված վերաբերմունք

դրսևորվեր.

«ՄԻԵԴ-ը մինչ այժմ նկատի է առել, որ Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքներից օգտվելիս խտրականության չենթարկվելու 14-րդ հոդվածի իրավունքը խախտվում է, երբ Պետությունները համանման իրադրություններում գտնվող մարդկանց հետ տարբեր կերպ են վարվում՝ առանց օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացուն տրամադրելու: Միևնույն ժամանակ Դատարանը գտնում է, որ դա 14-րդ հոդվածում սահմանված խտրականության արգելքի միակ երեսը չէ: Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքներից օգտվելիս խտրականության չենթարկվելու իրավունքը խախտվում է նաև այն ժամանակ, երբ պետություններն առանց օբյեկտիվ ու ողջամիտ արդարացման նույն կերպ են վերաբերվում էականորեն տարբերվող իրավիճակներում հայտնված մարդկանց: ...

ՄԻԵԴ-ը գտնում է, որ իբրև սկզբունքային հարց՝ պետություններին օրենքով վերապահված է որոշ օրինագանցների արտոնագրված հաշվապահի մասնագիտությամբ զբաղվել չթույլատրելու իրավունք: Սակայն ՄԻԵԴ-ը գտնում է նաև, որ ի տարբերություն քրեական լուրջ գանցանքների համար մյուս դատապարտումների՝ կրոնական կամ փիլիսոփայական պատճառներով զինվորական համազգեստ կրելուց հրաժարվելը չի կարող նշանակել անազնվություն կամ բարոյական արատավորություն, ինչը կարող է բացասական անդրադառնալ այդ մասնագիտությամբ զբաղվելու օրինագանցի իրավունակության վրա: Հետևաբար, դիմողի՝ այդ մասնագիտությամբ զբաղվելը բացառելը նրա ոչ պիտանի լինելու հիմքով արդարացված չի եղել: ...

Ճիշտ է, որ ըստ օրենքի՝ դիմողին արտոնագրված հաշվապահ նշանակել մերժելուց զատ իշխանություններն այլ ելք չունեին:... Սույն գործում Դատարանը գտնում է, որ համապատասխան օրենսդրությունն ընդունած պետությունն է, որ խախտել է Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով ամրագրված՝ իր իրավունքից օգտվելիս խտրականության չենթարկվելու դիմողի իրավունքը: Պետությունն արդեն իսկ այդպես է վարվել՝ արտոնագրված հաշվապահների մասնագիտության դաշտից լուրջ հանցանք կատարած անձանց բացառող օրենսդրական դրույթում չսահմանելով հարկ եղած բացառությունները»:²⁴⁵

Թիվ 12 արձանագրություն

Պարզորոշ է, որ Թիվ 12 արձանագրությունն ունի պոտենցիալ լայն շրջանակ: *Սեյդիչը և Վինցին ընդդեմ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի [Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina]* գործում, երաշխիքին վերաբերող առաջին դատավճռում համարվել է, որ պետության երեք գլխավոր էթնիկ խմբերից (այսինքն՝ այն էթնիկ խմբերը, որոնց ինքնությունը զգալիորեն հիմնված է կրոնական համոզմունքի վրա) որևէ մեկին իրենց պատկանելության մասին հայտնած անձանց՝ խորհրդարանական կամ նախագահական ընտրություններին թեկնածություն դնելու իրավունքը սահմանափակող սահմանադրական դրույթները 14-րդ հոդվածի խախտում են՝ Թիվ 1 արձանագրության 3-րդ հոդվածի (խորհրդարանական ընտրությունների կապակցությամբ) և Թիվ 12 արձանագրության (նախագահական ընտրությունների կապակցությամբ) համատեղությամբ: Այդ դրույթները բխել են Դեյթոնի խաղաղության համաձայնագրից, որը վերջ է տվել երկրում

թշնամական գործողություններին:²⁴⁶ *Սավեզ Յրկավա «Ռիլե ժիվոտա»-ն և մյուններն ընդդեմ Խորվաթիայի* գործով վճռվել է, որ Բարեփոխված եկեղեցիների կողմից հանրակրթական դպրոցներում կրոնական կրթություն իրականացնելու կամ պետության կողմից ճանաչելի եկեղեցական արարողություններ կատարելու անհնարինությունը հանդիսանում է 14-րդ հոդվածի խախտում՝ 9-րդ հոդվածի հետ համատեղ, ինչը թույլ է տվել ՄԻԵԴ-ին անհրաժեշտ չհամարել Թիվ 12 արձանագրության հարցով պաշտոնական վճիռ կայացնելը: Դատավճիռը, սակայն, թույլ էր տալիս քննարկել արձանագրության կիրառելիությունը: Տեքստում նշվում էր, որ խտրականության արգելքը չի սահմանափակվում «օրենքով սահմանված որևէ իրավունքով», ինչպես նաև տարածվում է պետական մարմինների կողմից խտրականության արգելքի վրա, իսկ բացատրական զեկույցին կատարված հստակ հղումով առաջարկվում էր, որ դրույթի շրջանակի մեջ կարող են մտնել չորս կարգի դեպքեր. դրանք են՝

- i. ազգային օրենսդրությամբ անհատին հատուկ ընձեռված որևէ իրավունքի կիրառումը,
- ii. այնպիսի իրավունքի կիրառումը, որը կարող է բխել ազգային օրենսդրությամբ պետական մարմնի հստակ պարտականությունից, այսինքն՝ երբ պետական մարմինը ազգային օրենսդրության համաձայն պարտավոր է վարվել որոշակի կերպով,
- iii. պետական մարմնի կողմից իր հայեցողական լիազորության իրականացումը (օրինակ՝ որոշակի սուբսիդիաների տրամադրում),

245. *Thlimmenos v. Greece [GC]*, §§39-49 at §§44, 47 and 48.

246. *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina [GC]*, §§42-56.

iv. պետական մարմնի որևէ գործողությունը կամ անգործությունը (օրինակ՝ իրավապահների վարքը խռովությունները վերահսկելիս):²⁴⁷

247. *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia, §§103-115* (կրոնական իշխանությունների հետ համաձայնություն կայացնելու որոշումները պետության լուծելիք հարցեր են և, հետևաբար, չեն վերաբերում «ազգային օրենսդրությամբ նրանց հատուկ կերպով ընձեռված իրավունքներին», սակայն հարցը մտնում էր բացատրական գեկուցում հստակեցված երրորդ կարգի մեջ, և նշվում էր բացատրական գեկույցի այն մեկնաբանությունը, որ անհրաժեշտ չէ հստակեցնել, թե յուրաքանչյուր պարբերության ներքո որ տարրերն է հարկավոր նկատի առնել, քանի որ պարբերությունները փոխյրացնող են, տարբերակումները հստակորեն սահմանազատված չեն, և «ներպետական իրավական համակարգերը կարող են տարբեր մոտեցումներ ունենալ այն հարցում, թե որ գործը որ կարգի տակ է ընկնում»):

Եզրակացություն

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը մարդու կենսական կարևորության իրավունք է: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (և Նախկին Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի) իրավակիրառ պրակտիկան ազդեցիկ կերպով վերահաստատում է 9-րդ հոդվածին բնորոշ արժեքների կարևորությունը: Այդ հոդվածի հիմքում ընկած սկզբունքներին և իդեալներին ճիշտ գնահատական տալը վճռորոշ նշանակություն ունի. մասնավորապես, մտքի, խղճի ու կրոնի ազատությունը պետք է դիտվի որպես ժողովրդավարական քննարկման և բազմակարծության գաղափարի պահպանմանն ու ընդլայնմանն օգնող իրավունք: Վճռորոշ են դրա երկու կտրվածքները՝ անհատականն ու հավաքականը: Այդ ազատությունը

«կրոնական հարթության վրա ոչ միայն հավատացյալների ինքնությունը և կյանքի մասին նրանց ըմբռնողությունը ձևավորող ամենակենսական տարրերից է, այլ նաև՝ մեծ արժեք աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների ու անտարբերների համար: Ժողովրդավարական հասարակության անբալկոնելի մաս կազմող բազմակարծությունը, որը դարերի ընթացքում ծանր գնով է ձեռք բերվել, կախված է այդ ազատությունից»:²⁴⁸

Այնուհետև,

«կրոնական համայնքների ինքնավար գոյությունը ժողովրդավարական հասարակությունում բազմակարծության անբալկոնելի մասն է: ... Այստեղ նժարին են դրված

բազմակարծության պահպանումը և ժողովրդավարական համակարգի հուսալի գործառնումը, որի գլխավոր առանձնահատկություններից է երկխոսության միջոցով երկրի նույնիսկ տաղտկալի հիմնախնդիրները լուծելու հնարավորությունը»:²⁴⁹

Այլ կերպ ասած՝ անհատական համոզմունքի պաշտպանությունը պետք է ոչ թե ապախրախուսի ուրիշների համոզմունքների հանդեպ փոխադարձ հարգանքն ու հանդուրժողականությունը, այլ նպաստի դրանց: Այսպիսով՝ պետությունների վրա դրված պարտականություններն ավելին են, քան սոսկ ձեռնպահ մնալը 9-րդ հոդվածով ամրագրված իրավունքների նկատմամբ միջամտությունից, և այդ դրույթը կարող է նաև պետական մարմինների կողմից դրական քայլի կոչ անել տվյալ իրավունքի արդյունավետությունն ապահովելու համար: Մյուս կողմից՝ բազմակարծության շահը միևնույն ժամանակ թելադրում է, որ կրոնական համոզմունքի տեր մարդիկ չեն կարող ակնկալել, թե իրենց համոզմունքները պաշտպանվելու են ամեն տեսակի քննադատությունից, և պետք է

«հանդուրժեն և ընդունեն իրենց կրոնական համոզմունքների մերժումը և նույնիսկ իրենց հավատքի հանդեպ թշնամական վարդապետությունների տարածումը ուրիշների կողմից»:²⁵⁰

Մրցակից գաղափարների մեկտեղումը 9-րդ հոդվածով պահանջվող առանցքային խնդիր է, բայց ելթակա է Ստրասբուրգի մարդու իրավունքների եվրոպական դատա-

249. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* at §93.

250. *Otto-Preminger-Institut v. Austria* at §47.

248. *Kokkinakis v. Greece* at §31.

րանի վերահսկողությանը՝ լավ մշակված չափանիշների ստուգաթերթի կիրառմամբ: Մասնավորապես, յուրաքանչյուր միջամտություն պետք է լինի օրենքին համապատասխան, սահմանված պետական շահի համար նախատեսված, և պետք է ցույց տրվի, որ եղել է «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»: Հաճախ ամենից բարոյը այս վերջին չափանիշի առկայությունը պարզելն է: Այս վարժանքի համար պահանջում է ազատական ժողովրդավարության մեջ մտքի, խղճի ու համոզմունքի ազատության կատարած վճռորոշ դերի պատշաճ գնահատում և անհատի համար կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքների կարևորության ընդունում: Մյուս կողմից՝ միջազգային դատական ատյանը կարող է այնքան լավ դիրքերում չլինել նման գնահատում կատարելու համար, որքան ներպետական իշխանությունները, և հետևաբար ՄԻԵԴ-ի վճիռներում որոշում կայացնող ներպետական մարմիններին ընձեռվում է «հայեցողության համեմատաբար լայն շրջանակ»: Չնայած դա կարող է միջազգային ատյանի կողմից զսպման նպատակահարմար սկզբունք լինել՝ այն պարտադիր չի ենթադրում, թե ներպետական մակարդակում ևս դա պետք է ակնհայտ լինի: Թե՛ անհատների և թե՛ ամբողջ հասարակության համար հիմնարար կարևորության այս իրավունքի նկատմամբ միջամտության պատճառների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը կօգնի պաշտպանել բազմակարծությունն ու բազմազանությունը, որոնք անհրաժեշտ են հասարակությունում և բարոյական ու հոգևոր լայն տիեզերքում անհատի զբաղեցրած տեղի մասին մարդկային իրազեկության ու ըմբռնման խթանման համար:

Ստեփն, խղճին ու կրոնին հարգանք մատուցելու սկզբունքն այժմ կարող է համարվել ժողովրդավարական հասարակության նախադրյալ, սակայն այն եղանակները, որոնցով

դա ապահովվում է եվրոպական պետություններում, նկատելիորեն տարբերվում են միմյանցից: Եվրոպական ստանդարտ «նախագիծ» չկա: Ներպետական հարթության վրա դեռևս սահմանադրական ու օրենսդրական դրույթների հարուստ բազմազանություն կա, որն արտացոլում է Եվրոպայի պատմության, ազգային ինքնության ու անհատական համոզմունքների հարուստ ներկայակալը: Որոշ պետություններում աշխարհիկությունը սահմանադրական սկզբունք է, այլ տեղերում որոշակի մեկ կրոնի կարող է տրվել պաշտոնական եկեղեցու ճանաչված կարգավիճակ, սակայն նման ճանաչման հետևանքները կարող են տարբեր լինել, որոշ պետություններում էլ կրոնական որոշ համայնքներ կարող են առանձին ֆինանսական առավելություն ձեռք բերել՝ հարկային արտոնությունների շնորհման կամ բարեգործական կարգավիճակի ճանաչման միջոցով: Որպես կանոն, կրոնի և պետության փոխհարաբերություններում արտացոլված են տեղի ավանդույթն ու գործնական նպատակահարմարությունը: Ինչ վերաբերում է փոքրամասնությունների իրավունքներին, ապա եվրոպական որոշ երկրներում կրոնական հանդուրժողականությունը եղել է դարեր ի վեր կիրառվող քաղաքական սկզբունք: Այլ երկրներում այդ հասկացությունը համեմատաբար վերջերս է սկզբնավորվել: Սակայն յուրաքանչյուր հասարակության մեջ փոքրամասնությունն հանդիսացող համայնքների ներկայացուցիչները իրենց համոզմունքների պատճառով դեռևս կարող են իրենց մարզինալացված զգալ:

9-րդ հոդվածի և հարակից երաշխիքների մեկնաբանման առնչությամբ ՄԻԵԴ-ի կիրառած մոտեցումը մեծապես կախված է եղել քննվող հարցից: Այն կարծես ավելի հակված է եղել գործ ունենալու իրավաբանական անձի ճա-

Նաչման մերժման և դրա հետևանքների հետ (ներառյալ այնպիսի հարցերի, ինչպիսին են դատարանի մատչելիության մերժումը և ունեցվածքը պաշտպանելու հայցերն առաջ տանելու անկարողությունը), քան կրոնական կամ փիլիսոփայական պարտավորությունն համարվող մյուս հարցերի հետ (ինչպիսին են կրոնական տոների պահպանումը կամ հոգեորսության մեջ ընդգրկվելու պահանջը): Աշխատավարձի հարցը մինչև վերջերս համեմատաբար պակաս պաշտպանության էր արժանացել, մինչդեռ դպրոցական դասարանների հարցն ուսումնասիրվել է ավելի մանրամասնորեն: *Forum internum*-ը մեծապես անձեռնմխելի է, իսկ հանրային ոլորտը, շատ ավելի նվազ չափով, իբրև համոզմունքի «արտահայտություն» ճանաչվելիքի որոշ չափով սահմանափակ գնահատման, ինչպես նաև հակադիր շահերը հաշվի առնելու անհրաժեշտության պատճառով: Պետության համար ավելի հեշտ է հեռուստատեսությամբ կրոնական գովազդի սահմանափակումներն արդարացնելը, քան ավետարանականների դռնեղուռ քարոզումը, թեև չցանկացող լսարանի համար ավելի հեշտ կարող է լինել հեռուստացույցն անջատելը, քան ուրիշներին դավանափոխել փորձողներին դիմագրավելը:

Իրավագիտության մեջ հետևողականությունն այս բացակայությունը, թերևս, անխուսափելի է, քանի որ որոշ չափով անդրադարձնում է ներպետական մեխանիզմների ուշագրավ բազմազանությունը: Եվրոպական քաղաքակրթությունը ձևավորած կրոնական ու փիլիսոփայական շարժումները ժողովուրդների մտավոր ու հոգևոր կյանքի առնչությամբ իսկապես կարող են դիտվել իբրև նույնքան հսկայական ազդեցություն գործած երևույթ, որքան տարերային այն ուժերը, որոնք ձևավորել են

մայրցամաքի աշխարհագրական առանձնահատկությունները: Չնայած երկար ժամանակ «քրիստոնեությանն» իր հումանիզությանը՝ Եվրոպան տարբեր ժամանակներում և տարբեր չափերով կրել է այլ հավատքների, դրանց թվում և հուդայականության ու մահմեդականության ազդեցությունը: Իր հերթին նշանակալի է եղել մայրցամաքի ներդրումը գաղափարների պատմության ու փիլիսոփայության մեջ՝ ինչպես Պլատոնի, Արիստոտելի, Յուլի, Կանտի նման անհատ մտածողների, այնպես էլ կրոնական ու փիլիսոփայական ընկալումների մեջ կատարված հսկայական տեղաշարժերի շնորհիվ, որոնք նշանավորվել են Վերածննդի, Ռեֆորմացիայի և Լուսավորության շարժումներով: Եթե «Եվրոպան» իրոք մեծապես համոզմունքների, արժեքային համակարգերի ու վարքագծային կառույց է, այն ձևավորվել է դարերի ընթացքում՝ հիմնարար որոշակի ազատությունների, մասնավորապես մտքի, արտահայտության ու միավորվելու ազատությունների միջնորդությամբ: Եվ, սակայն, մտավոր այս վարժանքի արգասիքները միշտ չէ, որ դրական են եղել: Հիմա ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, համոզմունքն ու աշխարհիկությունը համագոյակցում են եվրոպական հասարակությունում, սակայն միշտ այդպես չի եղել: Կրոնը և ազգայնականությունն ու խմբակային ինքնությունը թերևս խիստ սերտաճած են. տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով կրոնական անհանդուրժողականությունն ու հալածանքը կեղեքել են մայրցամաքը, իսկ բոլորովին վերջերս որոշակի քաղաքական հայեցակարգերի կապված ծայրահեղականությունը առաջ է բերել մարդու իրավունքների լուրջ ու համակարգված խախտումներ:

Պատմության դասերը ցույց են տալիս, որ հիմնարար այդ

ազատությունները կենսական են, սակայն նաև երբեմն անհրաժեշտ եղանակ զսպման ենթարկել:

Անցյալի այդ դասերն օգնում են որոշելու, թե ինչպես լավագույնս լուծել արդի կարևորության հարցերը, քանի որ թեև քսաներորդ դարի վերջին Եվրոպան դարձավ ավելի ու ավելի աշխարհիկ հասարակություն, այժմ՝ քսանմեկերորդ դարում, արմատականությունն է աճող երևույթ: Կրոնը գուցե Եվրոպայով մեկ որոշ ժամանակ քնած ուժ է եղել, սակայն այժմ այն վերահառնում է: Ներպետական մարմինները կանոնավոր կերպով պահանջում են լուծել համոզմունքի աճող բազմազանության կարգավորումը մի շարք հարցերում, ներառյալ կրթության, բժշկական օգնության, պլանավորման վերահսկման և զբաղվածության պետական ծառայության հարցերում: Մասնավորապես, ժամանակակից մարտահրավերները, որոնք առաջ են եկել կրոնական հայտարարություններով հանդես եկող քաղաքական կուսակցությունների ի հայտ գալով, մասամբ անվտանգության նկատառումներից բխող կրոնական անհանդուրժողականության աճով և համայնքների այն մտահոգություններով, թե կրոնական խորհրդանշանների ցուցադրումը կարող է ազդեցություն գործել համայնքային միասնականության վրա, թելադրում են որոշակի գնահատական տալ պետության հակազդիչ միջոցառումների նպա-

տակահարմարությանը:

Ազգային մեխանիզմների այս կալեյդոսկոպյան այժմ պետք է դիտարկվի ժողովրդավարության, օրենքի գերակայության և մարդու իրավունքների պրիզմայի միջով: Սակայն Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան չի պարտադրում խիստ օրենքների շարք. պայմանագիրը պարզապես սահմանում է որոշակի նվազագույն ստանդարտներ, իսկ կրոնական ավանդույթները և եկեղեցին ու պետությունը կարգավորող սահմանադրական դրույթները շարունակելու են մայրցամաքի բնապատկերի մաս կազմել՝ միշտ ապահովելով, որ դրանք համապատասխանեն Կոնվենցիայի անկախիքներին: Այդ բազմազանությունը հարգում է Ստրասբուրգի դատարանը, և կրոնի ու համոզմունքի պատմական ու քաղաքական համատեքստը հաճախ է արտացոլվելու ՄԻԵԴ-ի դատավճիռներում: Ներպետական սահմանադրական հարթության վրա Եվրոպան չունի կրոնի ու պետության փոխադարձ կապի հարցի լուծման ընդհանուր տեսակետ, և դրա շնորհիվ շատ ավելի հարուստ է: Մյուս կողմից՝ այն, ինչ այժմ ունի Եվրոպան, իրավաբանորեն պարտավորեցնող մի շարք երաշխիքներ են, որոնք ամրացնում են անհատների այնպիսի խմբերի դիրքերը, ինչպիսին են կրոնական միավորումները՝ նպաստելով մտքի, խղճի և կրոնի նկատմամբ հարգանքի պահանջներին: